

632174

63 2174

X.1

Рік V.

Р. 1896 кн. V.

Том XIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВЬСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

V Jahrgang.

1896, V B.

Band XIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Перша держава славянська,

РОЗВІДКА ІСТОРИЧНА,

написав

Мирон Юрдуба.

Вступ.

Слав'яни виступають на історичному полі доперва під пізну пору. Сусіди їх — германські племена мають за собою вже цілий ряд держав з славними королями, щасливих воєн і походів, тоді коли про Слав'ян ходять що-йно глухі вісти. Їх описують дикими безладними громадами, без найменшої кріпшої організації; тим то й не в силі вони зовсім оперти ся чужим наїзникам, а коли й опирали ся то дуже слабо. На їх долю випало покорятися як не одному то другому племені. Витворюване держав бачим у Слав'ян доперва в IX та X віках.

Тим більше зацікавила учених вість про славянську державу в VII віці. Кілька стрічок, франконського хроніста Фредегара, визвали спір, що зазначив ся зовсім вже показною літературою. Оповідання Фредегара таке темне і недокладне, воно остає в такій суперечности з пізнішим жерелом „*Conversio Wogaringum*“, що дає дуже вдячне поле накопиченню здогадів і гіпотез. Повстання держави, народівість володаря, обсяг его пановання, ба й пояснюване переказаних Фредегаром імен, дали почин множеству поглядів і здогадів дотично сеї теми, що одні одним дуже суперечать. Найдти ся в цілій тій літературі ледви чи буде легше, як здати собі справу з оповідання Фредегара. Вважають непевним, що Само справді був купцем. Яблоновский перший вважав его воєнним чоловіком (дружинником). З ним згаджали ся Гебгарді і Пельцель. Про егож народівість не порішено доси ще й того, чим він справді був,

Франком чи Славянином. За славянським походженням Самона обстають Паляцкий, Шафарик, Крек, Успенский. Вони бачать в нїм члена славянського племені Вельтів, котрих около 622 р. поконали Франки і загорнули під своє володінне. Противну гадку про походжене нїмецке заступають в значнім числі переважно нїмецкі вчені: Цейс, Бюдінгер, Голуб, Голь, Томек, Діміц, Льозерт, Губер — всі вони намагають ся піддержати звістку про єго франконське походжене. Нерішучо висказує ся Кронес. Він припускає, що Само може й був Славянином з Франконської держави, але може і Франком. Нема вже сумніву в тім, що центр славянської держави становила Чехія, але не всі годять ся в тім, чи она обмежувала ся лиш на північний берег Дунаю, чи може сягала й дальше, на полудне. Назва Воґастібургі дала нагоду до різних конектур і здогадів. Много вчених не могли собі витолкувати виступу Льонгобардів, про що говорить Фредегар. Із-за того то Цейс а за ним Бюдінгер ставлять на се місце Баварів. Отсе питання, котрі в так званій „самоньській квестії“ ждуть відповіди. Перша славянська держава стала в останнім часї перворядним історичним проблемом. Рішити сей проблем тяжко було тому, що до недавна ми не мали ні одной, справді наукової студії про Фредегара. Що-й но коли Бруно Круш зладив своє знамените виданне сеї хроніки¹⁾ і вияснив єї становище зглядом там записаних вістий, стала лекша розвязка сего питання. По єго думці, ціла хроніка принадлежить трем авторам. Оповіданне про Самона походить від третього автора, що списав свої замітки коло 660 р. Се жерело, будучи сучасним свідощвом, тим самим вже має перворядне значіне і заслуґує безперечно на віру.

§ 1. Прихід Славян.

Первістні селища Славян становлять до нинішного дня спірну точку у всемірній історії. Для нас се не важно чи они сиділи лиш над Припєтю і горішним Дніпром, чи осади їх обіймали й просторони дальше до полудня. Важнійшою річєю булоб дізнати ся, коли Славяни прийшли у теперішні австрійські краї, бо на сій підставі моглиб ми заключати, якого рода були їх відносини до Франків в часї генези держави Самона. В останнім часї зискала перевагу гадка Цейса,²⁾ до якої, між иньшими, прилучив ся також Бюдінгер,³⁾

¹⁾ *Scriptores rerum Merovingicarum* II том, Ганновер, 1888.

²⁾ *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme* ст. 636.

³⁾ *Oesterreichische Geschichte*.

що в протязу VI в. незнано ще зовсім Славян над Лабою. В звістках Павла Диякона¹⁾ являють ся они в перве в р. 595 в борбі з Баварцями, отже на тій підставі припускають, що й десь під ту пору, себ-то під кінець VI в. замандрували сюди. Але коли згадаємо спосіб, яким відбували ся мандрівки славянські, мусим прийти до иньшого виводу. Вініди не посували ся зі скоростю блискавки, як се було звичаєм азійських кочевиків. До сего мусїли мати сильнійшу організацію з одним начальником, а як раз его бракувало Славянам. Се знаєм докладно, бо як відомо, не було навіть у словянських мов слова на означене начальника племені. А де бракне назви, там само по собі нема й самого поняття. Слово „кнезь“ котрого вживали опісля в тїм значіню, германьского походження, від „kuning“. Також Прокоп²⁾ оповідає про Славян, що тїї ніякому начальникови не повинують ся. Перша звістка про славянського князя сягає лиш кінця VI в. Із трех великих мандрівок народів в Европі, германьскої, славянскої і тюртеко-угрескої перейшла найсупокійнійше славянська. Вона посувала ся тихо, без шуму, без геройских чинів та гучних подвигів. Задля того й нема ніяких славянських поем із періоду мандрівок. Їх похід — то напливання филь етнічних у опущені, порожні місця. Лише поволи і в малих ґрупах посували ся Славяни на перед. А що знаходимо їх в 595 р. вже близько Адрийского моря, то мусим прийти до пересьвідчення, що вони в Чехах і над Лабою сиділи вже довгий час перед сим.

Що Славяни вже в VI в. усадовили ся над Лабою аж до Балтийского моря, про се маємо докладні звістки у византійских хронїстів: Теофілякта Сімокатти і Прокопа. Що їх вже кілька раз наводжено, то обмежимо ся на подане змісту їх оповідання. Теофілякт Сімокатта³⁾ розказує, що в часі володіння цісаря Маврикія, себ-то під кінець VI в. піймано трех славянських мужів. Они не мали зі собою ніякого оружя, лише цитри. На запитанне цісаря, якого вони племені, і з яких країв приходять, відповіли, що вони Славяни і живуть над Західним Океаном. Отже виходить, що Славяни під кінець VI-го в. вже розложили ся над морем Балтийским, правдоподобно між Лабою та Одрою. Ще докладнійше оповідає Прокоп:⁴⁾ В р. 494 Герулї побіджені Льонтобардами поділили ся на дві

¹⁾ Historia Longob. IV, 7.

²⁾ De bello Gothico III. 14.

³⁾ VI. 2.

⁴⁾ II. 15, de bello Gothico.

части, з них одна покинула свою батьківщину, промандрувала через всі славянські краї, далі через пояс пустині, що відділювала Славян від Варнів а в кінці дійшла аж до Датчан. Проф. Бюдингер¹⁾ опрокидує гадку Рудгарда,²⁾ що під ту пору Славяни в Чехії вже осіли були, бо — каже — Герули не конче мусіли йти як раз через Чехію. Для нас вистане певність, що Славяни вже під кінець V в. мали свої оселі над Одрою і Лабою, а сего, по тій звістці, чейже ніхто не заперечить! Територію славянську означають докладно слова Прокопа, що они граничили з Варнами: се ясно вказує на долішну Лабу. А що йде бесіда про многі славянські народи³⁾ і що Герулі вийшовши з своєї вітчизни безпосередно наткнули ся на Славян, то ми не помилимо ся, коли припустимо, що Славяни сиділи вздовж Лаби таки аж у нинішну Чехію і Моравію.

Так показуєть ся, що перехід із V-го до VI в. треба покласти яко *terminus non post quem* появи Славян в західних краях. Основнійший розслід історії європейської мандрівки народної може час приходу Славян ще ближше означити. То удало ся вже Ресле-рови⁴⁾ та Крекови⁵⁾ і ми вповні годимось на їх виводи. Упадок Гуннів змінив відразу етнічний вигляд Європи. „Готи і Гепіди зайняли зараз середину кріпости карпатської, а внішні краї полишили першому-лучшому охочому їх зайняти“. Само по собі, першими що тим похіснували ся були Славяни. Майже рівночасно відбував ся рух племен германських на захід; вони зайняли краї романські і заложили на руїнах Римської імперії нову державу. Краї над Одрою і Лабою опустошили. Маркомани і Квади, потягнені походом Атилі 451 р., зникли. Так Славяни мали перед собою вільне поле і тому з всякою рішучістю мусимо прийняти, що вони й скористали з тої нагоди і в роках 454—495 пересунулись на захід. А що не могли вже дальше рушати на захід, то звернув ся їх натиск на полуднєвий захід. Ми вже замітили, що Вініди лише громадами, малими відділами пропихали ся на перед. В зайнятій куснику краю закладали гбір, що служив точкою опори до дальших опера-

¹⁾ Oesterreichische Geschichte I. 75.

²⁾ Münchener gelehr. Anzeige, 1843.

³⁾ τὰ Σκλαβήρων ἔθνη ἅπαντα. Procopius cit. l. II. 15.

⁴⁾ Ueber den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlungen a. d. unteren Donau (Sitzungsberichte der k. k. Akad. d. Win. in Wien. Hist. phil. Cl. 73 B.).

⁵⁾ Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Gratz 1887.

цій. Коли Льонгобарди покинули Паннонію, Славяни перейшли Дунай, розширили ся по Австрії і Стирії та, як сказано, находим їх коротко перед роком 600 недалеко Фріавлю.

§. 2. *Перший історичний виступ полуднево-західних Славян та їх взаємини з Аварами.*

Так прожили Славяни в краях придунайських спорий шмат часу, заки західні хроністи вважали відповідним згадати про їх існування. Се толкувати треба по-части незнанем етнічних відносин Сходу, яке було у народів західних, по-части знова тим, що Славяни не вели ніяких воєн, отже не давали нагоди до згадування свого імени. Коло половини VI в. рухнули Обри або Авари, споріднені з Турками і Гуннами, зі своїх осель над Каспійським морем, вдерли ся до нинішньої Угорщини і помагали Льонгобардам при покореню Гепідів. Они то розсїли ся, по відході Льонгобардів в Італію, на цілій рівнині наддунайській і підбили сусідні їм племена Славянські. Доховав ся переказ, що коло р. 578 кахан вислав посольство до славянського князя Лаврита та візвав его, щоб ему покоров ся.¹⁾ Обри заливали Турингію під кінець VI в.; отже під той час мусїли Славяни бути вже їм підвласні, бо инакше не малиб крізь їх краї свобідного переходу. В роках 570—590 тягнуть ся борби Аварів з Льонгобардами. Ми маєм всяку підставу додумуватись, що й Славяни, яко їх підвласні, брали в них участь, хоч, правда, на се нема ніякого свідоцтва. Доперва під р. 595 дізнаємо ся, що Тассільо находить з війском на славянські краї. З разу мав навіть побїду, але коли Обри наспїли Славянам на підпомогу, знищили вони зовсїм Баварців.²⁾ На тій підставі можемо виводити, що властивим „spiritus movens“ Славян були як раз Обри, хоч певно не в такій степені, як хоче Мухар.³⁾ Похід Тассїля був без сумніву лиш відплатою за набїг Славян, що тії виконали яко помічники і підвласні Аварів. Про новий набїг Славян на баварський край довідуєм ся вже по смерти Тассїля: вони напали в 610 р. на Гарибальда, і побїдили его під Агунтом. Але незабаром їх прогнали.⁴⁾

¹⁾ Stritter, Pars I Slavicorum § 50 cit. ap. Успенській, Первыи славянскїи монархїи, Петербургъ 1872.

²⁾ Paulus Diaconus IV. 7. 11.

³⁾ Steiermärkische Zeitschrift 1830 ст. 100 і далі.

⁴⁾ Paulus Diaconus IV. 41.

Для нас важне, що місто Агунт, тепер Іннґен, або по думці інших Ліенц, недалеко жерел Драви, стає границею між Баварцями а Славянами. Заразом посувають ся ті останні на полудне. Під проводом Обрів набігають коло р. 600 на Істрию, що під той час належала до Византийского цїсарства.¹⁾ На розказ кахана являють ся Славяни союзниками Льонґобардів при облозі Кремони в р. 603.²⁾ В кінці тратить марґраф істрийский Гізульф в борбі з Обрами життє, коло р. 610, а Славяни пустошать єго край. Сини марґрафа, Тазо і Како дістались у неволю аварску; їх потягли Обри зі собою у Паннонію.³⁾

Ми дозволили собі відбігти троха від властивої теми, а се для того щоб виясувати добре всі обставини, серед яких уформувала ся держава Самона, та щоби найти опору до дальших виводів. Ми бачимо, що при всіх тих борбах і нападах виступають Славяни яко передова сторожа (Vorkämpfer) Обрів. Так потверджують ся слова Фредегара⁴⁾. Яка була судьба Славян під їх рукою, можемо мати понятє вже на підставі характеристики Аварів, яку находимо у сучасних хроністів. Був се на скрізь воевничо-рабівничий народ, звістний і проклятий із за своєї жорстокости. Коли Фредегар розмальовує нам яркими красками гірку долю Славян під аварским ярмом, то не пересаджує зовсім! Дивним дивом видало ся Паляцкому,⁵⁾ що сеся звістка „стоїть в суперечности не лише з історією, з людскою натурою і загальним розвоєм річій, але й по часті зі собою самою“. За ним висказав тую гадку й Дан.⁶⁾ Ми вже доволі просторо обговорили, як то як-раз з історії виходить, що Обри послуговували ся Славянами при своїх походах. Се лежало як раз у звичаю Аварів — скілько лиш можливо було, другими вислугувати ся. Они прийшли з степів далекого сходу та попали в Паннонії у иньші обставини, тож не могли відразу до них приладити ся. Так незнана їм була облога кріпостей і для того машини для облоги приготувували їм византийські полонники. Се також відома річ, що Славяни

¹⁾ Ibidem IV. 25.

²⁾ Ibidem IV. 29.

³⁾ Ibidem IV. 38. 42.

⁴⁾ Cf. Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. Šafařík: Slavische Alterthümer II Bd. Muchar: Versuch einer Geschichte der slavischen Völkerschaften (Steiermärkische Zeitschrift 1830 p.)

⁵⁾ Fredegari Scholastici Chronicon IV. 48.

⁶⁾ Dahn Felix Dr. Urgeschichte der germanischen u. romanischen Völker, III, 606: у Оукена II, 2.

будували їм судна річні і тратви. Ганебне поведжене зі славянськими жінками, про яке оповідає хроніст франконський, не противить ся зовсім „людській природі“. Противно — се був як раз рис характерний східних горд, що вони жінок своїх підданих вважали, подібно як ціле їх майно, добичею воєнною і своєю власністю. Гнет мусів бути дійсно страшний, бо згадка про жорстоке ярмо Обрів жила ще довго між Славянами. Ще в XII в. розмальовує нам Нестор, що черпав з подань народних, ще страшнійший образ судьби Славян під кормигою Обрів. Навіть само імя „Обр“ служило опісля для означеня якоїсь страшної, надприродної сили: Нашому поняттю „велет“ відповідає чеське „obrg“ і польське „olbrzum“ (старопольське „obrzum“). Тут то находять слова Фредегара виразне потверджене своєї правдивости.

§. 3. Бунт Славян. Само.

Гнет з гори викликає все реакцію. Панованне аварське над Славянами не тревало дуже довго. Інтересна звістка Фредегара, що доперва сини Обрів, що ті сплодили з славянськими жінками, підняли бунт¹⁾. Льозерт²⁾ та Август Діміц³⁾ беруть сесе оповідання дословно і розказують про який рід пів-Обрів (!?), що одудичив частину дикої хоробрости своїх батьків і через се мав більш сили відпорної. Вже знане підставових відомостей етнольоґії вистане, щоб відкинути гадку про так далеке змішане крови обох рас, яко неможливу. До сего треба було-б соток літ спільного життя. Словами своїми натякає Фредегар радше на се, що Венди через час тревання одної генерації, себ-то більш-менч 30—40 літ, находили ся під ярмом Обрів.

Підняв ся бунт. Пристрасти довго душені розгоріли ся тепер цілою силою. Рух і переворот обняв много більшу просторонь як доси думали. Бо не лише основане самостійної самоньскої держави було его наслідком, але також мандрівка Сербів і Хорватів на балканський півостров. Дивним-дивом ще досі ніхто не пробував — бодай скілько ми знаємо — получити сї дві сучасні події і розслідити, чи не мають они одиноких причин і чи не стоять зі собою в звязи. Гіпотеза Паляцкоґо⁴⁾ що Серби і Хорвати доперва в 639 р.,

¹⁾ Cit. I. IV. 48.

²⁾ Beiträge zur älteren Geschichte Böhmens (Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 23 т. 2 ст.)

³⁾ Geschichte Krains. Leibach 1874. I т. 103 ст.

⁴⁾ Geschichte Böhmens Prag 1844 I р. 81.

утікаючи перед Самоном, що і в сі сторони хотів розширити своє володіння, замандрували на Балканський півостров, дуже неімовірна і не маючи жадної основи висить у воздуху. Правда, і ми не маєм ніяких безпосередних доказів на підперте нашого твердження. Однак рівночасність обох рухів, а також обставина, що Константин Багрянородний кладе первістні сядьбища Сербів і Хорватів менчбольш у тій території, де потім повстала держава Самона не позволяють дальше сумнівати ся, що між обома подіями була звязь. Інтересно, що Константин говорить про сі первістні осади Сербів та Хорватів: „Хорвати, що тепер мешкають в Дальмації, походять від Хорватів поган, що їх також Білими зовуть. „Тії мешкають близько Франків і граничать зі Сербами“... „Серби походять від Сербів поган, котрих зовуть також Білими. Тії мешкають... там, де розлягає ся край Боїв, так ними названий; також Франки граничать з їх оселями“.¹⁾ З огляду на се годі довше сумнівати ся, що первістні оселі Сербів та Хорватів простирали ся за Карпатами, правдоподобно над горішною Вислою і на захід аж по Лабу. Се потверджує також назва західної Галичини „Біла Хорватия“, що приходить ще в історичних часах. На се вказують в кінци теперішні оселі Сербів над Лабою; а й Фредегар розказує,²⁾ що частина Сербів під князем Дервином була підвладна Франкам. Істноване племен хорвацких в старинній Чехії доказане навіть документально. Сесі сербско-хорвацкі племена зносили з одного боку гнет Франків а з другого Обрів.

Поодинокі льокальні бунти могли вже скорше вибухати і без сумніву викликали що раз більший гнет. Невдоволенє мусіло бути загальне. Довго придушуваний огонь реакції вижидавав лише нагоди, щоб ясным бухнути поломінем. Така від давна ожидаана нагода прийшла в р. 626. Авари хотіли похіснувати ся критичним положенем Византийської держави і заляли край аж по Царгород. Ми знаємо, що се було звичаєм кочевих орд — вирушати на свої походи воєнні цілою масою. Тепер підняли ся Славяни на цілій просторони від Дунаю аж по Вислу. Фредегар вправді каже, що бунт наступив вже в р. 622/3 але ми знаємо цілу недокладність хронологічних дат з того часу, коли числено лише роками пановання королів. Також зовсім справедливо замічає Я. Голь, що ся звістка доперва опісля всунена третим автором. Сеж булоб неможливим, щоб Обри лишили бунт за плечима і неважаючи на него підіймали похід на

¹⁾ Constantini Porphyrogenitae, De admistrando imperio 31—32.

²⁾ Cit. l. IV. 68.

чужий край Перзам на підпомогу. Також оповідає один грецький хроніст, що як раз славянський бунт був тою причиною, що прихилила Аварів до залишення облоги Константинополя.²⁾

Славяни заворушивши ся не були згідні в своїх плянах. Одна часть хотіла лиш скинути аварске ярмо, не опускаючи своєї вітчизни. Однак більша часть Сербів та Хорватів, котрих краї лежали в менч щасливім положеню, порішили покинути свої оселі. Бож там не давали їм супокою навіть і Франки, що під той час свою державу значно на схід розширили. Проте головна маса Сербів і Хорватів посунула крізь Паннонію на півостров Балканський. Тут являють ся они, як се нам доносить Константин Багрянородний,³⁾ за цісаря Гераклія, як раз підчас нападу Обрів — отже в р. 626. З початку виступили яко вороги Византийців, бо мусіли силоміць добувати собі землю для оселі. Однак небаром стали ся найбільш завзятуцими ворогами Обрів та хоронили Ромейску державу перед їх нападами.

Иньша частина Славян, що збунтовали ся, остала ся в дома і пробувала з оружїєм в руці увільнитись від Обрів. На їх чолі являєсь загадочна стать Самона. Питанне про его походжене — се найважпійше, яке нам остаєсь ще до порішеня. Ми вже ві вступі замітили, що одні придержують ся сильно висказу Фредегара та вважають Самона „першим Германом, який дійшов до становища володаря між славянськими племенами“. Иньші знова опирають ся на етимольогію его імени і старають ся доказати его славянське походжене. Правда, той перший погляд зискав в останних часах перевагу і німецькі вчені рішучо висказують ся, що дальшої дискусії над сим предметом нема; ми мусим однак вже тут заявити, що вважаєм Самона Славянином. Сесе докажує перш за все само імя, коли его розберемо етимольогічно. Слово „Само“ не єсть нічого иньшого як лиш повноголосна форма кореня сам = allein. Сеся форма повноголосна й приходить часто в сполученю з іменниками н. пр. польске *samo-władca* або велико-росийске *samo-держца*. Етимольогія сего імени від іотийского *samjan* = подобати ся або від иордийского

¹⁾ Samo und die karantanische Slaven (Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XI. B.).

²⁾ *Τινὲς δὲ ἔλεγον ὅτι οἱ Σλάβοι θεωρήσαντες τὸ γεγονὸς ἀπῆρσαν καὶ ἀνεχώρησαν καὶ διὰ τοῦτο ἠραγκάσθη καὶ ὁ πατάρτος χάλαρος ἀναχωρήσαι καὶ ἀκολουθήσαι αὐτοῖς.* Chronicon Pasch. edid. Paris 306 ст. цитоване у Büdinger: Oesterreichische Geschichte I. 75.

³⁾ Cit. I. 31.

semings-pacificator, яку проф. Старек подає в Бюдингера Австрійській історії¹⁾ сильно натягнена. Всі докази, які вже Паляцкій²⁾ навів, отже обставина, що Само, як се Фредегар виразно зазначає, був поганином, що придержував ся звичаїв славянських та удержував на дворі своїм многоженство, говорять рішучо за єго славянським походженням. Ми знаємо з історії народів славянських, що всюди, де на престолі сидів християнин, або лиш жінку мав християнку, зараз наvertsав своїх підданих. Далі — ми вже в § 1 і § 2 старали ся доказати, що Славяни вже, що найменше ціле століття сиділи над Лабою, отже мусіли бороти ся зі своїми західними сусідами Франками. В р. 622 поставив Хльотахар свого сина Даіоберта I співучастником в панованю і віддав єму заряд Австразії.³⁾ Се не була вже та давна велика Австразія, яка припала була Сігібертови I, а лише єї східна частина. Без сумніву причиною того розділу було не що инше а напади Славян, тим більше, що те саме повторило ся за Даіоберта, з причини пустошеня Самона в Тюринтії (гл. низше). Се й спонукало до наданя сильнійшої організації й окремого начальника Австразії. Власне під той час виступають Франки навіть оффензивно протів Славян. Якже-ж се можливо, щоб тії вибірли Франка своїм володарем! Таке покликунанне ворога на сіл княжий суперечить цілій внутрішній організації Славян. Від часу здобутя Туринтії Франками, були вони їх сусідами. Яка ненависть між обома племенами існувала, слідно хочби з оповідань Фредегара про безнастанні пустошення країв франконських військами Самона. І так мавби Франк поступати зглядом своєї вітчизни! Німецкі вчені залюбки вказують на Русь; повстанце сеї держави має служити анальогією до генези самонської. Але-ж тепер ціла „норманська теорія“ вже погребана і ніякий серіозний учений не ломати ме за неї копія.

А однак, закидають з противного боку завсіди, хроніст, котрий жив рівночасно з описуваними подіями і проте передовсім на віру заслугує, виразно каже, що Само був „natione Francos“. Сі слова були досі „каменем преткновенія“ оборонців славянського походження Самона. Однак ми не потребуємо враз з Паляцкім закидати Фредегару неправду і вимислюванне: єго висказ не противить ся нашій тезі зовсім! Ми лише постараємо ся розслідити, що Фредегар понимає через висказ „natio“. Се й найважнійше в ці-

¹⁾ I. 75.

²⁾ Ueber d. Chronisten Fredegar (Jahrb. d. böhm. Museums I. Bd.)

³⁾ Fredegar IV. 47. Cf. Dr Felix Dahn cit. I. III. 606.

лім тім питанню; однак ніхто доси не поставив собі тої задачі. Всі брали слово „natio“ в нашім сучаснім значіні і з того пішло ціле непорозумінє.

Перш за все мусимо замітити, що Фредетар ніколи не уживає слова „natio“ тогди, коли єму ходить про означене народности якоїсь особи. На означене сего він послугує ся все, в цілій хроніці консеквентно висказами: „de gente“, „ex genere“ або по просто „genere“. Для піддержаня сего вважаємо конечним навести із хроніки ті місця, де про се йде бесіда: „Eo quoque tempore Bertoldus genere Francos“ (IV. 24). „Ago rex Langobardorum accepit uxorem nomen Theudelendae ex genere Francorum“ (IV. 34). „Gundoaldus de gente Langobardorum“ (IV. 34). „Legatus tres nobilis ex gente Langobardorum“ (IV. 45). „Samo 12 uxores ex genere Winidorum habebat“ (IV. 48). „Homo quidam nomen Adalulfus ex genere Langobardorum“ (IV. 51). „Homo nomen Ermarius a pueris Aeghynnae genere Saxonum interficitur“ (IV. 55). „Dervanus dux gente Surbiorum“ (IV. 68). „Ariubertus... ex genere Francorum, Chramnelenus ex genere Romano, Willibadus genere Burgundionum, Augena genere Saxonum“ (IV. 78). „Flegoatum genere Franco“. (IV. 89). Отже тим способом означає франконський хроніст народність певної особи. Відповідно до сего на означене якогось народу чи племені вживає всегда лиш слова „gens“ н. пр. „Rompegius in Spaniam contra gentes dimicans plurimas“ (II. 6). „Guntramnus tante prosperitatis regnum tenuit, ut omnes vicinas gentes de ipso laudes canerent“ (IV. 1). „Theudebertus cum Saxonis, Thoringiis vel ceteras gentes“ (IV. 38). „Fertur a Francorum ceterasque gentes“ (IV. 38) і т. д.

Тепер остає ще до порішення, що хотів Фредетар виразити словами „Samo... natione Francos“. А вже ж се неможливе, щоб він при „natione“ мав на думці народність, коли на її означене так консеквентно уживає „ex genere“? Що значить у него взагалі слово „natio“ та „natione“?

Щоб на сесе питання відповісти мусимо знова розслідити уживанє того слова на підставі хроніки. Слово „natio“ приходить тут лише два рази: 1) в II, 6: „Multo post tempore cum ducibus transaegerunt (Franci) usque ad tempora Ponpegi consolis, qui et cum ipsis demicans seo et cum reliquis gentium nationes, quae in Germania habitabant“ та 2) в IV. 58... „et Avaros et Selavos ceterasque gentium nationes... suae dictione subiciendum spondebat“. Зараз на перший погляд кидаєть ся тут у вічі обставина, що поняття „gens“ і „natio“ строго відділюють ся і то сим способом, що „natio“ взяте в ширшій значіні, а „gens“ єму підпоряд-

коване. Після того означає „natio“ зв'язь кількох „gentes“, Федерацію немов, а в дальшій значінню державу. Що до вираження „natione“ в сполученю з іменем особи, то оно приходить, крім сего місця про яке нам як раз розходить ся лише раз. Однак автор ужив єго щасливим способом в сполученю з „ex genere“ так, що меж докладно означити єго гадку. Сесе місце звучить: „Nam ille, alius Theudericus, Theuderis regi filius, natione Gothus fuit. Nativetas Theudericus regis ex genere Macedonum ita fuit... Idacius patricius et uxor Eugenia... habentes sibi puerum nomine Theudorum et puella nomine Lilam... erantque ambo natione Macedonis. II. 57. Само по собі годі ціле се реченє инакше понимати як, що Теодорик був горожанином держави готийскої, але походив з племені македонського. Тут говорить ся виразно, що єго родичі мешкали в Македонії і належали до народу македонського. Отже на наші теперішні понятя був Теодорик членом готийскої держави але народности македонської. Зі сказаного виходить, що для Фредегара був кождий „natione Francos“, хто мешкав в границях Франконської держави, отже навіть і Славянин.

Що знову тикає слова „negotiator“, яке Фредегар Самонови прикладає. то і оно не робить тут ніяких трудностей. Купців означувано між Славянами назвою „гость“; але теж саме слово приклададо ся до кожного, що прийшов з подальших сторін, до чужинця взагалі. Фредегар перетолкував єго дословно тай сим робом дав почин цілій легенді про „купця франконського“ яка ще по нинішній день удержує ся.

Так отже, на підставі висше сказаного признаємо Самона Славянином, приходюю з франконської держави. Само собою треба шукати єго вітчини в тих околицях, де Славяни мали свої оселі, отже над середушою Лабою, бо долішна не належала до франконської держави. Паляцкий переносить її у Батавію; однак се річ вельми сумнівна, чи там Славяни коли небудь мешкали. Фредегар каже, що Само походив „de pago Sennonago“. Сесе імя завдало вже много праці нашим ученим і ми маєм вже всілякі здогади і гіпотези що до сего імени. Нам видаєть ся, що сї слова дуже підозрілої вартости — може догадка самого хроніста. Що такі непорозуміння стрічають ся в тій хроніці, на се звернув вже Дан¹⁾ увагу. Се дасть ся виправдати малим образованием хроніста. Впрочім можливе, що Фредегар мав тут на думці давні оселі Семнонів, що як раз були між

¹⁾ Cit. I. III том.

середушою Лабою та Одрою. Славяни над середушою Лабою були виставлені на напір Франків, і в кінці муєіли їм улягти, як се Фредегар про Сербів зовсім виразно замічає. Часть їх, між якою був також і Само, не хотіла зносити чужого ярма, тай ви-мандрувала на полудень. Тут наткнула ся на Славян, що бороли ся з Обрами. Ціла маса Сербів посунула дальше, але Само з горсткою товаришів прилучив ся до збунтованих. В короткім часі визначив ся в борбі хоробростю до тої степені, що єго вибрали начальником, вождом. Се була дорога, на якій поодинокі князьки могли дійти до більшої власти, а то через задержане призначені їм яко вождам необмеженої власти і на дальший час спокою. Так поступив і Само. Се по нашій думці одинока можлива розвязка цілого загадочного виступу Самона і замотаного оповідання Фредегара про сесе.

§ 4. Борба з Франками.

Таким чином увільнили ся Славяни з під володіння аварського. Само по собі борба з сего боку не скінчила ся за одним разом. Обри все думали над тим, щоб утрачені краї назад загарбати. Через нову державу мали замкнену путь на захід. Не могли вже ні-яких нападів в тамту сторону робити. Поборене Славян було їх питаннем житєвим. А вже-ж і Фредегар згадує, що „Венди під Самоном муєіли довгі і тяжкі борби зводити з Обрами, однак задля обережности все побіджали.²⁾ Також обставина, що Обри від р. 626—657 полишили византийську державу в супокою, вказує на се, що їх сили були зайняті де інде, себ-то в борбі зі Славянами.

Але з другого боку підняв ся новий ворог молодой держави. Се була Франконія під королем Дагобертом. Славянська федерація видалась тому останному не менч небезпечною ніж Авари. Она ставала півперек єго намірам розширяти свою власть на східні області. Уже в р. 629 завів Дагоберт союз з цісарем Гераклієм,³⁾ щоби, як се Успенський⁴⁾ справедливо, хоч без дальшого підтвердження догадуєсь, щоби против Славян вєспільними силами виступити. Бо лиш задля сього договору могли, як побачимо, марґрафи з Фріаулю

¹⁾ Cit. I. IV. 68.

²⁾ IV. 48.

³⁾ Fredegar cit. I. IV. 58.

⁴⁾ Успенський, Первыя славянскія монархіи на сѣверозападѣ. Петербургъ 1872 ст. 11.

брати уділ в поході. Безпосередною причиною війни був, як оповідає Фредегар¹⁾ напад на франконських купців зі сторони Славян.

Від давного часу, вже в старині провадили через краї, тепер Вендами заселені дві важні дороги торговельні. Одна йшла з півночі, з Балтійського моря на полудне а друга на захід. Бурштин був тут головним предметом торгівлі. Попри се перевозжено футра і шкіри. Вже за часів Тацита прикрашали Гермаїи в західній Німеччині свої шкіри, яких вживали місто одіня, пасочками і шкірками звіврів з над незваного моря²⁾. Також Адам Бременський згадує про сесю торгівлю. Фойт³⁾ каже, що ті товари спроваджували до Одри кораблем а відсіля рікою в гору і дорогами у Галлію. Про дорогу торговельну на орієнт, за яку згадує Паляцкій⁴⁾ тяжко говорити за для браку вістей про се. Така торгівля мусіла для безпечности відбувати ся великими караванами і купці були добре узброєні.

На таку то, вельми численну⁵⁾ каравану франконських купців напали Славяни, розбили і забрали всі товари. Зараз вислав Дагоберт посла іменем Сіхарія до Самона та домагав ся укараня винних. Володар славянський не хотів посла перед себе допустити. Однак сей, перебраний по славянськи всунув ся враз зі своїми товаришами і явив ся перед Самоном. Правдоподібно стало ся се під час збору віча, що по славянському звичаю відбувало ся під свободним небом. Тут міг легко Сіхарій вмішати ся між товпу, коли був по славянськи перебраний та явити ся перед Самоном. Тут прийшло до „scandalum“, як ся сам хроніст висказує. Слова діяльогу між обома, які нам переказує Фредегар, то по всякій імовірности єго власна видумка. В кождім разі вивязала ся між послом та князем остра суперечка. Розгніваний Само казав в кінці викинути Сіхарія зі зборів.

Тепер стала війна неминуча. Дагоберт порішив ужити всіх своїх сил, щоби позбути ся свого небезпечного ворога. Не лише зібрав ціле військо австразійське; навіть Фріаульці та Алемани прийшли єму на підпомогу⁶⁾. Тут мусимо звернути увагу, що Цейс,⁷⁾

1) Cit. I. IV 68.

2) Tacitus Germania, цитов у Voigt'a.

3) Cit. I. I. 90.

4) Cit. I. I. 403.

5) Plurima multitudo. Fredegar IV. 68.

6) Cit. I. 637.

7) Cit. I. I. 79.

не можучи зрозуміти чому як раз Льонгобарди — як висказує ся хроніст — а не Баварці брали участь в поході, кладе тут Баварців на місце Льонгобардів. До его виводів прилучив ся й Бюдінгер. Але сеся поправка дуже самовільна і новійші вчені її відкинули. Однак ніхто не пробував оповідання Фредегара повязати зі звістками у Павла Диякона. Ми власне розказали в § 2 як Славяни та Обри спустошили Істрию, убили марґрафа Гізульфа а его синів забрали в полон. Отже Павло Диякон оповідає що Тазо і Како утікли з неволі і стали володіти батьківською землею. Вони напали відтакна славянські оселі і загорнули цілий шмат землі аж по Цілею та Медарію. Сей округ належав до Фріаульської мархії аж до часів марґрафа Ратхіса, себ-то до р. 744.¹⁾ Очевидно належить ся звістка до походу Льонгобардів, про який згадує Фредегар. Оба припадають менч більш на той сам час, себ-то р. 631 — хоча Павло Диякон не дає ніякої певної дати (*suo tempore*). До того се булоб тяжко витолкувати, що славний історик льонгобардський нічого не згадує про пізнійший наїзд Льонгобардів, колиб він дійсно відбув ся. Під тим самим роком знаходимо у Фредегара²⁾ звістку про замордоване Тазона королем Льонгобардів Хароальдом. Також розказують оба хроністи про побіду Льонгобардів а властиво Фріаульців.

Напад неприятелів був з гори обдуманий. З півночи насунули Алемани під проводом свого князя Хльодоберта; з полудня налетіли Фріаульці з Тазоном і Каконом на чолі, що хотіли пімстити ся за смерть свого батька. Властива, головна сила франконьска посувала ся просто з заходу в центр нової держави. Тут знаходили ся навіть Славяни підвласні Франкам під начальством свого князя Дервана. Відповідно до сего виставив й Само три відділи. Полудневе крило, яким по всякій імовірности проводив князь корутанський Вальдух, розбили вороги. Як вже сказано, потягнуло се за собою страту цілої полоси краю по нинішні міста Ціллі та Віндіш-Матрей³⁾. Також в борбі з Алеманами не щастило Славянам. За те рішила ся триднева битва під Воґастібургом в користь Самона. На думку Фредегара, причиною пораженя була незгода та брак єдности в таборі франконьскім. Цілий табор з величезними скарбами дістав ся в руки побід-

¹⁾ Mortuo, ut diximus, Gisulfo, Forojuliensi duce, Taso et Caco, filii eius eundem ducatum regendum susceperunt. Hii suo tempore Sclavorum regionem, quae Zellia appellatur, usque ad locum quae Medaria dicitur, possederunt. Unde usque ad tempora Batehis ducis iidem Sclavi pensionem Forojulianis persolvebant. Paul. Diac. IV. 40.

²⁾ IV. 69.

³⁾ Medaria у Павла Диякона Cf. Цейс, Мухар, Шафарик.

ників. Само гнав за утікачами аж по-за границі Франконської держави і спустошив Тюрингію. При тім відорвали ся сербські племена, які від певного часу були підвласні Франкам і під проводом свого князя Дєрвана прилучили ся до держави Самона¹⁾. Місто Воґастібург, під котрим рішила ся судьба молодої держави, муїло після того, як Фредегар розказує, тай після своєї назви (воґаст) лежати вже на території славянській. З многих догадок що до положеня того міста переважає тепер думка Цейса²⁾, що стріча обох війск наступила в долині річки Егер.

Під той сам час прийшли Болгари в числі більш-менш 9000 в границі держави Франконської та просили у Даґоберта охорони. Король вволив їх просьбу і визначив їм оселі в Баварії. Однак за радою своїх вельмож велів їх всїх одної ночі вирізати. Лише болгарський провідник Альтіох з 70 мущинами та жінками утік до славянського князя Вальдуха. Тільки Фредегар.³⁾ Ціле се оповіданє вельми загадочне. Мабуть позваляли собі Болгари рабувати в чужім краю, що при їх азійській горойжності вельми можливе; отже масова різня була лиш реакцією огірчених Баварців. Можливо й сесе, що Болгари зносили ся зі Славянами і вістка про те спонукала короля Франків до такого жорстокого поступовання. На сесе вказувалаб обставина, що Альтіох утік до Вальдуха і там проживав много літ. Взагалі про сю подію не мож нічого рішучого сказати на підставі помотаного оповіданя Фредегара.

Побіда під Воґастібург додала Самонови відваги; тепер він не обмежував ся вже обороною. Незабаром стала Тюрингія предметом найлютіїших пустошень. Ті напади Славян повтаряли ся дуже часто і то на приказ самого Самона (iusso Samone). Не одна Тюрингія терпіла від меча славянського; їх відділи заганяли ся також і в инші краї. Щоби сему станови покласти кінець, вирушив Даґоберт в р. 632 з великим війском, головно зібраним з Австразії та Бургундії. Він посував ся з Мец в східнім напрямі, прийшов під Моґунтію та задумав переправити ся через Рен. Однак тим часом предложили Саксонці через послів умову, що они берести-муть Франконські границі перед Славянами, коли король їх лише звільнить від данини. А платили они Франкам від часу Хльотаря річно 50 коров дачки. За порадою Нейстрийців, котрих напади славянські

²⁾ Fredegar IV. 68.

³⁾ Cit. I. 675.

⁴⁾ Cit. I. IV. 72.

не обходили і які із-за того лиш нерадо брали уділ в поході, Дагоберт згодив ся на се предложенє. Однак Саксонці не додержали свого зобовязаня¹⁾. Те оповіданє являв ся Паляцкому²⁾ неімовірне, а се тому, що Саксонці були за далеко відсунені від держави Самона, щоб могли з нею воювати. Але ж як раз через загорненє осель сербских розширило ся володіннє Самона значно на північ. Вкінці, як вже ми часто мали нагоду замічати, маємо тут до діла зі сучасним жерелом, отже все, що лише не переходить можливости, мусим брати за правду.

Напади Славян тревали отже дальше. Длятого був Дагоберт спонуканий нарадити ся в найближшій році себ-то 633; з духовними та свіцкими князями, що до способів за які треба взяти ся. Наслідком цілої сеї наради був новий поділ держави франконської. Австразія зі столицею в Мец перейшла на королівського сина Сігібєрта. Хуніберт з Кольонії та Адальгізель мали в єго імени вести управу сего краю. Се показалось в дійстности хосенним. Як нас Фредегар³⁾ впевнює, границі франконські були від тепер знаменито боронені. Навіть довідуємо ся з дальшого оповіданя хроніки про побіду тюрингського князя Радульфа над війском славянським.⁴⁾ Однак в коротці прийшло в самій Австразії до усобиць і сварні. Радульф збунтовав ся против свого володаря Сігібєрта, побідив єго в р. 641 і засновав самостійну державу. Лише з імени узнавав ще над собою верховність короля Австразії. З Самоном жив від сего часу в згоді та дружбі.⁵⁾

§ 5. Обсяг держави та єї внутрішній устрій.

Також і місце де треба шукати першої славянської держави і єї обсяг становить від довгого часу предмет горячих спорів між ученими. Виравді тепер всі згодили ся, що осередок держави лежав в теперішній Чехії — на се вказують різні замітки Фредегара доволі рішучо. Однак як далеко протягали ся границі сеї держави — сего на підставі Фредегара означити неможливо. Не підпадає найменшому сумнівови, що вона обіймала Славян на обох бо-

¹⁾ Fredegar cit. l. IV. 74.

²⁾ Ueber d. Chron. Fredeg. (J. d. böhm. Mus. I. 410).

³⁾ Cit. l. IV. 75.

⁴⁾ Cit. l. IV. 77.

⁵⁾ Cit. l. IV. 87.

ках Дуная. Ми потребуєм лише границі славянських осель означити а ті будуть заразом границями самонської держави. Вже в § 2 ми замітили, що Павло Диякон кладе границю між Славянами і Баварами коло міста Аґунту, теперішнього Іннінхен, або по иньшій думці — Лівенц над Дравою в Тироли. Ся звістка є важною вихідною точкою. Як далеко в иньшій части сягали оселі славянські на захід се розсліджено вже на основі номенклятури топографічної. Отже заселявали Славяни крім долини над Дравою, також єї відноги, де тепер находить ся місточко Віндіш-Матрей, відтак долини Мури та Анізи. Їх оселі сягали аж до Семерінґу що від них одержав свою назву і до Вінер Нейштадт. Над самим Дунаєм не мешкали вони мабуть, або лиш дуже з рідка, бо тудаж йшов головний шлях, яким сунули ся Авари на захід¹⁾. А що в р. 631 славянські краї на полудне від лінії Ціллі — Віндіш-Матрей були прилучені до мархії Фріаульської, то треба припустити, що теперішня Долішна а також часті Горішної Австрії на полудни від Дунаю, Стирива і Каринтия на північ від Драви творили разом уділ Вальдуха. Сей князь володів сучасно зі Самоном довший час, Альгіох „многі літа“ проживав на єго дворі. Теперішнє королівство Чехії, Моравія та Шлеск стояли безпосередно під рукою Самона. Інтересна є замітка Фредегара, що Славяни, котрі збунтували ся против Обрів, звали ся також „Befulci“. Він і розтолковує значіне сєго імени таким способом: *Winidi vero pugnabant: si vero ad vincendum prevalebant tunc Chuni predas capiendum adgrediebant: Sin autem Winidi superabantur Chunorum auxilio fulti virebus resumebant. Ideo befulci vocabantur a Chunis, eo quod duplicem in congressione certamine vestila priliae facientes, ante Chunis preceдерint*²⁾. Само по собі єсть се толкованє дуже наївнє. Правдоподібно також назва „befulci“ єсть зіпсутим іменем одного з славянських племен. Она нагадує нам найбільш Вельтів (Vilci) — яких ми опісля знаходимо між середушою Лабою та Одрою. Фредегар не міг собі сєго імени витолкувати та для каламбура перекутив єго на „befulci“. Се тим більш імовірно, що в *Annales Wirzburgenses*³⁾ зустрічаємо варіант сєї назви: *Vulci* (*Varolus perrexit in Sclavos qui dicuntur Vulci*). Отже Само володарював над тими Вельтами, і они через вимандрованє Сербів розсунули ся на північ, де їх і в історії знаходимо. В кінци на північ

¹⁾ Kummel, Die Anfänge des deut. Lebens ст. 143—177. Huber, Oesterr. Geschichte I Bd.

²⁾ Cit. I. IV. 48.

³⁾ Pertz M. 9. Ss. II. 239.

від уділу Самона, між Лабою і Салею мабуть аж до Гаволі на півночі протягався край князя Дервана. Цілий сей комплекс від Драви аж до Гаволі складав одну федерацію звістну під назвою „державна Самона“. Її східні границі означити тяжко. Паляцкий побільшує, коли каже, що вона обіймала нинішню західну Галичину. В таких випадках границі природні найбільш правдоподібні, а яко такі вважаємо Білі Карпати та ріку Одру.

Ми що-йно згадали, що державна Самона була федеративно устроєна. Дерван, і по всякій імовірності також Вальдух узнавали зверхність Самона над собою, однак остали на чолі своїх округів. Правда, що до сего останного не згадує Фредегар нічого, однак обставина що, як каже хроніст, Дерван добровільно прилучився до Самона, та аналогія у інших держав славянських при таких случаях вказує, що він і опісля володів Сербами. Що знову Само дійсно уважався верховником всіх територій, підтверджує обставина, що Фредегар величає его все назвою „гех“, коли тамтим двом дає лиш титул „дух“. Само по собі, що ми не можемо говорити про ніякого „короля“ Самона. Се булоб великим анахронізмом, бо на означенє сеї гідности не мали Славяни ще тогди назви. Назва король походить від імени Кароль (Кароль Великий).

Лад на дворі Самона був само по собі славянський; се зазначає Фредегар виразно. По звісткам хроніки панувало на дворі володаря славянського многоженство. Він сам мав мати 12 жінок з котрими мав 22 синів і 15 дочок. Се підходить як раз до відомости про многоженство, що водилося на дворах князів руских, польських та інших славянських.

Які були відносини між Самоном та народом — про се не знаємо нам франконський хроніст нічого розказати. Звичайно була власть славянських князів у період найдавійший вельми слабка, особливо на заході. Она обмежалася до ролі влади, що виконувала постанови віча. Лише підчас війни мав він більше значінє. Ми знаємо, що всюди, де такі відносини панували при примітивній організації, не могли ніяк витворити більш просторі держави. Се можливе лиш при централізації влади в одній руці. Тому то мусимо припускати, що Само володів абсолютно. Ціле его поведженє вказує вкінці на сесе. Власть дану ему у війні з Аварами задержав і на час спокою тим лекше, що перші літа его пановання виповнювали майже самі війни з Аварами і Франками. Та абсолютна форма володіння зовсім не суперечить федеративному характерови держави, бо пр. на Русі зоставалися ще на довгі часи князі племенні мимо абсолютного режіму князів київських.

Про дальшу внутрішню організацію першої славянської держави не маємо жадних відомостей. Мабуть була она менч більш така, яка опісля повторює ся у всіх славянських державах.

З вістки поданої хроністом виходить, що володів Само 35 літ, отже менч-більш до р. 662. Що опісля стало ся з єго державою, не знаємо. Всі більшші держави, що повстали в часї зглядно короткім, розпадають ся звичайно по смерти свого основателя. Так стало ся без сумніву і з державою Самона. Інтереса часткові поодиноких племен славянських розсадили цілу будівлю. Вже св. Еммеран, що р. 680 проповідав над Анїзою, каже¹⁾, що ті околицї пусті і повні руїн.

Відень 20 мая 1896.

¹⁾ Vita S. Emmerani. Acta Sd. septemb. 472.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ДРУГОМУ ЗАСЛАННЮ.

(17/29 жовтня р. 1850—2/14 серпня р. 1857).

Критико-біографічний нарис.

Написав О. Ю О Н И С Ъ К И Й.

(Присвячую сучасній українсько-руській молодези).

„Моли ся, сину! За Україну
Його замучено колись!“

„І плаче серце, оживає
І в тебе Боже і в святих
Та праведних твоїх питає:
Що він зробив їм?... і за що
Його святого мордували,
Во узи кovali?“

Воскреси, мамо! і верни ся!
В світлицю-хату, опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи“

Шевченко.

Друге заслання Шевченка, про що саме йде отсе моя бесіда, взяло шість років і дев'ять з половиною місяців з короткого віку нашого славетного кобзаря. Се був найдовший і найтяжчий період його страждання. В сей період гнобителство над поетом і вага пекельної кари доходять до того свого зениту, до якого тільки спрможно було їм досягти. Більш лютої кари над письменником я не знаю. Правда — можна вказати з історії кари наче-б то ще гірші, але вони не тягли ся так довго, а через те й не могли бути такими лютими, як та кара, яку претерпів Шевченко. За те-ж, несучи свій

хрест, геній нашого слова в своїх стражданнях досягає тієї величності, перед якою ми — всі українські діячі — просто пімеї; такі пімеї, що мусимо дуже задирати в гору голову, щоб побачити сьвітле чоло мученика за нашу національну ідею! І ми, дивлячись на те думне чоло, на сяєвний вінок терновий, що лежить на тому чолі, повинні тай не можемо не оживати, не „чути Бога в небесах“.

Задля намальовання повного образу Шевченка-страдальника на другому засланню ще де в чому бракує певного материялу — дай Боже, щоб кому з людей сучасного молодого покоління поталанило всіма сторонами списати повний образ Шевченка в його стражданнях в Новопетрівському форті. На се треба роздобути ще не мало материялу житєписного; та на превеликий жаль надія на те невелика: инчий материял — як не оголошені доси листи його до Герна, до Бюрно, до Ейсуні, мабуть пропав на віки; инчий — викрадено з архивів, і невідомо, у кого він в руках; инчий — де в кого лежить в шухлядках і, не знати чому, не дано мині покористовати ся з його; инчий-ж, нарешті, пішов вже на віки в могилу з такими людьми, як І. О. Усков, Данилевський і инчі. Але в Бозї надія — що діти, найпаче внуки моєї генерації — будуть більш за нас енергічні і менш за нас полохливі, та, взявши до своїх рук наш національно-народний прапор, нести муть його по шляху людського поступу не в кишені, не в закутках, а прилюдно, пробитим вже і битим шляхом, не спотикаючись на питаню: „хто ми і чнї ми діти?“ Засвоївши собі глибиню Шевченкової любови до рідної нені — Української землі, міць його віри в українську ідею і потужну силу його надії на повний успіх тієї ідеї, вони пошлянуть стати зовсім спроможними, щоб списати повний сьвітлий образ того, хто „на сторожі коло їх поставив слово“ і кого „за Україну замучено колись“.

I.

Форт Новопетровський, де наш поет карав ся з 17/29 жовтня р. 1850 до 2/14 серпня р. 1857, був про його тією тюрмою, що в кінець добила здорове й задушила його. Тим то не буде зайвим хоч короткими словами розповісти історню отєїї страшної живої могилы.

В Азії на східній стороні Каспийського озера-моря суходіл випав ся в озеро двома півостровами: Бузачи, біля затоки Кай-

дак, а трохи на південь Мангишлак. З давних давен отєї півострови, як і взагалі східний берег Каспія, займав скотарський народ Киргизи, переходячи з своїма отарами з одного місця на друге широкої, не заселеної хліборобами, пустелі. Посовуючи свої межі на схід за річку Урал, Росія стала сусідити з перехожими Киргизами. Вважаючи себе носителькою культури і цивілізації з заходу на схід, Росія (звістно — уряд її) спостерегла, що їй судило ся сподобити і прикаспійських скотарів своєї культури й цивілізації. А Киргизам, яко людям вольним, не привичавним до культури народів осілих, хліборобських, зовсім не до вподоби було нове сусідство: якийсь час вони змагали ся, інколи і відбивали ся від російської культури, але сила взяла гору і мусли вони стати підданками Росії. Звістно, підбиване Киргизів і посоване російської межі стало ся не з одного разу: воно йшло собі повагом, бо Киргизи, цураючись тієї культури й цивілізації, часто ворохобили вже після того, як їх підбито під Росію.

Щоб утихомирити Киргизів і викоренити у них ворохобливі заходи, уряд російський, з ініціативи оренбурської адміністрації, почав будувати на східному березі Каспія форти, себ то невеличкі фортеці. Отож і на березі Кайдацької затоки велено було поставити такий форт, найменовавши його Ново-Александровським. Осадчі і будівничі, вибираючи під форт місце, не зауважили, на скільки місцевість Мертвого Култука відповідає умовам людського здоров'я. Тимчасом вибрана місцевість показала себе такою лиходійною задля здоров'я залози, що треба було її кидати й шукати денебудь поблизу инчої. Обібрали Мангишлак, і року 1846 перенесли туди форт, давши йому нове найменне — Ново-Петровське¹⁾.

Нова місцевість хоча й була трохи ліпша про здорове людей, за те була трохи чи не більш ще нудною і сумною. З одного боку було море, а трьома сторонами облягав безкрай степ-пустеля. Форт збудували на скелі, верстов зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні куща. З ранньої осени до пізньої весни скіглить — гірш голодного сіроманця — східний холодний вітер. „Не приведи Господи, як там тяжко та скорботно було жити! Нічого ні достати, ні купити не можна було. Не було, навіть доброї води на питво; мусли люде пити солоновату воду“²⁾.

¹⁾ Мейеръ: Кирг. степь, Оренб. Вѣд. стор. 51—67.

²⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 570 і Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 432—5.

От-туди то, до отсієї „живої могили“ Обручов і заслав Шевченка. Привезено його до Ново-Петровського форту, як знаємо вже з попереднього нарису 17 жовтня р. 1850¹⁾.

В форті було дві роти (чоловіка сотень зо дві) залоги, чоловіка з 20 офіцерів, лікар, піп; усієї „інтелігенції“, беручи не тільки військову, але й цивільних урядників і крамарів, було чоловіка 40—50. Крамарі й рибалки жили в слобідці біля форту; а людність військова в будівлях форту. Будівлі форту були: невеличка мурована церква, дім задля коменданта гауптвахта, шпиталь, та казарми задля офіцерів і жовнірів. Усі будівлі покрашені в жовтий колір. От се і все. Під горою, ближше до берега було кілька вірменських крамничок, та ще, звістно, шинок²⁾.

На форті було десять гармат; звістно — не богацько; але досить про голоручних „ворохобників“ Киргизів. Одначе останні й не гадали ворохобити; спокійно пасли свої отари, через що і залога спокійно перебувала собі: в літку вона муштрувала ся, та збирала ся часом на берег подивити ся, як припливе пароход з Астрахани або поштовий човен з Гурева. Не богацько, значить, було розваги; а зимою ще менш, бо цілого півроку навігації не було, і з кінця осени до весни крига відрізувала новопетровську людність від цілого світу. Алеж чоловік без розваги не може жити: треба було і новопетровській людности якоїсь розваги: такою розвагою задля більшости і офіцерів і жовнірів була горілка і гра в карти.

Будемо ще бачити подробиці новопетровської розваги; а тепер спізнаємось де з ким з видатніших людей тієї громади, серед якої опинив ся Шевченко.

Головою Новопетровського форту був комендант полковник Маєвський; чоловік старий вже, добряга, одинокий³⁾. Він, каже д. Чалий, „вельми любив Шевченка, приймав його у себе не яко солдата, а яко розумного розмовника і часто кликав його до себе“. Хоча-б се було і певним фактом, дак такі відносини Маєвського не вельми цілжили Шевченкове жите в новопетрівських казармах; найпаче на перших порах коли, як каже і Косарев, „не легке,

1) Русск. Ст. *ibidem*. стор. 436.

2) Київ. Ст. 1889 кн. 2 ст. 299; кн. 3 стор. 571.

3) Так каже про його д. Чалий (Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 299); але Іван Мировицький-Ефимовський казав миші, що в Оренбурзі він чув від писаря, що служив за Маєвського в Новопетровському, що Маєвський був удовець, у його були діти, і Шевченко учив їх. — На скільки се певна звістка, не скажу.

вельми не легке¹⁾ було житє Шевченка, а Зорянко додає, що навіть і в р. 1853 Шевченкови жило ся вельми тяжко, і ближше начальство поводило ся що до його вельми строго²⁾.

Хоча-б небіжчик Маєвський і як хотів-пільжити Шевченкови, так же всі обставини склали ся так, що Маєвський з своєю пільгою мусів озирати ся на вкруги і не вельми ширити свою прихильність до безталанного поета.

Закидаючи Шевченка в Новопетровську „широку могилу-тюрму“, генерал Обручов, як знаємо вже, строго наказав, щоб командир тієї роти, до якої піде Шевченко, яко мога пильнійш доглядав за Шевченком; щоб опріч догляду самого ротного командира за поведженєм „рядового“ Шевченка, найбільший догляд за ним чинити добронадійному унтер-офіцерови і ефрайтерови: вони повинні строго стежити за всіма вчинками Шевченка і скоро спостережуть за ним що-будь „предосудительное“, або непокірливість його, так зараз би повідомили про те ротного командира; а сей повинен зараз же повідомити Обручова, надписуючи на пакеті свого доносу „секретно и въ собственныя руки“, і уважаючи, що він — ротний командир — строго відповідати ме за найменше пільженє Шевченкови³⁾.

Таким чином Маєвський бачив, що й він опинив ся під доглядом того ротного командира, до роти якого піде Шевченко. Не можна було Маєвському не зрозуміти, що в своїх відносинах до Шевченка треба тримати ся ґрунту формального, легального, а коли де на яку годину і звернути з сего ґрунту, дак вельми обережно, бо инакше зараз же можна сподівати ся — полетить донос і на його, тим паче, що ротою, до якої пішов Шевченко, командовав чоловік, як зараз побачимо, небезпечний. Нарешті в наказі Обручова стояло таке слястичне слово „предосудительный“, що його можна було, в відносинах до Шевченка, ростягувати на всі боки, як хто бажав. Напр. легко можна було охристити „предосудительнымъ“ вчинком Шевченка і те, коли він заходив до коменданта не яко жовнір. Одно слово — становище Маєвського до Шевченка було оточене такими обставинами, що з найменшою пільгою до Шевченка мусів він бути вельми обережним.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 ст. 571.

²⁾ *ibidem* кн. 2 стор. 298.

³⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 148, Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 166.

II.

Головним чином побит Шевченка залежав від ротного командира і помічників його. Скоро прибув Шевченко до Ново-Петровського форту, його звістно закинули в казарми, де перебували і всі жовніри, і записали його до четвертої роти і для догляду за ним приставили „дядьку“ — простого жовніра, що повинен був раз-у-раз доглядати за ним і навчати муштри¹⁾.

Четвертою ротою командовав штабс-капітан Потапов; помічником у його був поручник Обрядін. В руках і під доглядом головним чином отсих двох офіцерів перебував Шевченко більш двох років. Щоб докладнійш зрозуміти нам, як важко було поетови карати ся за той час, треба нам ближше і ширше спізнати ся з Потаповим і Обрядіним.

Потапов був чоловік темний, неосвічений, безсердечний, часто і без потреби грубіянин і строгий. Офіцери його не любили, а салдати просто ненавиділи. Таким показує нам Потапова й А. О. Усков і його товариш капітан Косарев²⁾, що й сам був людина недалеко, фрунтовик і строго вимагав ретельної служби²⁾.

Помічника Потапова — поручника Обрядіна зхарактеризовав наш Шевченко в своїх Записках, розповівши на стор. 50—52 з учинків сего офіцера факти не тільки гидкі, навіть жахливі. Певна річ читач мій не ремствуватиме на мене, коли я цілком возьму з Тарасових записок оповідане про Обрядіна. З того оповідання знати буде ще й те, чи справедливо Шевченко більшість офіцерів новопетровської залоги називає: „забрудненою ковбанею безмежних паскудств“³⁾.

„Починаючи з поручника Обрядіна“, пише Шевченко в своєму журналі в липні р. 1857⁴⁾, „ми з Куліхом⁵⁾ перебрали цілу роту (ту до якої належав і сам Тарас) і дійшли до „рядового“ Скобелева. Отсей Скобелев, хоч у його і московське призвище, був моїм земляком; родом він з Херсонщини. Затямив я його найбільш за його українські пісні. Своїм м'яким молодим тенором співав він просто і прекрасно. Найбільш з душею співав він пісню: „Тече річка невеличка з вишневого саду“. Слухаючи отєї чарівної пісні,

1) Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 572.

2) Лист А. О. Ускової.

3) Записки стор. 48.

4) *ibid.* 50—52.

5) Куліх поляк, унтер-офіцер, в Новопетровській залозі був „каптенормусом“.

я забував, що слухаю її в казармі. Вона переносила мене на берег Дніпра, на рідну мою Україну любу. Я до віку не забуду того сумірного, на пів-голою горопаху, що було, латаючи свою сорочку, переносить мене своєю піснею далеко, далеко з душною казарми. Своім складом і поведженєм Скобелев не скидав ся на бравого жовніра, от за се найпаче я і шановав його. Рота вважала його за людину честну і розумну. Твар його була смагла, партацька, та ще й віспою подзьобана. Не вважаючи на те, сьвітила ся она відвагою і благородством. Віч-на-віч признав ся він мині, що він уті-кач з крепаків. Коли-ж його злапали, яко волоцюгу, він сказав, що він „не помнящій родства“, не памятає роду, ні рідного краю. Віддали його в салдати і тут дали йому призвище Скобелев, на честь відомого балаклія московського, інваліда Скобелева. Небавом після приходу до Уральська 2-ої роти, командир її Обрядин, спостерігши, що Скобелев людина честна і твереза, але до фронту не вдатна, взяв його до себе за „деньщика“ (слугу). Скобелев неумисне зробив ся знавцем таїн свого командира і сталим лакеєм його любовниці. Не минуло й півроку, як глєвтяковатий лакей Скобелев, знов таки неумисне, став любовником любовниці свого командира. Раз якось, під годину сердешного поривання, отся облєслива зрадниця розповіла Скобелеву, що на його адресу прийшло два місяці тому назад з Москви 10 карб. Прислав їх Скобелеву колишній товариш його — волоцюга, що став тепер крамарем. Гроші ті прийняв Обрядин. В доказ сего вона показала Скобелеву куверту з п'ятьма печатками. Ще тоді як Обрядин був за баталіонного ад'ютанта, дак і тоді вже підстерєгли його і довели, що він краде гроші, які приходять почтою на адреси салдатів. Довідавшись про такий вчинок свого начальника, Скобелев прийшов до його з порожньою кувертою і вимагав віддати йому 10 карб. Обрядин на те відповів ляпасом по пиці, а Скобелев дав йому здачи, теж ляпасом. Коли-б се стало ся сам-на-сам, на тому-б і ділу квит; алеж вчинок став ся прилюдно, були при тому шляхетні сьвідки з офіцерів. Посоромлений Обрядин, арештовавши Скобелева, доніс про сю подію начальству. Нарядили слідство; після слідства Обрядину велено покинути службу, а Скобелева судили військовим судом. По присуду суда Скобелев перейшов, як кажуть салдати, через „зелену алею“, себ то прийняв 2000 шпигрутєнів, тай пішов до Омьска на сім літ в арештанські роти“. „Сумна пригода“, додає далі Шевченко: „Горопашний Скобелев! родив ся ти і зріє в неволі. Замануло ся тобі покоштовати широкої, солодкої волі, і залєгів ти в „радікуль“ (так жовнірі звать Новопетровський форт). Сьпівуном-

пташкою залетів ти до моєї тюрми з України, будім на те тільки, щоб своїми піснями солодкими та журливими нагадати мині мій любий, мій безталанний край. Бідолашний, безчасний Скобелев! ти чесно і благородно вернув лясаса шляхетному злодюзі, грабіжникови і за сей честний вчинок ти пройшов „скрізь строй“ і поніс тяжкі кайдани на безлюдні береги Іртиша і Омі. Чи ти в своїй тяжкій неволі зустрінеш другого такого уважного і вдячного товариша — слухача твоїх солодких, журливих пісень, яким я у тебе був? Стрінеш! та ще й чи одного такого як і сам еси невольника-сироту, земляка-варнака таврованого. Він на твої тяжкі кайдани пролле слезу подяки за радісні, рідні серцеви пісні. Горопашний, безталанний Скобелев!“

Наведена, доволі довга виписка з Шевченкових Записок — має для нас велику вагу не тільки задля характеристики того начальства, що тримало в своїх руках сьвітлого ієнїя українського слова, прибраного в салдацьку одєжу: з наведеної виписки ми, наче в зеркалі, бачимо думки, душу і серце самого Шевченка і розуміємо, яких мук мусів він зазнав не за себе самого тільки, а ще й за других! Що діяло ся в тому ніжному серці під оту годину, коли Скобелева вели через „зелену алею?“ Я ладен признати, що навіть Потапов не допустив ся такого катовання, щоб вирядити і Шевченка до гурту справників „алеї“, бо ледві чи й виніс би Шевченко таке мордованє; але я не запевнятиму, щоб так чи інак начальство не загадало і Шевченкови бути хоч здалека сьвідком тієї тяжко-кервавої драми, в „зеленій алеї“.

Та чи однаж там була така драма?

Так от головними опікунами і доглядниками нашого поета, головними справниками в Новопетрівському форті над ним лютої карн, призначеної царем Миколою I, — були Потапов та Обрядін, маючи в руках суворий наказ Обручова, „не дозволяти Шевченкови ні писати, ні малювати, ні навіть мати у себе які будь пристрої до писаня або до малювання“, себ то папір, атрамент, олівець і таке инче¹⁾,

III.

Погляньмо, яким чином Потапов з Обрядіним справляли свій догляд?

„Закинули Шевченка в казарму, приставили до його „дядьку“, каже Косарев²⁾, стали ганяти на фортові роботи і на муштру.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор 572

²⁾ ibidem.

Все отсе само з себе діло вельми не легке задля всякого, навіть простого чоловіка, взятого на службу прямо від плуга, а для Шевченка, хоча він і не був пестуном долі, було тим паче тяжко, що він попав під начальство Потапова... Допікав Потапов Шевченка, каже далі Косарев, не тим, що не чинив йому жадної пільги, про пільгу Шевченко й не гадав, відаючи, що Потапов тільки справник приказів висшого начальства. Ні! він допікав його усякими дрібними, нікчемними і зовсім непотрібними причіпками, зовсім наче він глумився, знущався з чоловіка, що й без того вже притерпівав¹⁾.

„Дядько“ пильно стеріг Шевченка; запопадливо побивався, щоб у його не було ні олівця, ні паперу, щоб він нічого не писав, не малював. В казармі він очей не зводив з свого узника; а коли Шевченко виходив з казарми, чи на муштру, чи просто подихати свіжим повітрям, „дядько“ трусив його, шукаючи, щоб у його ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботах, ні де інде не було ні паперу, ні олівця. Так росповідав сам Шевченко Агаті Омелянівні Усковій²⁾. Зараз побачимо, що тут не прибільшено ніже єдиної неперпевної риси, бо і Косарев свідчить нам, що і сам Потапов чинив з Шевченком те саме, тільки в гіршій ще формі, бо чинив не в казармі, а на пляцу прилюдно.

Не треба дивоватися щирости і запопадливости „дядька“, — темного жовніра; але ледви чи вдержить ся хоч яке заскориніле серце, щоб не забити ся, довідавшись, що витворяв Потапов.

„Отсе було“, повідає Косарев³⁾, „ні з того ні з сего возьме Потапов і почне вивертати у Шевченка кишені, щоб запевнити ся, що нема у його олівця, чи паперу, чи чого-небудь написаного, або намальованого. Або отсе, спитавши про що небудь у Тараса і почувши з уст його відповідь висловлену не зовсім так голосно, як повинен голосно відповідати жовнір, Потапов почне за се знущати ся з його. Або знов причешить ся і знущаєть ся з Шевченка, що не так він дивить ся, як треба; чому очі його дивлять ся не в гору, а вниз і т. ин.

Більш за все Потапов мордував Шевченка муштрою, вимагаючи, щоб поет докладно вмів „виправку“, муштру з рушницею і „шагістику“ (маршироване). Муштра звістно тоді (а може й тепер

¹⁾ ibidem.

²⁾ Лист Усковій.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

ще, не відаю) — становила ідеал салдацької освіти, але, немов наумисне, Шевченкови отся „освіта“ не давала ся.

З журналу поета¹⁾ відаємо, що до військової служби і до військового стану у його була непоборена прирожденна антипатія. Знаємо, що коли йому вичитано конфірмацію, він сам собі сказав: „не зроблять з мене салдата“; відаємо, що по думці поета „бравий жовнір менш за осла походить на чоловіка“; тим то поет „жахав ся й думки походити на бравого жовніра“²⁾. Вже-ж і отсего самого досить на те, щоб військова муштра була про Шевченка не тільки осоружною, але пекельною мукою моральною. До того ще і фізична постать його не придатна була задля військової „освіти“. Досить було подивити ся на Шевченкову постать з рушницею на муштрі, щоб переняти ся і сьміхом і тугою³⁾. Людина він був трохи присадковата, пентюховата, не вдатен був ходити без перехилу з боку на бік, а від його вимагали марширувати з рушницею „рівно, наче по струні“.

„Не досягти мині отєї премудрости“, говорив з розпукою інколи після муштри Шевченко.

На муштрі більш за все допікав його Потапов „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Задля людини з такою вайловою постатю, яка була у Шевченка, ледви чи можна приміркувати гіршого мордовання і знуцання, як муштроване „тихимъ учебнымъ шагомъ“. Я певен, що поміж моїх читачів вельми мало є таких, щоб тямилі, що то таке „тихий учебный шагъ“? Тим то й не завадить сказати кілька слів про його.

Незабутного р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школі, де я вчив ся. Таким чином довело ся і мині зазнати того „шагу“. Я був тоді хлопцем-підлітком, значить — муштра не вельми гнобила мене; от же й тепер, майже по 50 роках, коли я згадаю про той „тихий учебный шагъ“, дак наче хто приском сипне на мене! Яковож то було коштувати той „шагъ“ Шевченкови, чоловікови 36 літнього віку? Мині здаєть ся, що найбільший мудрець не вгадає тієї розумної причини, з якої виводили потребу, щоб жовніри вміли ходити (властиво — стрибати) „тихимъ учебнымъ шагомъ“. От в чому наука отсего „шагу“: командир виводить повагом р—р—р—а—а—а—з! а жовніри за його голосом звістно також

¹⁾ Записки, 19 червня.

²⁾ *ibidem*, 20 червня.

³⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 3 ст. 573.

повагом здійсмають ліву ногу все в гору та в гору, доти доки він веде свій „разъ!“ . Уся штука в тому, щоб здійсмати ногу так, щоб постать не подавала ся ні назад, ні наперед, не колихала ся, не тремтіла, була нерухомою; щоб коліна піднятої ноги не випручували ся в гору, щоб носок чобота не драв ся в гору, а хилив ся в низ так, щоб закривав свою підошву, і нарешті, щоб тоді, коли одну ногу витягнем, друга стояла нерухомо усією підошвою.

Я цілком певен, що отся премудрость і не могла дати ся Тарасови при його постати навіть і тоді, коли-б він бажав її засвоїти. Тим то я виразно бачу, як страждав поет на муштрі, і цілком йому віри Косареву, що після муштри поет з роспукою було каже: „Не навчити ся мині отсій примудрости, хоч ляж тай помірай!“

Страждання Шевченка від муштри були такі тяжкі, що їх не можна було не помітити.

Де хто з офіцерів говорив іноді Потапову: „зглянь ся ти на Шевченка! хіба таки ти сам не бачиш, що він зовсім не вдатен до муштри“.

Потапов не вважав ні на що. „Мині“, каже, „треба відповідати за його перед начальством“.

Раз якось після муштри один молодий офіцер мовив до Шевченка жартом:

„Що, брате! лїпшеб було, колиб знов вирядили тебе служити на морі, або повернули на козака. Вам, Запорожцям, лїпше до впадоби служба на чайці, або на коні, ніж пішим“.

„Ще лїпшеб було зовсім мині не родити ся, або швидче вмерти“, відповів Тарас, повісивши голову, і дві буйні слезини скотили ся йому на вуси²⁾).

Молодий офіцер, здійсмаючи таку бесїду, певна річ, не мав і на думці вколоти наболїле Тарасове серце; не тямив сердешний, що своїм жартом, немов швайкою тією, він коле поета так, що, як ото свідчить Косарев, у того покотили ся слези з очей.

Нам з вами, читачу мій! читаючи лишень про Шевченкові страждання на муштрі, трудно здержати своє серце, щоб воно не застогнало, щоб думки наші не обізвали ся проти „роспинателїв“ нашого поета; а йому, переносючи на собі оті Потаповські муштровання і знуцання, не можна було і стогнати на муштрі; наче той

1) Киев. Стар. *ibidem*.

2) Киев. Ст. 1889 кн. 3 стор. 573.

саморух він повинен був мовчки слухати ся і корити ся, бо инакше не можна було. Він тямив, що не тільки Потапов, а навіть „дядько“ темний і паний, має право покарати його не тільки арештом, але й бійкою по тілу. Тим то „серце було тремтить, аж замірає“, признасть ся Шевченко¹⁾, „а я собі мащу вуси, надягаю мундір і ставлю ся перед лице отця-командіра, а лице у його з хмелю червоне“. — „Тепер“, каже він далі (тепер значить вже р. 1857), „сьмішно, бо я вже до сїєї гидоти привичаїв ся, а яково то було минї тоді, коли я не вмів муштри і мусїв похоронити в собі усяке людське почуте, та, зробившись бездушним саморухом, мовчки, не червонїючи, не полотнїючи слухати моральне напучуванє з вуст грабїжників та кровопійників! Е! тоді не до сьміху було!... Гидко, паскудно. Чи доживу я, питаєть ся сам у себе Тарас, до тієї радїсної години, щоб отся моральна гидота зникла з моєї пам'яті? Ледви, бо вона повагом і глибоко в'їдала ся в неї“.

Знущав ся Потапов з Шевченка, не тільки муштруючи його з рушницею, але ще й „іспитами“. Отсе було, як стане рота лавами на муштру, підпилий ротний викличе наперед усїх нашого поета і почне ради глуму питати його з „словесности“: хто у тебе ротний начальник, хто баталїонний, дивізіонний і т. д. аж до міністра; як їх звати і величати? „як бравий солдат повинен поводити ся? за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядьки“ та капрального сфрайтера?“²⁾.

IV.

Таким от чином Потапов з своїми підручними справниками мордовали Шевченка на муштрі, але-ж муштра була тільки частиною того катоваця, що судило ся переживати Тарасови — яко чоловікови, яко поетови, яко художникови.

Загляньмо в житє його не на муштрі.

Вже з того що досї ми бачили, не можна не помітити лиходїйного впливу догляду, неволї і муштри на духовий і моральний стан чоловіка. Але все те — тільки частини — цілого. Требаб нам побачити увесь духово-моральний органїзм Шевченка під тяжку годину перших років перебування його в Новопетровському форті. Так же нема в сьвітї такого зеркала, щоб вмістило в себе

¹⁾ Записки стор. 21.

²⁾ Ibidem.

і показало нам усю сумму тих моральних мук, що лиха доля щедрою рукою наділила Шевченкови! Ні! ми ніколи не побачимо, тай жахливо-б було побачити, усю картину того огню пекельного, що палив Шевченка; усю картину того, як на тому огні повагом горів величезний талантист; як повагом ковбана бруд морального, нікому незримо, затопляла чоловіка, поета, художника і величезнішого патріота-горожанина дорогої нашої України. Жаден психолог не згуртує нам суцільного становища Тарасового духа під ту невимовно тяжку годину. Жаден художник не спроможен зробити нам суцільний малюнок того, як день скрізь день мордовано, аж доки не замордовано за волю України її найліпшого сина! Шевченко в своїх стражданнях за Україну такий неосяжно великий, що ми — діти і внуки його ледви чи варті зняти чоботи з ноги його!

Спробуймо, на скільки стане моєї кебети, показати хоч деякі частинки з його многотрадального життя в Новопетровському форті за перші два-три роки.

Перш за все ми помічаємо, що за увесь час від 7/19 березія 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. Нехай, доки не прибув він до Новопетровського, доки томився в казематі та на етапах, йому не можна було писати: хоч би й хотів, тоб не дали. За перші три місяці перебування в Новопетровському він пише єдиний лист до княжни Репніної, і в тому листі пише він¹⁾: „як тяжко минули вони (чотири роки заслання) над мою головою; вони перемінили мене так, що я сам себе не познаю. Виобразіть собі безжизненного флетму, ото і буду я“.

З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жадного листу Шевченкового. Я певен, що за увесь отсей час він і не обзивався ні до кого. Дві причини я вбачаю за для того: перша та, що переписка його було обставлена великим доглядом: усі листи до його і від його повинні були, перш ніж дійти до його, перейти військову цензуру, не тільки звичайну задля кожного жовніра, але ще й окрему, призначену Обручовим спеціально задля Шевченка. Вже-ж, певна річ, не хотів він листи свої подавати до цензури Потапову, а инакше не можна було, аж доки не спекався він Потапова. Друга причина та, що на листи його, вислані до Андрія Лизогуба ще з Оренбурга 8 листопада р. 1849 і до Репніної 7 березія 1850 і 12 січня 1851, не приходило до його відповіді. Не відаючи певної тому причини, він гадав, що приятелі забули про його, і не хотів вже докучати їм.

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

В листі ще з Оренбургу, писаному 1 січня р. 1850, поет, жахаючись нового походу в степ, писав про жахливу можливість, що коли піде він в степ, дак мусить спинити листованне з княжною на довгі роки, „а може й навіки“... Знаємо, що сподіваного походу Шевченко не зазнав; пішов він не на той степ, а проте віщоване його про переписку його взагалі з людьми близькими справдило ся на довго, а з Лизогубом і з Репніною і на віки. Причини тому, кажу я, Шевченко не відав, і наболілій душі його зовсім натурально було гадати, що „ближній моїй отдалече мене сташа“, що старі приятелі не вимерли, а відцурали ся безталанного свого друга¹⁾.

Нема певних фактів, щоб сказати, чи Лизогуб і Репніна відписали що Тарасови на оті в горі згадані листи його, чи ні? Можна гадати і те й друге: може й відписали, але листи їх не дійшли до Шевченка, бо тоді саме, коли повинніб були прийти їх відповіді, Шевченко сидів вже в арешті, і ті, на чиї руки прийшла відповідь (напр. Герн, або Лазаревський) не відважили ся, або й спроможности не мали доручити відповідь Тарасови. Могло бути й так, що Лизогуб і Репніна не відповідали Тарасови з тієї причини, яка примусила їх зовсім вже не листувати ся з ним. Причина ся на стільки цікава і характерна, що варто спинити ся біля неї довше.

Відомо нам, що при ревізії у Шевченка в квітні р. 1850 забрали у його між инчими листи Лизогуба і Репніної; листи, звістно, не минули рук Дубельта і Орлова. Репніна про те нічого не відала. Людина високого гуманізму християнського, людина значного розвитку горожанського, якого ми ще й нині між нашим жіноцтвом бачимо вельми превельми на омаль, Варвара Миколаївна вважала за честь і за обовязок України і горожанки заступити ся за Шевченка перед всемогутнім тоді шефом жандарів графом Орловим. Він же доводив ся їй і родичем, хоч і далеким. Гадаючи, що в серці Орлова, прикритому жандарським убранем, є таки хоч крапля почуття людського, почуття справедливости і жалю до чоловіка, Варвара Миколаївна ще 18 лютого р. 1848 написала лист до Орлова. Лист її я вважаю за історичний документ такої ваги, що треба подати його цілком, в перекладі з мови французької, якою він був написаний. „Пане Графе!“ писала княжна Репніна: „Вам наділено великої власти, а силою свого становища високого та характеру свого благородного ви призвані діяти добро

¹⁾ Чалий стор. 69.

людям. Коли завданням державного сановника і добродійного чоловіка єсть оберегати лад і карати вчинки лиходійні, дак чи не є вашим завданням добродійности те, щоб стежити пильно, аби-б справедливость не повертала ся в жорстокість, а перемінялась би милосердем. Перенята отаким переконанем, я стаю перед вами, Пане Графе! заступницею за безталанного Шевченка. Я добре знаю Шевченка: тим то й можна мині запевне свідчити, що хоч би яка не була за ним вина, він — відданем його в салдати і засланням з рідного краю, стільки вже покарав ся і спокутовав її, що ледви чи є яка потреба до сієї кари додавати ще тонкої жорстокости, забороняючи йому малювати. Сподіваю ся, Пане Графе, ви зрозумієте, що знаючи добре Шевченка, знаючи, що він одинокий на цілому сему світі, я вважала за свій обовязок зробити усе, що тільки можливо мині зробити, на те щоб полекшала його доля лиха. А щоб досягти сего, нема у мене другої стежки опріч тієї, щоб вдати ся до вас і благати вас, щоб ви виклопотали йому дозвіл малювати. Такої ласки я благаю у вас, згорнувши на грудях руки. Хоча сама по собі я нічого не значу, але яко доня мого батька, що стільки страждав і страждав безневинно, я вважаю за собою право обзивати ся за безсчасних во імя памяти мого батька!... А він так вас шановав! Прощу вас, Пане Графе! вибачте мовму, як кажуть люде, докучанню. Що до мене, так я певна, що дію те, що повинна діяти, благаючи вас за безталанного, омиленого, але вартого всякого жалю чоловіка, що не має ні родини, ні заступників. Прийміть, Пане Графе! запевнене моєї до вас шаноби і, бажала-б я сказати, моєї подяки глибокої¹⁾.

Зміст і високий, найблагороднійший тон слова горожанки-Українки не дійшов до заскоринілого під синім мундуром серця; навпаки, добутками благання княжни Репніної вийшло щось не тільки несподіване, а навіть зовсім вже нелюдське, щось таке велетенськи чудовищне, що не личить і жандару!

Орлов ще за два тижні до написання Варварою Миколаївною свого листу до його, питав 30 січня р. 1848 Обручова: „в якому полку перебуває „рядовою“ Шевченко, чи щирий він до служби, як поводить ся, яких він думок і чи заробив він на те, щоб клопотатись у царя про дозвіл йому малювати?“ З Оренбурга генерал Толмачов (Обручова на той час не було в Оренбурзі) одіслав Орлову 30 березія відповідь вельми добру задля Шевченка²⁾. Можна гадати, що

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 467.

²⁾ *ibid.* 1896 кн. 2 стор. 133.

лист Репніної з Яготина ішов до Орлова не більш двох тижнів. Таким чином майже одночасно в руках Орлова була можливість вволити благанне княжни Репніної, сего вимагала найпростіша справедливість.

Одначе Орлов замовк і лишень 12 грудня. вже на запитанне Обручова, відповів, що цар не дозволив на дозвіл Шевченкови малювати. Колиж Орлов довідав ся про колотнечу, скоєну Обручовим по доносу Ісаєва, та про ревізію і арешт Шевченка і помітив, що з останнім листувала ся княжна Репніна, він написав до неї сувору, жорстку і доволі нерозумну догану, написав їй тоном невідповідним відносинам державного сановника до жєнщини з високою освітою і цивілізацією. „Листованє ваше з Шевченком“, писав граф Орлов до княжни Репніної, „як і те, що ви ще й перше вдавали ся до мене з благаннем пільги отому „рядовому“, доводить, що ви „принимали вь немть (себ то в Шевченку) участіє, неприличное по его порочнымъ и развратнымъ свойствамъ“¹⁾. Годї говорити, яку ціну має остання фраза! вона занадто характеризує нам не тільки самого Орлова, але й звичаї „III отдѣленія“ і показує межі примітивної ввічливости. На сам кінець Граф Орлов притьмом вимагав, щоб княжна Репніна не втручала ся „вь дѣла Малоросіи“, бо инакше, похваляв ся Орлов, вона сама собі придбає прикрї добутки.

Що було діяти княжні? Вже-ж пак нічого більш, як не покортись волї Орлова: бо раз — коли-б вона не послухала ся і стала таки листувати ся з Шевченком, так можна було сподівати ся, що Орлов помстить ся за те дуже; і помстить ся, ще більш скрутивши Шевченка; а вдруге — вона тямилла повне безправе російских підданих перед волею шефа жандарів; безправе те вона бачила над своїм батьком, і не можна було їй не бути певною, що нї Орлов, нї цар Микола не спинять ся перед думкою закинути і її, коли не на Киргизські степи, так до якого небудь панянського манастиря на шівночи. Стиснувши серце, мусіла вона не листувати ся більш з Шевченком.

Що до Андрія Лизогуба, так от що чув я з уст людей певних (на жаль вони заборонили минї називати їх!). Літуючи р. 1850 в Чернигові у своїх свояків Занькевичів, Орлов через чернигівського губернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Віч-на-віч він ганьбив його за приятелюванне і листованне з Шевченком і царським іменем заборонив йому листувати ся з ним, похваляючись, що инакше

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X. стор. 19.

„і про його — Лизогуба — знайдець ся місце там, де перебуває Шевченко“.

Нічого отсего бідолашний Тарас не знав, не відав, і не маючи ні від Лизогуба, ні від Репніної відповіді на свої листи до них, зневолений мученик переняв ся думкою, що „ближніі мої отдалече мене сташа“.

Така думка, певна річ, огнем пекла наболіле серце поета. А до того і читати нічого було. Які були у його книжки в Оренбурзі, їх одібрали при ревізії і не вернули йому.

V.

Таким чином бачимо, що, закинувши Шевченка в Новопетровську тюрму, у його одібрали усе, чисто усе, не тільки яко у поета, у художника, але яко у звичайного чоловіка, у якого не скаменіло ще серце, не охолов до краю дух. У його одібрали, йому заборонили геть чисто усе те, що хоч на одну краплю спромоглось би полегшити йому тяжкий побут! В великому численно гурті людей Шевченко був самітним, а округи його було усе те, що гнобило, мордовало його, дратувало нерви.

Річ відома, як тяжко людині почувати себе самітним в гурті людей, де нема чоловіка під мисли, нема душі, що розуміла-б нас і спочувала-б нам. Тоді люди, що оточають нас, стають нам осоружними, ніби ворожими. Такий гурт людей — чужих і духово і морально, замість розваги, завдає чоловікови ще більшої туги. Інчої ради тут нема, як опріч того, щоб швидче покинути такий гурт, втікти від його та вдати ся до товариства природи і власних думок.

Певна річ, що хоч яка нудна була природа Новопетровського форту, а вона-б більш розважила Тараса, ніж „смердяча казарма“. Також не можна було в усяку пору, коли-б того схотів, покинути казарму: військові статуті, накази і догляд — приковували його до казарми, немов Прометея до скелі. А коли-б він і рушив з казарми, так слідом за ним рушав і догляд в особі „дядьки“ чи іншого унтер-офіцера. Догляд ходив за ним гірш, ніж тінь: деь в темному закутку може не бути тіни, а такого закутку, деб не було за Шевченком догляду, не було. „Опріч казарми ніде не можна бути“, ¹⁾ писав він до Бодяньського, вже

¹⁾ Русс. Стар. 1883 кн. IX.

геть пізнійше (15 листопада р. 1852). Отсе одно, а друге що й природа була занадто одноманітна, нудна: „Хоч би на що хороше подивити ся“, каже Тарас: можеб стара душа моя мучена стрепенула ся¹⁾.

І подивить ся ні на що і потоваришувати, хоч би навіть розмовляти по душі ні з ким було Тарасови. Про офіцерів — годі й гадати: одні з них були „начальством“, як от Потапов і Обрядін, другі такі, як отей два, треті — полохливі, четверті — доносчики, або пяниці такі, як Кампіоні (з ним небавом спізнаємо ся). Зі споминів Косарева знати, що офіцери взагалі в перший рік перебування Шевченка в Новопетровському тримали ся від його осторонь.

Було в Новопетровському кілька засланих Поляків, теж „політичних злочинців“, але з усього знати, що то були здебільша люди переполошені, обережні і занадто сторожкі. Коли ж з ким з них, опріч свого щирого приятеля Броніслава Залеского, Тарас і потоваришив, так то вже стало ся геть пізнійш, а що до р. 1851—2 — так не маємо жадного натякання на товаришування Шевченка з засланими Поляками. Одно слово — за перші два роки перебування Шевченка в Новопетровському ми не бачимо у його ніже єдиного, хоч трохи інтелігентного товариша. Відомо тільки, що між жовнірами поталанило йому опріч Скобелева, знайти ще ближшого земляка — Андрія Обеременка. Обеременко розважав-поділяв з ним за увесь семилітній час журбу-тугу, і нам не можна не завести до свого нарису усе, що знаємо про його з уст самого Шевченка.

„Небавом після того, як прибув я“, пише Шевченко²⁾ „до Новопетровської фортеці, поміж салдацькою одноманітною та мізерною публікою помітив я зовсім таки не салдацьку постать. Твар його, хода, навіть шапка-чабанка, усе давало знати, що він земляк мій. Питаю ся про його, хто він такий? Кажуть: земляк мій, Андрій, слуга при шпиталю, „хахоль“. Отсе-ж то мині й треба. Твар його здавала ся мині більш суворою, ніж звичайно у земляків моїх. Тим-то спізнавати ся з ним почав я здалека, обережно. У найближшого начальства його я довідав ся, що Андрій Обеременко зразок людини честної і обережної. Тоді почав я шукати нагоди, що-б побалакати з ним по нашому віч-на-віч. А він, здавало ся мині, ніби помітив мої заходи тай пильнує уникнути такої чести.

¹⁾ Основа 1862 кп. 7.

²⁾ Записки стор. 89.

Через се мене ще більш кортіло спізнати ся з ним. Більшу частину ночий безсонних провів я у Новопетровському, сидячи на рундуці. Раз якось зимою, було се в третій годині ночі, сиджу я своїм звичаєм на рундуці, дивлю ся, аж із за шпиталевої пекарні видибає Андрій. Він був тоді за квасника і за пекаря хліба. Потім вже склопотав я йому „завидну“ посаду городника.

„А що, Андрію“, озвав ся я до його: „мабуть і тебе сон не бере?“

„Та не береж, матері його ковнинька“.

Я затремтів, почувши рідну мову, чисту, не поповану. Я прохав його посидіти біля мене хоч годиночку. Він згодив ся, але не охоче. Я зняв бесіду, спитавши, як звичайно буває між салдатами: з якої він губернії?

Андрій відповів, що він „губернії Київської, повіту Звенигородського, з села Різаної, отам біля Лисянки, коли чували“.

Я відповів, що не тільки чував, а навіть бував у Лисянці і в Різані і скрізь. Стало знати, що ми земляки та ще й вельми близькі.

„Я й сам бачу“, мовив Андрій, „що ми свої, та не тямлю, як до вас підступити, бо ви, коли не з офіцерами, так з Ляхами. Як тут, думаю, до його підступити? може він і сам Лях, та тільки ману пускає“.

Я почав його запевняти, що я сущий земляк його, і бажав довше з ним побалакати, але тут саме продзвонило три години, і він пішов топити піч на хліб.

Отак-от почала ся у нас знайомість з Андрієм Обеременком. Чим далі, тим більш спізнавали ми один одного і більш звикли один до одного. Але наші відносини околишні (за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському) лишили ся такими, якими вони були і тоді, коли ми побачили ся першим разом. Обеременко не зробив ніже єдиного ступня околишного до сприятелювання і ні на зерно не показав підлабузнювання; при других він навіть не кланяв ся мині, боячись, щоб хто з боку не подумав, що він мстить ся до мене в приятелі. Місцем, де ми завжді бачили ся, був рундук. Бачили ся ми звичайно в ночі, коли вже все спить, опріч вартових. Спокійна, холодна, навіть сувора твар Андрієва вдавала з його людину жоретку, байдужу, але се була тільки маска. Малих діток він кохав загарливо, а се певна ознака серця доброго, благого. Я, яко маляр, часто любовав, дивлячись, як його темно оливкова твар вусата придипає з ніжнотою до рожевої щічки дитини. Я полюбив його не за саму тільки вдачу його просту та благородну,

а ще більш за те, що за всі 20 років бридкого, огидливого побиту салдацького він не опаскудив, не принизив свого достоїнства національного і людського. Веїма сторонами він лишився вірним своїй прекрасній національності. Така риса благородить людину. Коли в моєму довголітньому заточеню темному мигали інколи хвилини ясні, так тих ясних хвилин наділяв мині простий другяка Андрій Обеременко. Пошли-ж Боже!“ вимовлював Тарас, покидаючи р. 1857 свою тюрму і працюючись з Обеременком, „швидче кінець твоєму мордованню, мій друже незрадливий! Поможі тобі Пресв'ята Мати перейти отєї пустелі безводні та напийти ся солодкої води Дніпрової і в свої змучені груди набрати животворного повітря нашої любові України“.

VI.

З усього того, що сказано мною в горі, виразно можна собі уявити те становище материяльне, духове і моральне, в якому карався геній українського слова в Новопетровському форті. Сам поет побут свій малює слізмами — кровію в своїх листах. „Побут і жите моє моральне таке огидливе, що й писати про його не хочеть ся. „Живу я можна сказати, жизнію публичною, сиріч в казармах“, пише він до Козачковського 16 липня р. 1852¹⁾. „Щодня муштрую ся, хожу в калавур і т. инч. Одно слово: салдат, та ще який! Просто воронячий страхопуд! Вуси здоровенні, лисина завбільшки з кавун. Дві каплі води — „салдацький портрет“, що змалював Кузьма Трохимович“²⁾. Останніми словами ніби жартує Тарас, але ми бачимо, ми серцем чуємо, як з під того жарту капують горячі слези!

Майже одночасно пише він до другого свого старого приятеля Артемовського³⁾: „наче скіпка та відколота ношу ся я без шляху по хвилях моря житейського. Впродовж отсіх бідолащних пяти літ де тільки мене не носило. З краю до краю ізходив степ Киргизький і вздовж і впоперек переплив море Аральське, а тепер сиджу в Новопетровській фортеці. Стоїть вона на північно-східному березі моря Каспійського в пустині. Дійсна пустиня: пісок та камень; хоч би тобі травиця; хоч би тобі деревце! нема нічого! Навіть гори

¹⁾ Основа 1862 кн. IV.

²⁾ Див. Квітчине оповідання „Салдацький Портрет“.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 9.

доброї нема. Просто чорт зна що! Дивиш ся, дивиш ся, да така тебе нудьга візьме, що хоч вішай ся. Також й повіситься на ні на чому. Сподівав ся я довго, тай рукою махнув. В неволі родив ся, а помру, здається, салдатом. Та вже який-б там не був кінець, аби швидче він приходив. Остогидло так жити“.

Трохи згодя пише він до Бодяньського¹⁾: „в життю моєму радощів було мало, та було хоч на людські радощі подивиш ся, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе та пустиня; а в пустині казарми, а в казармах салдати; а салдатам які радощі до лица? От в якій сфері я чеврію; опріч казарми ніде не можна бути“. „І досі (р. 1853) боять ся дозволити мині захистити ся де небудь опріч казарми“, додає поет-страдальник в листі до Броніслава Залвського²⁾. „Мині заборонено писати і малювати. От де дійсна і страшенна кара. Вже шість років мучу ся я; вболіває художник-мученик в листі до Артемовського³⁾, без олівця та без красок. Горе, та й ще горе... Старію ся, слабую; мабуть з нудьги та з неволі і не бачу краю сумної моєї перспективи. Та без протекції, правда, його й бачити не можна. А у мене яка протекція? Правда — були деякі люди, але-ж!

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Пушкинъ нѣкогда сказалъ...

І мині тепер зістається одно: ходити отут по степу, довго ще ходити да курниками:

„Доле моя, доле моя! чом ти не такая,
Як инча чужая“.

В иньшому листі⁴⁾ поета читаємо „про новинки в письменстві, в музиці, в театрі — нічого не відаю, навіть „Съверную Пчелу“⁵⁾ забув вже як звати. Нічого читати — спершу було для мене страх як тяжко, потім став при звичаюватись, здається і зовсім привикну, коли-б тільки швидче... А то сидиш, сидиш, згорнувши руки, тай забажаєш чого небудь новенького прочитати, а його й нема, і так тобі боляче зробиць ся, що не тямши, куди й подіти ся. Але найбільш

¹⁾ Русская Стар. 1883 кн. IX.

²⁾ Киев. Стар. 1883 кн. 2.

³⁾ Основа 1862 кн VII стор. 11.

⁴⁾ Основа 1862 кн. 7. ст. 9.

⁵⁾ Колишня російська часопись.

мучить мене те, що не дозволяють малювати¹. Помиляв ся Тарас, сподіваючись, що призвичаїть ся жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжи материяльної, так і без корму духового не можна жити людині осьвіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета. Бачимо, що за півроку після наведеного листу, він пише до професора Бодяньського, просячи книжок, і каже¹): „від початку мого заслання я нижче єдиного слова не прочитав про нашу бідолашну Україну, а що знав про неї перше, дак і те мале забуваю... Опріч страждання духового, яке я терплю, я нічого сенько не маю, як тільки салдацьку порцію; не маю, на-решті, карбованця грошей, щоб хоч сьвятці купити, а про журнал щоб виписати, марне й думати. От яке лихо упало на мене. Прочити сором, а красти гріх“.

Позичити книжку — перечитати — ні в кого; „з усеґо форту один тільки лікар передплачує щось літературне, а останні немов і читати не вміють. Отож хіба у лікаря що виблагаєш прочитати, а то хоч ляж тай плач!²“.

До всеґо отого лиха прикинув ся ще й недуг фізичний; поради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського³).

От за якими обставинами пережив Тарас перші два роки своєї тяжкої неволі в Новопетровському форті! Безводний, безлюдний, голий степ; в степу казарма, в казармі бруд, нечисть, смород, фізична робота в форті, калавурня і инча служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знущанне і глузованне Потапова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листовання, безсонні ночі, салдацька їжа (просто голодуванне) і на-решті — недуг!... „Не легко, вельми не легко“, каже Косарев, „було жити Шевченкови в Новопетровському“⁴). І зовсім натурально було, коли з змучених грудей поета вирвали ся слова роспуки: „ліпше-б було мині на сьвіт не родити ся, або швидче вмерти...“⁵)

„Неначе лютая змія
Ростоптана в степу здьхає,
Заходу сонця дожидає...
Отак то я тепер терплю,

1) Р. Стар. 1883 кн. IX.

2) Р. Стар. 1883 IX стор. 643.

3) Основа 1862 кн. 4 стор. 19.

4) Кіев. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

5) *ibidem*.

Та смерть із степу виглядаю.

А за що? Далебіг не знаю..“

Знаючи все отсе, нам можна тільки благоговійно дивовати ся незвичайно великому духу і міцному організму моральному поета, що не дали йому наложити на себе руки. В листах його, що належать до часу заслання в Новопетровське, не раз прокидала ся у страдальника в години тяжких мук тїнь роспуки і думка наложити на себе руки. Єдиним спасителем його в такі години була без краю глибока і міцна любов його до рідної України! Мучить ся поет за Україну всіма муками неволі, пустині, казарми, муштри, приниження, муками голоду, холоду, недугу, а проте „все таки любить свою Україну широку!“ Огея любов, віра в свою ідею, в велику будучину української ідеї — завжди проганяли з душі нашого замученого поета і темну тїнь роспуки і думки про самогубство.

Перед такою любовію і вірою не можна нам не положити благоговійно приземного поклону!

VII.

З наведених у мене в горі певних фактів і Шевченкових листів ми бачили цілком супротивне тому, що подав д. Чалий в своїй примітці до споминок Наталки Ускової, переказаних Зорянком¹⁾. Останній, правда — не подаючи жадних фактів, каже зовсім справедливо, що Шевченкови в перші роки життя тяжко було в Новопетровському, що найблизше пачальство поводило ся з ним вельми строго. А д. Чалий, наче наперекір Зорянкови, говорить, між инчим, що Шевченка не посилали на чорну роботу, і що комендант Маввський любив Шевченка і пільжив йому, і коли під кінець р. 1852 Маввський вмер, дак Шевченкови начеб то погіршало жити. Не зовсім так воно було.

З уст Косарева ми вже чули, що Тараса „водили на фортові роботи“²⁾. Бачили і те, як поводив ся з ним найблизший його начальник Потапов, мордуючи дрібними, непотрібними причіпками та трусеницею в кишнях і т. инч. З власних записок Шевченка бачимо, що ніколи він не чинив того, що каже д. Чалий, і ніколи

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 ст. 298.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 3 ст. 572.

не вдавав ся за протекцією до лікаря Никольського. Нарешті бачили, що добряга Маєвський не спроможен був, хоча-б і хотів того, значно пільжити Шевченкови.

Можна сказати, що мордованне Шевченка в першій половині р. 1852 доведене було до того зениту, де воно повинно було або спинити ся, бо далі нікуди було йому йти, і -- або стояти нерухомо, або спускати ся з своєї висшини в низ.

Почало ся з того, що головного справника мордовання над Шевченком і дозорника над відносинами до поета коменданта Маєвського — капітана Потапова взяли з Новопетровського до Уфи. Найблизшим начальником Шевченка став Косарев, хоча теж великий формаліст, але не така безсердечна людина, як Потапов. Се стало ся літом р. 1852. Маєвський тямив, що Косарева не треба так стерегти ся, як його попередника. Він дозволив Тарасови обізнати ся без цензури до своїх колишніх приятелів на Україні, пишучи, звістно, обережно, і вже сам комендант знав, яким шляхом пересилати ті листи так, щоб вони доходили до рук адресатів; не заходячи ні до чийх инчих рук в Новопетровському. Відповіді на ті листи приходили на адресу самого Маєвського. Отся, суцце невеличка пільга, стала великою тоді задля Шевченка. І ми бачимо, що листованне його, після більш ніж 2½ років, знов оновляється 1 липня р. 1852 листом до Семена Артемовського. Косарев каже¹⁾, що в червні р. 1852 дозволено було Шевченкови малювати і писати під доглядом офіцерів. Але тут Косарев зробив велику помилку. Малювати Шевченкови ніколи не було дозволено, як се небавом побачимо, а писати дозволили, але не р. 1852, а 1854, тай то тільки по російському, під великою цензурою офіцерів. Певна річ, що час від часу Маєвський все більше-б пільжив Тарасови, але небавом після виїзду Потапова лиха доля і тут вмшала ся і на довгий знов час припинила пільгу. Під кінець р. 1852 Маєвський вмер, і зараз же смерть його лиходійно обізвала ся на Шевченку. На адресу Маєвського прийшов задля Шевченка від Артемовського лист і 10 карбованців гроший. Адреса була на Маєвського. Нового коменданта ще довгий час не було, прибув він лишень на весні р. 1853, а коли й прибув дак він натурально вагав ся прийняти лист, адресований до Маєвського. Тим то „великої праці треба було, щоб новий комендант приняв той лист і распечатав“²⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 573.

²⁾ Основа 1862 кн. VII.

Тимчасом і головна адміністрація в Оренбурзі перемінила ся. Обручова забрали. Генерал-губернатором став граф Василь Перовский. Він комендантом Новопетровського форту послав, замісто Маєвського, свого ад'ютанта Іраклія Ускова¹⁾. Нового коменданта хоча і затверджено 17 січня р. 1853, але через повний брак комунікації до Новопетровського форту прибув він ледви в квітні²⁾. Таким чином заким прийшов Усков, та заким Тарас спізнав ся з ним і запевнив ся, що він за людина, минуло трохи що не півроку.

Знаємо, що Шевченко з природи не був людина довірлива, а до того лиха доля цілий вік його навчала гірким досвідом, щоб з першого разу не вельми довіряв ся людям: „Сходив ся він з людьми в Новопетровському не швидко і якомсь з опаскою. Коли зустрінь ся було з чоловіком малознаєним, або з таким, до якого не чув він приязни, дак слова було від його не добеш ся: сидить було мовчки, наче він води в рот набрав“³⁾. Тим то вже сего самого досить би було, щоб він не швидко зійшов ся з новим комендантом, що теж мав якийсь, наче суворий вид. Алеж трапила ся ще й друга перешкода.

В форті ніхто гаразд не відав, що за людина новий комендант. З Оренбургу приходили не певні і не однакові про се звістки, і з них Шевченко переняв ся не доброю думкою проти Ускова. „Спершу“, пише до мене вдова Ускова, „бояв ся він мого чоловіка, уважав его за деспота, за великого формаліста, ще гіршого, як Косарев, за строгого і придирливого начальника“, а через те, натурально вже, сторонив ся від його. Такі відносини почали ліпшати трохи, та й то вельми повагом, тоді вже, як прибула до форта родина Ускова, себ то в маю.

Шевченко, як се добре відомо, загарливо любив малих дітей. В Ускових було їх двійко — син Дмитро і доня. Шевченко, побачивши їх, забув про своє упередженне проти Ускова і зараз же сприятелів ся з дітьми. Небавом побачив, що й неня їх людина добра й освічена. Він став ради в годи заходити в господу до коменданта, але вибираючи такий час, коли саме Ускова не було в господі. „Треба було минї“, пише панї Ускова, „ужити богацько праці, щоб переконати Шевченка, що він помиляєть ся в своїх думках про вдачу і звичаї мого чоловіка; треба було доволї часу, щоб вони близше спізнали ся і зійшли ся“.

¹⁾ Усков вмер в Москві 15 липня р. 1882.

²⁾ Лист А. О. Ускової.

³⁾ Киев. Ст. 1893 кн. 3 ст 574.

Звістно, Усков першими часами, доки добре не роздивив ся, що таке Новопетровський форт і його людність військова, мусїв обережно поводити ся з Шевченком, хоча, виїздячи з Оренбургу, у його був і привід і бажання, де і в чому можна, пильжити Шевченкови.

Знаємо, що в Оренбурзі лишили ся не зрадливі приятелі Тарасові Лазаревський, Герн і інші. Всі вони щиро жадали поліпшити Тарасову долю. Маючи і безпосередно і через других вагу і вплив, найпаче Герн і Матвієв, і не маючи вже такого Шевченкового лиходія, як Обручов, вони й пильновали звернути увагу і Перовського й Ускова на тяжку долю безталанного Тараса. Коли Усков в переддень свого виїзду з Оренбурга до Новопетровського ходив попрощати ся з графом Перовським, останній натякнув йому здалека, щоб він чим спроможно буде поліпшив Шевченків побут, звістно, не сходячи з ґрунту легального, а з проквола і обережно. „Без отсего натякання“, каже пані Ускова, „і не можна-б було Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники відповідно наказу Обручова.

Тут мушу я спинити ся і хоча трохи збочу, але уважаю за свій обовязок знівечити ті бридкі звістки, що де хто позаводив їх навіть до житєпису Шевченка. Річ іде про звістки, ніби то Шевченка на заслання карано по тілу.

Скільки минї відомо, першим сїячем сїєї брехні був Петро Мартос. Він в своїх „Епізодахъ изъ жизни Шевченка“¹⁾ пустив звістку, ніби то Шевченко прислав з заслання до однієї своєї знаємої свій портрет, намалювавши себе по пояс без всякої одежи; руки заложені на голову, биля ніг салдацька амуніція, а з обох боків стоять жовнірі, замахуючись лозинами, щоб бити його. Одно слово: зовсім так як було гонять салдатів „скрозь стрій“. А під тим портретом підпис: „отак як бачите“.

Може бути, що Шевченко і прислав такий портрет, але яко жарт, або бажючи показати, як в війську поводять ся з жовнірами. Братиж такий малюнок за показ кари над самим Шевченком можна хіба тільки тому, хто бажає, отак як Мартос, зневажити поета. Треба на се все не аби якої відваги, а ще більш непошановання самого себе. Злорадство до Шевченка було, як знати, у Мартоса таке велике, що він не посоромив ся додати: „голова лишила ся у Тараса на плечах, але платила ся спина і підспинне“.

¹⁾ Вѣстн. Юг. Зап. и Зап. Россіи 1863 кн. 1.

Правда, за часів царя Миколи I кара салдатів шпигрутенами („скрозь строй“, або „зелена аллея“) була річ звичайна, інколи трапляло ся, що карали нею і студентів, як се було в 30-х рр. в Київському університеті, алеж на таку кару треба було в усякому разі або судового присуду, або царського приказу. Ні того, ні другого, тим паче самої езекуції сховати не можна, і про неї-б знали люде з певних джерел

Слїдом за Мартосом пішли й инчі. Так от Бартенев подав звістку, що буцїм би Перовский, „котрий по принципу не любив письменників і двічі карав по тілу російського письменника Достоевского, розгнівавшись на Шевченка, ударив його в лице“. Сю звістку оголосив письменник Микола Лєсков, в 4 кн. Историч. Вѣст. р. 1882, додаючи, ніби з уст самого Шевченка чув, що Перовский дозволив собі отсей брудкий вчинок.

Д. Чалий завів отєї звістки до житєпису Шевченка без всякої критики¹⁾, хоча сам же кілька рядків попереду, змагаючись проти поклїпу Мартоса, казав, що в сему разі певним свідком стає Лазаревський. Очевидна річ, що у д. Чалого була тоді-ж, як він реєстрував звістку Бартенєва і Лєскова, повна спроможність роспитати ся з Лазаревським і не пускати в свїт брехливої звістки; а то вона цілх сїм літ кружала, яко звістка певна, і не заслужено плямовала Перовского. Лишень року 1889 д. Чалий в примітці до споминок Наталки Ускової додав те, що подала мині і вдова Ускова, себ то, що Перовский ніколи в Новопетровському форті не був; значить і не мав спроможности вдарити Шевченка в лице. Та на мою думку, ледви Шевченко чи й був коли знаємий з Лєсковим, принаймні нема на те жадної указки. Того часу коли Шевченко перебував в Петербурзі, вернувшись з заслання, Лєсков ледви починав свою літературну карієру і першими своїми писаннями належав до того табору, до якого у Шевченка не могло бути і не було симпатії. До тогож Шевченко тоді приятелював з головними робітниками сатиричного журналу „Искры“ братами Курочкиними; а в „Искрї“, я памятаю добре, доволі таки глузували з Лєскова. Таким чином треба признати гидкою брехнею усякі звістки про кару Шевченка по тілу під час заслання.

¹⁾ Жизнь и произведения Шевченка стор. 80—81.

¹⁾ Киев. Ст. 1893 кн. 2 стор. 272.

VIII.

В споминах Наталки Ускової, переказаних Зорянком, читаємо¹⁾, що „Усков вперше побачив Шевченка, коли ставила ся перед ним на огляд уся новопетровська залага“, себ.то в кінці квітня, або з початку мая р. 1853. „Не минуло і кількох день після того, як Шевченко здобув собі в домі Ускова тепле спочуте і найприятнійший привіт“. До сих слів д. Чалий додав, що Усков в перший рік свого комендантства поводив ся з Шевченком занадто обережно, остерегаючись доносів, якими аж кишів той забутий Богом і проклятий людьми край²⁾.

Правди більш в словах добродія Чалого. Я вже казав, що Шевченко був упереджений проти Ускова, і сам Зорянко каже, що Шевченко був „суворий і непривітний“. Сходив ся він з людьми не скоро і вельми озираючись. Говорив я, що сторонити ся від Ускова кинув Шевченко перегодом навіть після того, як приїхала жінка коменданта, людина сердешна; а до приїзду її Шевченко ледви чи й був в господі Ускова.

Агата Омеляновна Ускова ще в Оренбурзі знала про Шевченка; приятелі його попильновали прихилити її до бідолашного поета, таким чином вона приїхала до форту з думками і безпосередно самій і впливом на свого чоловіка сприяти Шевченкови. Певна річ, що до того часу Шевченко не стрівав в Новопетровському жєнщини осьвіченої, до якої-б вабило його симпатії хоча стільки, скільки се властиво кожній хоч трохи культурній людині. Казав я, що перш за все привабили до себе поета діти Ускових, а сердешність, простота і ласкава увага нені їх ще більш вплинули на воєвоє серце Тараса. З першої знайомости Тарас сподобав ся пані Ускової; „його“, пише вона до мене, „розумне високе чоло, велика лисина, добродушне, честне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні; голос мягкий, симпатичний; говорив він виразно, плавко, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом“. В словах пані Ускової жадного прибільшання я не бачу. Капітан Косарєв теж каже, що „не можна було не полюбити Шевченка, бо він умів і поводити ся з людьми гарно, і був чоловік розумний, добрий, сердешний. Розмовляти з ним, хоч би й не нашому братови-простому офіцерови, було не тільки приємно, але і корисно“³⁾.

¹⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 298.

²⁾ ibidem.

³⁾ Ibidem 574.

Агата Омеляновна, порадившись з чоловіком, запросила Шевченка приходити до них щодня обідати, а у вечері пити чай. Тарас спершу варовав ся, тримавсь якось хмуру, тільки з дітьми весело розмовляв. Але незабавом простосерда щирість Ускових знівечили і упереджене і вароване Шевченка, і став він ходити до них щодня. „Доки діти не підуть спати, він все було щебече з ними; а скоро нянька поведе дітей спати, він бере було книжку і читає нам голосно. Читав він виразно, з експресією, з почутем, найпаче, коли читав, що таке, що йому подобало ся. Читане звичайно викликало розмови, змагання і небавом стало нам знати“, каже пані Ускова, „що Шевченко чоловік честний, розумний, правдивий і високо моральний. До дітей же наших, найпаче до трьохлітнього сина нашого Дмитра, він просто листочком прилип“.

Любов його до отсієї дитини найбільш за все прихилила до Шевченка супругів Ускових, найпаче коли вона виявила ся тоді, як лиха доля простягла свою руку і на дитину — Тарасового любленника. Дитина занедужала і Богу душу віддала. Смерть маленького Ускова тяжко вразила Тарасове серце. Тугу його можемо потроху бачити в листі його, писаному 30 червня р. 1853 до Козачковського¹⁾. „Люба, прекрасна дитина (була). Я так полюбив її, так воно привикло до мене, що було і в сні кличе до себе „лишого дядю“. Щож! воно горопашне занедужало, тай померло. Шкода мині мого маленького друга. Я сумую за ним. Іноді я приношу квітки на його ранню могилу і плачу. Я-ж чужий йому; а що дієть ся з його батьком, найпаче з ненею його? Бідолашна мати. Вона поховала свого первісточка“.

Могилу маленького Ускова Тарас пильно доглядав. „Він зробив малюнок памятника, кермовав роботою, був, властиво, будівничим памятника і зробив його з білого каменя прекрасно в лицарському штибі“²⁾.

Вжеж хоч би яке черстве серце не було у батьків, а не змогло-б воно не обізвати ся, немов струна до струни до того серця, що так полюбило їх дитину любу; тим паче повинно було обізвати ся до Тараса серце добряги Ускова і його жінки. Ускови „полюбили Шевченка наче свого рідного, близького чоловіка, він став не тільки щоденним, дорогим для них гостем, а товаришем, спільником і горя і радощів, став семянином їх. З початку дехто з офіцерів

¹⁾ Основа 1862, квітень.

²⁾ З листу пані Ускової.

ремствовав, що комендант сажав за стіл попліч з ними простого жовніра, але з часом призвичаїли ся і замовкли¹⁾)

І от з того часу починають ся, хоча й повагом, де-які, хоча й невеличкі, полегкості задля Шевченка, яко жовніра засланного „за політичне злочинство“.

Усков помітив і звернув увагу де-кого з офіцерів, що Шевченко зовсім не вдатен до служби в „строю“, і можна-б його виписати в „нестроевые“; або хоча не обтяжати його марне військовими „науками“, себ то маршированнем і муштрою з рушницею, тай не вимагати від його такої ретельної служби, якої вимагає військовий статут і дисципліна від звичайного „рядового“ жовніра. Досить з його щоб він перебував в „строю“ тільки тоді, коли сего жадним чином не можна вже уникнути.

Отсе була перша пільга Тарасови після трохи що не повних трьох років перебування в „смердячій казармі“ Новопетровського форту. Зорянко²⁾) каже, що з часу приїзду Ускова Шевченкови можна стало жити не в казармі, як досі було; і став він жити зимою в кого небудь з офіцерів, а літом в альтанці в комендантському саду. Се звістка не зовсім вірна; сад і альтанку спорудили пізнійш, а що до життя в квартирі кого з офіцерів, дак сего сам Тарас унікав, знаючи, що сего не можна по закону. Певна річ, що сего й Усков не тільки не дозволив, але й не порадив би. Правда: був у форті один офіцер Мостовский, що підсоглашав Шевченка жити з ним, але Тарас подяковав за се. Та й запросини Мостовського були р. 1855, а не 1853³⁾).

Капітан Мостовский був артилерист, людина освічена трохи, проста, добра і одинока. До приїзду Ускова се був одинокий офіцер, з усієї залози, опріч Маєвського, що інколи до його навідував ся Тарас охоче⁴⁾). Перегодом, вже року 1855, коли сира земля прийняла царя Миколу, і дух людського життя трошки повіяв в Росії, Мостовский кликав Тараса перебрати ся з казарми жити до його. Тарас не згодив ся і добре зробив, бо року 1857 по доносу якогось цейхвахтера Мешкова⁵⁾) велено було за щось арештовати Мостовського. Шевченко кілька разів провідував його в арешті, і 28 липня

¹⁾ ibidem.

²⁾ Київ. Ст. 1889 кн. 2 стор. 300.

³⁾ Записки стор. 15.

⁴⁾ З листу А. О. Ускової.

⁵⁾ Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ренував. П Ускова пише, що у форті ходила думка, що до доносу спричинила ся якась родинна історія.

Мостовський, прощаючись з ним, подяковав за те, що позаторік не згодився на його благородні прохання жити у його на квартирі. „Він“, читаємо в Тарасовому журналі, „тільки тепер зрозумів, якуб подлу клявзу спорудив би Мешков з того, що ми живемо вкупі. У Мешкова не затремтіла-б рука покористовати ся з військових законів, де прописано, що коли хто з офіцерів дозволить собі попросту поводити ся з салдатами, той іде під військовий суд. Тепер тільки Мостовський побачив ту безодню, від якої я його відвів, знаючи ліпше за його вдачу огидливого „надворного совѣтника Мѣшкова“¹⁾.

Отож і бачимо, що Шевченко майже до кінця свого страждання в Новопетровському форті перебував зимою в казармі. Так само і від вартової служби визволили його і дозволили замість себе наймати жовніра лишень на весні р. 1857, коли вже в форті стало запевне відомо, що цар призволив на амнестію Шевченкови.

ІХ.

Ще на весні р. 1853 Шевченко знайшов десь біля форту добру глину і лебастер, придатні до липляних робіт, і хотів заходити ся біля виліплювання фігур. Але й тут не обійшло ся без перешкоди. Комендант Маєвський вмер, новий ще не приїхав, а начальство, що під той час правило фортом, не тямало і вагало ся: чи можна Тарасови дозволити займати ся скульптурою? чи не треба вважати її за теж саме мальованне, яке царем заборонено Шевченкови? Отсе головоломне питання і стояло без відповіді, аж доки не приїхав Усков і не розв'язав вузлика простими словами: „що не заборонене, те дозволене“²⁾. От тоді тільки й не боронили вже Шевченкови ліпити. Одначе для сієї праці треба було хоч трохи відповідного місця, а його саме й браковало. „Тепер отсе з нудьги захожу ся над скульптурою“, писав Тарас 15 червня р. 1853 до Семена Артемовського³⁾. „Але, Боже! як нікчемно захожу ся біля отсїєї нової для мене штуки в казармі, де містить ся ціла рота салдатів. А про модель і балакати нічого! Бідолашні заходи!“

Поміж колишніх приятелів-художників був у Тараса товариш по академії — Іохим. Тарас згадав, що він спроможен тепер в справі

¹⁾ Записки стор. 81.

²⁾ З листу А. О. Ускової.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 11.

скульптури стати йому з великою допомогою; але довго не відважував ся вдати ся до його безпосередно, боячись, що і Іохим не обізветь ся, не признаєть ся до його так само, як се зробили з ним інші товариші, як от напр. зробив Михайлов: „тай чи один же Михайлов?“ пише він в тому-ж таки листі до Артемовського: „як Перовський привіз до Оренбургу мого товариша по академії Гороновича¹⁾, і коли його спитали: чи він зі мною знаємий? він відповів, що ніколи й не бачив мене“. Одначе відважив ся, нарешті, Тарас написати до Іохима „невеличку цідулку“, просячи, коли він і тепер працює коло гальваноплястики, дак певне має у себе форми, що замінили-б моделі; так от би вислав йому одну чи дві зграбнійших, та поділив ся-б з ним порадою, як ліпше взяти ся до скульптури, і нарешті вислав би йому фізику Писаревського. Шевченко гадав собі поліровати ті фігурки, вони-б стали йому за натурників, або натурниць. „Проси його, брате Семене! Я виліпив був з гіпсу невеличкий барельєф і хотів один примірник послати до тебе, та не відаю, чи доведе почта таку хрустку річ; отсе раз, а друге те, що соромно посилати в столицю таку нікчемну річ, як мій первісток-барельєф. А от як дасть Біг вивчу ся, та виліплю другого, дак тоді вже залю його стеарином та пошлю до тебе. Я чув, що граф Толстой захожував ся спробувати виливати медалі з гутаперчу. Спитай у Іохима, чи не відомо йому яких добутоків досяг граф Толстой? От би добре було!-яб і собі придбав гутаперчу тай заходив ся-б виливати свої твори убогі. Я вже мірковав собі спорудити невеличкий гальваноплястичний апарат. Так що-ж! У великому місті Астрахані опріч кумису да тарани нічого не можна достати, навіть горшка неполивяного, неминуче потрібного в сій справі, а про дріт з міді в Астрахані і не чули. От місто, дак місто“. В листі сему Тарас, своїм звичаєм, пильнує „вдарити лихом об землю“ і жартує додаючи: „Еге! то тоб було тобі, дурний Тарасе! не писати поганих віршів, та не впивати ся почаству горілочкою, а було учти ся чому доброму, користному, от би тепер як нахідка. А то посивів, дурню! оголомозів, тай захожуєть ся вчити фізику! Не думаю“, переходить він мимо волі з жартливого до скорботного тону: „щоб з сего що вийшло; бо я з природи вийшов якимсь не докінченим: учив ся живописи і не довчив ся; попробовав писати і вийшов з мене салдат, да який ще й салдат! чисто копія з того салдацького портрета, що намалював Кузьма

¹⁾ Здаєть ся не буде помилки гадати, що Горонович був Українець, коли не в Полтавщині, дак в Херсонщині.

Трохимович у небіщика Основяненка. А тим часом старію ся та болію. Господь його відає, з чого воно? мабуть з нудьги, та з неволі. А краю все таки не бачу моєї скорботної перспективи“.¹⁾

Не вважаючи на всі перешкоди, Тарас жваво взяв ся до скульптурної праці. Інакше не можна було й сподівати ся. Зголоднілий і придавлений дух поета повинен був хоч трохи підбадьоритись. Ліплення теж частина штуки прекрасної і в усякому разі не те що муштра та „тихий, учебний шаг“.

Виліпив Шевченко чимало. З листів його до Залеского і Артемовського знаємо його роботу „Тріо“ і инчі, а Косарев розповідає, що він бачив чимало статуеток і фігурок, виліплених Тарасом. Найбільш памятав він одну, де був Христос мордований Жидами. Він сидів в терновому вінку, а перед ним присів на-вколішках Жид та висолопивши язика, дрочить Христа. Позаду стояв другий і бив Христа батогом по спині. Була й иньша група — з життя Киргизів; в кибітці сидить Киргиз, надівши на бакир повстану шапку; він задоволений і грає на домбрі (ніби балабайка), а перед кибіткою, повернувшись лицем до Киргиза, стоїть його жінка, товче просо і усміхаєть ся; біля ніг у неї двое малих, голих Киргизчат, вони собі бавлять ся. Вправоруч біля кибітки лежить привязане теля, а з лівого боку дві кози. Пречудесні були групи. Тарас подаровав їх Косареву; але у останнього при переїзді вони побили ся на шматочки²⁾.

Літом р. 1853 приїздив до Новопетровського відомий учений академик Бер. Через камердинера його Петра Шевченко переслав Артемовському свої скульптурні роботи: „не чепурні вони“, пише художник в листі 6 жовтня³⁾, „але щож діяти! виліпити я як небудь виліпив, вилити і досі не вмію; не то, правду сказати, що не вмію, але материялу доброго сиріч алябастру не маю; нема де взяти. Прийми, що єсть, тай не осуди. На той рік, дасть Бог, пришлю що небудь крашче і то тоді тільки, як дістану алябастру з тієї поганої Астрахани... Іохимови не показуй мого тріо, а то, я добре знаю, він мене вилає; поклони ся йому і попроси, щоб переслав міні який-небудь маленький барельєфик. А щоб йому не тратити ся на почту, то нехай віддасть тобі, а ти от сему Петрови, а Петро привезе в марті місяці аж в Астрахань. Академик Бер буде у нас

¹⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 12.

²⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 3 стор. 577.

³⁾ Основа 1862 кн. VII стор. 14.

знов на весні і привезе міні той подарунок. Бач, через що прошу я якого небудь барелєфа; ти відаш, що малювати міні заборонено, а ліпити ні; то я й ліплю тепер, а кругом себе не бачу нічого опріч степу та моря; та хотіло ся б подивити ся на що небудь хороше. Можеб, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенула ся б, а хоча б і не стрепенула ся, так на старости тяженько заплакала б, дивлячись на прекрасний твір душі людської. Тепер хоч би на старости постояти коло тієї академії, а перше! та що те перше і згадувати“...

Того ж таки літа доля післала Тарасови ще одну велику втїху. З Бером приїздив молодий московський учений Головачов. „Я з ним пробув“, писав Тарас 15 листопада до Бодяньського ¹⁾), „кільки годин; найпрекрасніших годин, яких я давно вже не знаю. О Боже мій! чого — чого ми з ним не переговорили! він розповів міні про все, що є нового в письменстві, на сцені і взагалі в штуці. Про тебе Головачов говорив з захватом. О 9 годині вечера ми мусіли розлучити ся. (Скоро пробють з орю, міні опріч казарми ніде не можна бути)“...

Як знати з листів Шевченка до Залєського, так того ж таки часу була у нашого художника думка взяти ся ще за фотографію; але не знаємо, через що з того нічого не вийшло. Гадаю, що через недостачу грошей і материялів до фотографії. Фотографія була тоді ділом новим і працювати коло неї голоруч не можна було. Та фотографію теж могли вважати малюванням і заборонити. Працювати коло ліплення було і дешевше і зручнійше задля Шевченка.

X.

Ми вже відаємо, що в Новопетровському був голий степ, ані одної деревини. Не кажучи вже про те, що така одноманїтність невеселої природи хоч на кого нажене сум; але важно й те, що під спеку нікуди й з хати вийти, щоб де в холодку подихати сьвіжим повітрем. Вважаючи отсю ваду вельми шкодливою і для фізичного і задля психічного здоровля людей, Усков, щоб запобігти лиху, приміркував розвести сад. Думкою своєю він поділив ся з Шевченком. Українська душа, що звикла поринати в море зелене, загарливо обізвала ся на думку Ускова. Тарас вибрав під сад місце, верстов зо дві біля форту, зробив плян саду, розмітив, де які дерева садити,

¹⁾ Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 643.

і в осени р. 1853 закипіла робота біля саду. Жовнірі працювали охоче після остогидлого муштровання; копали ями під дерева, прорізували і трамбували доріжки; дерева повиписували що з Астрахани, що з Гурева, а здебільш попривозили, за порадою Шевченка, великі вже дерева з урочища Ханга-Баба; більш за все з Ханга-Баби попривозили шовковиці. На тому місці, що вибрали під сад, росла одна єдина верба, посаджена Шевченком. Переходячи через Гурев, коли ото в жовтні р. 1850 його провадили до Новопетровського, Тарас підняв на улиці вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозі. Прибувши до Новопетровська, він заткнув ту ломаку в землю на салдацькому огороді, і з неї виросла добра деревина. В саду збудували задля родини коменданта літний domeк, а біля його альтанку; нарешті Усков казав біля альтанки спорудити землянку на аршин в землю, а на два аршини поверх землі¹⁾. Отся землянка стала Тарасові в великій пригоді²⁾.

Ще як був живий Маєвський, але вже за місяць чи що до своєї смерти, він дозволяв Шевченкови писати мовою російською і малювати, але не инакше як у його в кабінеті, так щоб ніхто не бачив і ніхто про те не відав. Тоді ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською. Першим оповіданем його було оповідання „Княгиня“. Таких фактів, щоб з них виразно було знати, коли саме Тарас писав „Княгиню“ — досі нема. В оповістці „Основи“ (1862 кн. 3) „Княгиню“ датовано р. 1853; і в листі до Задєського 21 квітня, Тарас пише: „ще посилаю до тебе Варнака і Княгиню. Полагодь їх і відішли в Петербург до Осипова, а коли там є у тебе добрий і надійний чоловік, дак пішли до його, щоб спожив, як відомо“.³⁾

На сьому місці я не спиняти му ся спеціяльно коло хронольоїї Шевченкових оповідань, писаних мовою російською, намічу лишень свою гадку про те, чому я вважаю, що „Княгиня“ була першим оповіданем, написаним Шевченком на заслання мовою російською. Я спостерегаю, що поет хотів в своїм оповіданню російською мовою позаводити окремі епізоди з свого життя, так що-б з них склалося суцільне автобіографічне оповідання, і перший такий епізод бачимо в „Княгині“; але ширше про се буде моя бесіда в другому місці.

1) Русск. Стар. 1891 кн. 5 стор. 434 і лист Ускової.

2) Форт Новопетровський велено скасовати р. 1857 і повернути те місто з назвою Александровське на повітове місто Мангишлакського повіта. Сад став міським і зоветься садом Шевченка; а землянка та — домком Шевченка.

3) Київ. Стар. 1883.

Але що можна було Маєвському — яко людині одинкій, те вельми трудно, майже не можливо було Ускову, яко чоловіку сьмейному; йому треба було озирати ся і на прислугу і на гостей. Як його було устерегтись, аби не пішла гутірка, що Шевченко пише і малює у коменданта? тим паче треба було стерегтись, що були офіцери, які ворогували вже й за те, що у коменданта попліч з ними сїдає обїдати „політичний злочинець“, простий жовнір.

Тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював себ то зрушав царську волю з дозволу коменданта і в його квартирі, і бачучи, як страждає Шевченко через заборону писати і малювати, Усков перш за все вдав ся до Оренбургу, просячи дозволу Шевченкови тільки писати, і писати тільки мовою російською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не ранійш весни р. 1854.¹⁾

Отже, доки прийшов той дозвіл, Усков дозволив Шевченкови писати і малювати в землянці. Землянку ту вважали яко окремиий кабінет Ускова і нікому туди без його дозволу не вільно було ходити. Таким чином нікому не можна було й знати, що там Шевченко пише і малює.

Гадаю я, що отодї Шевченко й написав оповіданне „Наймичка“ під впливом матерної туги, яку він бачив на Агатї Омеляновні, коли та похоронила свого сина Дмитра. Приняймні він читав свою „Наймичку“ Усковим „якось на сьвятах або в самому кінці р. 1853, або з самого початку р. 1854“, як каже панї Ускова, і казав при тій нагодї, що такого змісту є у його поема мовою українською; але лишилась вона у когось на Україні — і ще не друкowana.

Тямив очевидячки Усков, що в землянці можна писати залюбки, але малювати зовсім не зручно. Тямив він і те, як нудьгує Тарас через заборону малювати. Нудьга його була така велика, що навіть вона і нам стає страшною з самих тільки листів Шевченка. Найгірш заборона мордувала його через те, що він не знаходив за для неї жадного за собою приводу і не знаходив його цілком справедливо; бо приводу того, дійсно, ніхто б і не міг знайти; дійсно, його ні в чому не було, опріч непорозуміння царем Миколою в докладї графа Орлова слів: „изображалъ каррикатуры“. Цар зрозумів сї

¹⁾ З листу п. Ускової, Косарев (Кіев. Стар. 1889 кн. 3 ст. 573, каже: „здаєть ся“, що дозвіл писати і малювати дано Шевченкови в червні р. 1852. Се очевидна помилка. Малювати ніколи йому не було дозволено, малював він так сказати „неофіційно“; а про дозвіл писати почав клопотатись не Маєвський, а Усков в осени р. 1853.

слова буквально, себ то, що — малював карикатури. „За що заборонили міні малювати, того не скаже і сам судия верховний“, голосить художник в своєму журналі¹⁾). „Мині заборонили писати, як найгірше, і малювати. І я пропадаю отут в казармі між салдатами; ні з ким слова промовити. Нудьга, нудьга така, що вона незабаром вжене мене в домовину. Не знаю, чи карав ся ще хто на світі так, як я тепер караю ся, і не відаю за що,“ читаємо в листі його до Бодянського²⁾). В другому листі до його він пише: „заборонили міні малювати, а я за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси. Не давати чоловікови працювати коло тієї штуки, на яку він присвятив увесь свій вік, се найжахливіша кара³⁾). „Найгірш мучить мене“, пише Тарас до Артемовського, „те, що не дають мині малювати. А з якої причини? — не відаю. Тяжко! страх як тяжко!“⁴⁾ — „Мучу ся без олівця та без красок“, читаємо в другому листі його 15 червня р. 1853 до того ж Артемовського⁵⁾). „От-де дійсно страшенна кара! Горе тай ще горе!“

Нам, що відгороджені від того часу муром більш ніж сорока літ, тяжко і боляче читати оті голосіння поетової душі, вилиті на мертвий папір, так вже ж певна річ, що і Усковим не легко їх було чути з живих вуст страдальника, і не можна було не обізвати ся спочуттем і бажанням допомогти. І Усков приміркував, щоб Тарас прохав дозволу собі малювати олійними красками запрестольний образ в Новопетровську церкву. Звістно — раз би начальство дало той дозвіл, так фактично і вся заборона малювати більш менш зникла б. Тарасови дали б даром яке-небудь поміщене під робітню, тут би можна було йому роставовати ся зовсім по малярськи, з усіма малярськими прирядами, малювати той образ довгий час, прикриваючи їм усякі иньші роботи художника. Здавало ся, що й начальство Оренбурське не відмовить дозволу на таке добре діло, як оздоба церкви добрим запрестольним образом.

І от Шевченко урядовим шляхом вимовив комендантові прозьбу дозволити йому власним коштом намалювати той образ. Комендант спитав найблизшого начальника Тарасового капітана Косарева. Сей відповів, що за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському він не помітив за ним нічого лихого, і поводить ся він взагалі дуже

¹⁾ Записки стор. 19—20.

²⁾ Русск. Стар., IX 1853 стор. 641

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Основа 1862 кн. VII.

⁵⁾ Ibidem.

добре. Комендант 7/19 січня р. 1854 вдав ся до начальства в Оренбург. Минуло більш трох місяців; жадної відповіді не було, на решті прийшла і холодним північним вітром розвіяла Тарасову надію. Начальник штабу оренбурзького війська — генерал-майор Фонтан - де Верройон 16 квітня р. 1854 повідомив Ускова, що начальник війська не дозволив згодити ся на дозвіл „рядовому оренбурзького линейного N 1 баталіону Тарасу Шевченку нарисовать запрестольный образъ въ церковь Новопетровскаго укрѣпленія“.¹⁾

Така відмова жорстко вразила Тараса; він, як знати з листів його, називає її катастрофою; вона знов пригнобила йому дух; йому знов ввижасть ся, що він ніколи вже не діжде поліпшення своєї долі. „Не тямлю вже, що й гадати“, пише Тарас до Залеского, „про мое уперте нещастє! чи Львов (начальник баталіону), чи хто вищий спричинив ся тому“. „Найгірша отрута нашого побуту морального — безнадійність, і отсю жорстоку отруту я вповні почувую“.²⁾ „Остання невдача так мене приголомшила, що я згубив всяку надію хоч на аби-яке поліпшенне моєї долі гіркої після отакої катастрофи. Вона справді про мене катастрофа“.

З отсеї відмови ми бачимо, що начальник оренбурзького війська добре тямив, чим найгірше можна допікати Шевченкови. Останній три місяці після того ще тяжко чуввав недозвіл і писав до Залеского: „Скорботно, невимовно скорботно! При таких невдачах і найбільший поет зречеть ся усякої надії на ліпшу долю, а міні безталанному і давно можна заплющити очи задля ліпшої будущини“.³⁾ Що саме спричинило ся відмові дозволу намалювати образ — про те певної звістки нема: відаємо тільки про гутірку, що того часу кружали у форті. Гомоніли, що хтось з офіцерів, довідавшись, що Усков вдав ся про дозвіл в Оренбург, післяв донос в Уральск до баталіонного командира майора Львова. А Львов би то вельми образив ся за те, що Усков не спитав у його, минув його і вдав ся безпосередно до Оренбурга і від себе вже написав до Оренбурга, щоб не давали того дозволу. Таку гутірку підтримують і нарікання на Львова, вимовлені в наведеному в горі листі Шевченка до Залеского. Хоча се все вельми подібно до правди, найпаче бюрократична образливість Львова, але всего сего не досить на те, щоб признати донос фактом. Може в уральськїм архіві і знайшлись би певні указки, щоб розв'язати се цікаве питання. Можна ще га-

¹⁾ Русск. Стар. 1891, май стор. 440.

²⁾ Кієв. Стар. 1883, кн. 1 стор 170

³⁾ Кієв. Стар. 1883 кн. 2.

дати їй те, що оренбургська військова адміністрація теж няла віри, що Шевченко малював карикатури на царя, і не відважила ся не тільки сама дати дозвіл малювати образ, а навіть бояла ся вдати ся в Петербург про такий дозвіл, гадаючи мабуть, що не личить їй турбувати царя згадкою про чоловіка, що „за добродійство“ царське заплатив мальованнем карикатур на свого „добродія“. До тогож під ту саме пору не було в Оренбурзі ні Герна, ні Залеского, а інші Тарасові приятелі в Оренбурзі не відали про подання Ускова, а через те їй не могли поклопотати ся, як треба було.

XI.

Великою втіхою Шевченкови під оту тяжку годину стали листи приятелів його. Найпаче листованне з Броніславом Залеским, присилка йому книжок приятелями а більш за все приїзд — хоч на короткий час — з експедицією Бера молодого ученого українця Данилевського. Данилевський вельми сподобав ся Тарасови: „Така людина, як Данилевський“, писав він 9 жовтня р. 1854¹⁾, до Залеского, „в нашій пустині може закрутити і не мою голову. Доки він тут був, я майже не розлучав ся з ним. Він своїм перебуваннем нагадував мині самотньому минулі дні прекрасні. Я був з ним щасливий, тим то їй не писав довго до тебе“. (Дійсно, бачимо, що більш як чотири місяці — з 6 червня до 9 жовтня — нема Тарасових листів ні до кого). „Ти, яко щирый друг, вибачиш міні, і серце твоє зрадїє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до устя Емби, а я користую ся з того і пишу до тебе. Але все те, що я бажав би написати до тебе про Н. Данилевського, не помістило сяб і на 24 аркушах паперу. Тимто скажу тільки, що він всіма сторонами людина прекрасна! От тільки шкода, що він людина учена, а то бувби з його суший поет“.

Коли потім в осени експедиція покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертаєть ся до згадок про Данилевського і знов пише про його до Залеского²⁾: „він, Данилевський, пробув тут два місяці. За сей час я найщирійш з ним сприятелив ся, не що давно (лист писаний 8/20 листопада) поїхав він до Астрахани, а я, провівши його, трохи не здурів. Вперше на своїм віку я зазнаю такого почуття. Ніколи самотність не здавала ся міні такою суворою, як тепер,

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 ст. 173.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 3 стор. 611.

і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тямлю, як і дякувати тобі за його. Приймавши його, я почав приходити до пам'яті, почав думати. Правда, думи мої не веселі, а все ж таки думи. Кажеш ти, що ти привичаїв ся до свого кутка, теж так про себе думав, доки в моїй широкій тюрмі не показав ся чоловік розумний і благородний. Але ж показав ся на те тільки, щоб збентежити мою бідну дріманну душу“.

З від'їздом Данилевського¹⁾ тяжкий сум самотності серед на-товпу „широкої тюрми“ не минуло повинен був з більшою потужністю обгорнути душу поета; тим паче, що від'їзд трапив ся тоді саме, коли і природа сприяла більш почувати той сум. Літом, окріч товариства Данилевського, у Тараса був город, був холодок під вербою, була землянка і альтанка; значить, був сякий-такий захисток, де можна було сховати ся від казарми і від її товариства і сумованне своє розважати писаннем і малюваннем; журбу свою можна було втопити хоч в оглядуванне неба і непривітної природи. Тепер і сего нічого не стало. Літо минуло; по степу заквилив-застогнав вітер холодний та звір голодний; на морі заревли-заголо-сили „заспані хвилі“ і, бючись ребрами об скелю, розбудили при-спаний в літку сум і журбу „забутої Богом і проклятої людьми пустині“. Ожеледою холодною та снігом — піском падала на жур-ливий форт, на сумну живу та повну людського жалю і скорбот могилу та німа туга-гризота, що стискає людям серце і німо, незримо ссе його, виснаючи не саму тільки кров, а тепло почуття, жвавість і бадьорість духа.

Стисла вона серце і Тарасови, загнавши його знов на цілий піврік до „смердячої казарми“.

Можна, читаючи споминки про сей час Зорянка і Косарева гадати, що у Тараса було тоді товариство офіцерів. Зорянко каже: „Тарас Григорович був душею товариства в Новопетровському форті. Рідко коли пікнік, або прогулка обходили ся без його. Тоді він звичайно сїдав на той екіпаж, де були харчі; брав під свій догляд пляшки з горілкою, але на місце прогульки привозив пляшки геть не повні“,²⁾ себ то в дорозі випивав. А в споминках Косарева³⁾ читаємо: „коли ми (офіцери) довідали ся, за що Шевченко попав під „червону шапку“ (себ то в салдати), дак усі його полюбили

¹⁾ Данилевський доживав віку і вмер кільки років назад на хуторі своєму біля села Мшатки, на південному березі Крима.

²⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 302.

³⁾ Ibid. кн. 3 стор. 573.

і почали приймати його скрізь як свого і в родинних і в нежонатих товариствах, починаючи з коменданта, де він учив дітей. Тай трудно не полюбити його; він був чоловік розумний, сердешний. Інколи, хоча й не часто, було як розбалакаєть ся Тарас, як почне розповідати приказки, можебилиці та побрехеньки — а він знав їх силу силенну — або як почне передражнявати попів, дяків, крамарів і т. ин. — і на се він був великий майстер, так сьміху і реготу було без краю“. Тим часом пані Ускова подала міні зовсім инчу звістку. „Офіцери в форті“, каже вона, „не любили Тараса бо відали, що він зневажливої про їх думки, уважає їх дурнями і паниціями. Шевченко дійсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дійсности. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх“.

Як же погодити отсі геть не однакові звістки і яку з них уважати певною?

Споминки Зорянка я приймаю так скептично, що мушу майже цілком їх знехтовати скрізь, де тільки вони не підперті инчими певними звістками. Споминки Зорянко написав властиво не свої, а переказані йому донею Ускових Наталкою (вона опріч того надруковала свої споминки і в другому ще місці¹⁾). Відаємо, що Няталія Іраклієвна побачила сьвіт божий вже в Новопетровському, значить, не ранійш літа року 1853, і була на четвертому році, коли Шевченко покинув Новопетровський форт. Які ж споминки про поета могла зберегти така мала дитина? що могло лишити ся в пам'яті її майже через тридцять літ?

Споминки Косарева треба брати теж вельми обережно, хоча вони і більш правдиві. На лихо Косарев переказав їх генералови Миколі Дементевичу Новицькому²⁾ тоді вже, коли пам'ять його зовсім зрешетіла, не слухала його, а через те в споминках його стільки плутанини і суперечок³⁾, що брати з них можна тільки те, на що не падає ні на зерно тінь непевности.

¹⁾ СПбургскія Вѣдом. 1882 N 75 з підписом „Нато“; так звав Шевченко Наталію Іраклієвну.

²⁾ Київ. Старина 1889 кн. 2.

³⁾ Щоб не бути голословним подам кілька прикмет такої плутанини і суперечок. „Шевченко, каже Косарев (Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 241 і долі) написав в Новопетровському „Кобзаря“. — Знаємо що там Шевченко до мая р. 1857 не написав по українськи ніже єдиного слова! Шевченко виїхав з форта через Астрахань 2 серпня 1857, а Косарев каже, що він поїхав в кінці серпня через Уральск до Кііва, і т. дальше.

Що до звісток Аґати Омелянівни, так їх підтримують і власноручні споминки Шевченка. З записок його бачимо, що Новопетровське „інтелігентне“ товариство він називає „брудною ковбанею“. Ми вже бачили, що за люде були офіцери Обрядин, Потапов, Мешков; подивимося ще на де-кого з них і тоді скажемо, чи можна було чистій душі Шевченка товаришувати з такими людьми?

От напр. поручник Кампіоні, інженер, значить, людина з освітою високої школи. Перегодом я подам факти, який се був п'яниця і людина високо неморальна¹⁾.

Бачимо другого офіцера, що, взявши четвертину відра горілки, торжественно йде з нею до свого нареченого тестя, п'є з ним і сварить ся доти, доки „тесть потяг по лобі свого нареченого зятя так, що з шляхетного чола заюшила кров. Поранений зять біжить окривавлений до швачки, бере там ту сукню, що казав пошити під вінець своїй молодій і віддає її шинкареви в заставу за дві чарки горілки²⁾.

А от третій зразок³⁾. Прийшла думка одному офіцерови повеселити свою молоду; він скликав з обох рот салдатів сьпіваків з бубоном, з тарілками, з ложками, з трохкутником і ще з якимись брязкильцями. Коли пересьпівали, звістно з танцями, увесь салдацький репертуар, тоді офіцер казав салдатам „покачати“ його. Але коли салдати, підкидаючи в гору в десятій раз свого п'яного начальника, гукали: урра!, показав ся несподівано комендант; салдати з переляку покинули серед вулиці свого „отця-командира“, та на втікача; а він не спроможен був підвести ся, „був бо на смерть п'яний“.

Річ зовсім натуральна, що Шевченкови не можна було товаришувати з такими людьми. І якої б розваги він зазнав в товаристві таких офіцерів? „Хто не п'ячив, той в карти грав; а Шевченко, пише пані Ускова, карт не любив, гидовав їми“.

Так само унікав він і жіночого товариства, бо там панувало пащикованнє. „Бачучи раз-у-раз перед себе людей, або тупих, або п'яних, каже Тарас до Залеского 10 лютого р. 1855⁴⁾, чоловікови і більш за мене байдужому не диво збожеволіти“. В листі до Осипова⁵⁾ 20 мая р. 1856 читаємо: „я дуже радію, що вам трапило ся побачити хоч одну з тих амфібій, серед яких я стільки вже літ чеврію. Одначе зауважте, що ви бачили лїпший екземпляр, одухо-

1) Записки Шевченка ст. 30—34.

2) Ibidem 15.

3) Ibidem 48.

4) Київ. Стар. 1853 кн. III, стор. 612.

5) Москов. Вѣдом. 1862 N 45.

творений чимсь таким, що скидаєть ся на думку і почуття, а колиб ви побачили инчих з отсеїї породи! та ні! не приведи Господи, щоб вам і в сні привиділа ся така гидота людська. Готи, між якими на берегах Дунаю доживав віку Овидій Назон, так і ті найцілковитїйші створіння Божі. Вони були хижі варвари, та не п'яниці, а отсеї, що округи мене, так і те і друге". „І в отаких людей“, читаємо в листі Тарасовому до Артемовського³⁾, я в кулаці сижучу; давлять, без всякого милосердя давлять, а я повинен ще й кланяти ся, а то візьме, тай роздавить наче ту вошу між ногтями“.

Звістно, не без того, що і в „брудній ковбані“ були такі люде, до яких навідував ся Шевченико, що б трохи розвіяты свій сум. Се було старе супруже Зігмонтавських. Побачимо зараз, що вони не могли задовольнити Шевченка, але коли б і таких не було, так, певна річ, Тарас навідував ся би хоч ради-в-годи і до кого будь гіршого; бо чоловік по своїй природі може обходити ся без усього, але без чоловіка — ні за-що не обійдеть ся.

Зігмонтавські були люде доволі цікаві і оригінальні. Колись він був латинської, вона лютеранської віри, потім перейшли на православіє. „Він“, читаємо в Шевченковому журналі⁴⁾, „дідусь простосердий, доброї душі і зовсім не шкідливий брехунець. Свій рід він виводив з якогось Зігмунда, короля польского. Про близших предків і про батьків не згадував. Дитинний вік його поринає в якісь темряві. Першу половину віку парубочого учителював він у фабриканта тютюну в Петербурзі Головкина. Оттоді то й стала ся з ним чудна пригода. Буцім би то раз-якось серед вулиці схопили його два гайдуки, завязали йому очи, посадили в темну карету і привезли до якоїсь красуні-богатырки в розкішний будуар. Тут пішло у них таємниче коханне. Потім знов відвезли його з завязаними очима, давши йому 20 тисячів карб. Перегодом пішов він в актори, зажив собі незвичайної слави, але через інтригу актора Яковлева мусів покинути сцену і пішов служити на флот. З корабля перейшов на службу в земський суд в Одессі; став би то голінним чаркуном, пристав до якогось товариства політичного і попав в тюрму без терміну, а потім послали його іоліціантом в Астрахань. Звідсіля вже він і перебрав ся до Новопетровського форту. Пані Зігмонтавська була невинна цокотуха і трошки сантіментальна бабуся. Тарас прозвав їх Філемоном і Бавкидою. Він приносив їм з городу петрушки, окропу, редьки; за те читав у них „СПбургскія Вѣдомости“, пив чай і слухав оповідання про чарівні події Філемона.

¹⁾ Основа 1862 кн. 7.

²⁾ Записки стор. 36—38.

XII.

Косарев розповідає, що Шевченко любив сьпівати українські піснї, частїйш за все сьпївав: „віють вітри, віють буйні“. Сьпївав він і в церкві в хорі. Голос був у його доволї чистий і дзвінкий тенор¹⁾.

Що Тарас любив сьпівати — се річ відома; одначе панї Ускова каже, що вона майже ніколи не бачила Шевченка в церкві. Не доводилось їй чувати, щоб пісні він сьпївав де у товаристві; а на городї, або в саду, було сьпїває раз-у-раз на півголоса.

Брав би то Шевченко участь і в аматорських сценїчних забавках. Спектаклі аматорські розпочали ся в Новопетровському ще за Маєвського. Сцену спорудили в казармі; декорації малювали свої ж художники; завісу з червоної шовкової матерії дала одна офіцерша, за люстру і канделябри — правили штикї (баїнети). На перший спектакль вибрали комедію Островского — „Свои люди — сочтемся“. Жїночі ролї справляли мужчини. Шевченко грав ролю урядника Рисположенского. Перший спектакль був 26 грудня р. 1850²⁾. — На мою думку ледві чи не помилив ся тут Косарев: трудно минї згодити ся, що б Шевченко — після шестимісячного арешту в Орському казематї, після тяжкої подорожї до Новопетровська, за два місяці після того, як прибув до форту, став би грати, та ще в песї російській!

„Коли показав ся на сценї Шевченко“, каже Косарев, „сьмішно було дивити ся на його. Одягнений він був в старий і трохи вузкий на його фрак з синього сукна; короткі штани горїхової барви; жилетка зелена, виляняла; чоботи латані і один скривлений. На головї старий, помнятий бриль. Убранє і грим були такі, що перед вами був пяничка урядник, що ще добре й не виспав ся з перепою. Ролю свою він грав як не можна лїпше

„Після другого спектакля Шевченко, перебравшись в українську одежу“, каже Косарев, „танцював під музку українського трпака і всїх здивовав вдатностию танцювати. З того часу, додає Косарев, у кого тїльки траплялись вечїрки з танцями, туди запрошували і Шевченка, і він ніколи не відмовляв танцювати трпака³⁾“.

Панї Ускова навпаки каже, що вона не пригадує собі, що б Шевченко грав в спектаклях; а вже ж сього б вона не забула, най-

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 263.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 251.

³⁾ Ibidem.

паче коли б хоч раз побачила, як він витинав на сцені трепака. „За увесь час, скільки при нас був Шевченко в форті, я, каже вона, ні разу не чула і не бачила, що б Шевченко де-небудь танцював“.

Коли б у мене не було отсієї звістки від Агати Омелянівни, тоб і тоді я сказав, що звістки Косарева про танцювання Шевченка такі не певні, що їх треба брати за вигадку. Раз, що Шевченкова постать зовсім не придатна була до танців; а друге, що національно-моральне почуття не дало б йому в пустині на заслання смішити чужих людей і між ними своїх катів, танцюючи національний танок. Національна самоповага була у Шевченка і глибока і висока! та й чи до танців було йому? Ні во вік Шевченко не образив би, не принизив би такими танцями і при таких обставинах свого національного достоїнства. Звістно були, як от напр. брати Карпенки Стецько і Грицько, і тепер є такі українські актори, що їздячи по Московщині, „морозять хохлика“ на те, що б потішити товстокишених московських крамарів; але у таких „Українців“ певна річ ледві чи є й на макове зерно національної самосвідомости і почуття національного достоїнства, а у Шевченка і того і сього було повно до краю і не пішов би він танцювати по українськи перед „гідкою ковбанею“. Я навіть не певен, що б Шевченко і взагалі брав участь в спектаклях.

Тієї зими, про яку саме іде тепер у мене бесіда, себ то кінця 1854 і початку р. 1855, єдиною певною утіхою задля Шевченка була родина Ускових. Сюди вабили його діти. Є звістка, от хоч би і у Косарева, що Шевченко учив дітей Ускових. Се звістка зовсім непевна. Обидві доні Ускових родилися вже в Новопетровському, значить, навіть тоді, коли Тарас вже покидав Новопетровське, їх учити ще не можна було, бо вони були на те вельми малими; навіть старшенька — Наталочка і та ще не вміла добре говорити і не спроможна була вимовити слово „Григорович“, а вимовляла „Горич“. Тарас тільки бавився з ними, тішив їх, а вони, як діти, любили „лишого дядю Горича“.

Більш за дітей вабила Тараса няня їх.

Змученому, пораненому, відчуженому від людей ніжному серцю поета зовсім натурально було закохати ся в молоду, освічену і симпатичну жінчину, так натурально, як натурально людині, що любить красу природи, після довгої і незвичайно холодної зими любити і впивати ся бадьорою красою свіжої весни; як натурально чоловікові після довгого недугу тяжкого вдихати в себе весняне,

чисте запашне повітря, любовати з квіток, з місячної ясної ночі, з пісень соловія.

Згадаймо, що впродовж семи років Шевченко майже не бачив жіночого товариства; а він його так любив! він любив огрійливе тепле слово жіноче! Закинений спершу в ореську казарму, далі на Кос-Арал, потім в каземат і нарешті в „смердячу широку тюрму Новопетровську“, він томився в темному льоху дикої пустині, поміж темного грубіянства, п'яцтва, поміж здеморалізованого офіцераства. Він сім років не бачив того зоряного світу жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселить життя! Та йому „ні на що хороше було й подивитися“. І от по сімох роках темрявних мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей; він почув голос теплий, почув віяння тієї незримі сили, що йдучи з жіночого серця, надає енергії, надії, надає животворної сили і бажання жити. Атата Омелянівна явилася перед страдальником поетом, немов посланниця самого неба. Прості, сердешні, привітні відносини до Тараса повинні були „святим огнем“ запалити йому серце. Почуття у чоловіка наче та пара: чим більше та довше давити її, тим більшу дасть вона реакцію, тим з більшою силою вибухне вона. Так було і з почуттям Шевченка. Та жадним чином інакше й не могло бути.

Було б зовсім не натурально, коли б він не закохався. „Атата“, пише він до свого друга Залеского 9 жовтня р. 1854, „молодиця прекрасна; для мене вона суцця Божа благодать. Се одна єдина душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до поезії. Значить, я більш менш щасливий; можна сказати: я зовсім щасливий; тай чи може бути інакше, коли з тобою високоморальна і фізично прекрасна молодиця? Ніколи ні одного мого листу до тебе я не кінчив так весело, як отсей. Велике діло спочуття до всього прекрасного в природі, до всього благородного. А коли се почуття чоловік поділяє з другим, тоді він не може не бути щасливим“.¹⁾

Очевидна річ, що почуття поета глибшало та глибшало. За п'ять місяців він пише до тогож таки свого друга: „я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею. Не гадай, друже мій! і тіни чого небудь гріховного в моєму коханню непорочному“.²⁾

Ми добре відаємо чистоту поглядів Шевченка на кохання і тому то йmemo йому повної віри, що до кохання його ні на макове зерно не примішувалося гріховної думки. „Яке чудове дивне створіння жінчина непорочна“, пише він в тому ж листі: „в вінці створіння

¹⁾ Київ. Стар. 1883 книж. 1 ст. 173.

²⁾ Ibidem кн. 3 стор. 612.

се найліпша перла". І Тарас таким був зачарованим, що бажав що б в тій „перліні“ не було жадної, найменшої вади. Досить було йому раз єдиний помітити, що Агата Омелянівна грає в карти, що б душа його захмарила ся. За два місяці після наведеного в горі листу, він 10 квітня р. 1855¹⁾ висловлює вже Залескому своє ніби розчарування: „моя моральна, моя єдина опора і та тепер похитнула ся і зробила ся порожнечею і без життя. Картьярка, більш нічого. Чи се міні так здаєть ся, чи воно справді так?“

Цевна річ що було перше; бо сам закоханий поет не висловлює фактів инчих, окріч гри в карти; а сього вельми мало на те, що б признати жєнщину, що вона похитнула ся і стала „порожнечею“. Наріканнє Шевченкове вирвало ся під впливом инчої причини, про яку зараз здїйємо бесїду; а та причина „так приголомшила його, що“, як каже він в тому листї, „я лєдві роспізнаю біле від чорного“.

Ми не маємо жадної основи на те, що б запевне сказати, як приймала Агата Омелянівна Тарасове почуттє? навіть не скажемо, чи вона відала напевно, що поет її кохає? Знаємо тільки, що вона вважала на пащикования і скоро довідала ся, що новопетровські „сороки“ захожують ся клєпати про неї язиками, вона так остерегла ся, що такої обережности не вжила б людина, яка глибоко кохає.

Агата Омелянівна майже що дня під добру погоду ходила гуляти побіля форту; ходив інколи з нею і Шевченко. Ходили вони на киргизські гробовища. „Я“, каже вона в листї до мене: „рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних памятниках Киргизів розбирати, що визначає та, чи инча річ, зброя, чи струмент який зроблений на памятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи инчий померший займав ся за життя, коло чого працював? Та й взагалї під час прогулок у Шевченка, яко у людини освїченої, ніколи не бракувало теми задля цїкавої бесїди. Завжди було він здїймає бесїду геть далеку від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя новопетровської людности. Таким чином прогулки наші тягли ся довгий час, аж доки я не довідала ся, що про ті невинні прогулки наші починають клєпати недобрї рєчи. Раз якось прийшов до нас лікар Никольський і росповів міні, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажая, дак він покаже міні те місце, де Шевченко або стоїть, або ходить, дожидаяючи, доки я не вийду на прогульку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно

¹⁾ Київ: Стар. 1883 вп. III стор. 621.

підє і Шевченко. Міні зробило ся з того так прикро, що я перестала ходити на прогулку з Шевченком. Він вельми тому дивовав ся, але я ніколи не висловила йому дійсної причини“.

Не можна не гадати, що таке поводженне Агати Омеляновни вразило Шевченка більш, ніж гра її в карти, і значно охолодило його коханне; хоча й без того б коханне його не минуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! в пошматованому серці поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А про те до самого виїзду Шевченка з Новопетровського між ним і Агатою Омелянівною зберегли ся найліпші дружні відносини. За місяць до виїзду він писав в свому журналі¹⁾: „в садї літня резиденція нашої камендантки, і я тепер увесь вільний час перебуваю там в родині Ускових. Отсе єдиний мій спочин і розвага в отсему глухому і огидливому закутку форти“.

XIII.

Під кінець літа р. 1854 генерал Фрейман приїздив з Оренбурга ревізувати Новопетровський форт. Усков представив йому Шевченка і розповів про безталанну долю його. Фрейман розглядував Шевченкові малюнки, зроблені ним нишком, потай людей в землянці. Малюнки сподобали ся генералови. Художник прохав його прийняти один на спомин. То була акварель Ніч.

Усков звернув увагу Фреймана, що Шевченка конфірмовано з правом вислуги. Пробувши більш семи років простим жовніром, художник вже тим самим, не говорячи вже про заслуги його в експедиції Бутакова, придбав право вислуги хоч на унтер-офіцера. А се значно поліпшило б долю художника; ставши унтер-офіцером, він чималоб спекав ся деяких тяжких обовязків звичайного салдата, а головна річ — се був би перший ступінь до визволення з неволі.

Фрейман, поділяючи думки Ускова, взяв ся клопотатись в сій справі і, вернувшись до Оренбурга, зробив поданє до графа Перовського. Вже ж не тільки у Шевченка, але і в Ускова була певна надія, що за протекцією Фреймана поет небавом стане унтер-офіцером. Але час минав, а з Оренбурга не приходило про се жадної звістки. Нарешті вже в квітні прийшла вона — і чорною хмарию темного суму розвіяла Тарасову надію. От що читаємо в листах

¹⁾ Записки стор. 45.

його того часу: „Торік“, пише він до А. П., „генерал Фрейман вдав ся з поданням, щоб мене зробили унтер-офіцером. Отсією убогою надією я жив до кінця березія сього (1855) року. Колиж перед самим великоднем (великдень того року був 27 березія) почта привезла сюди приказ майора Львова (баталйонного командира), щоб мене взяли в руки, та до приїзду його сюди зробили з мене фронтовика на зразок, а инакше щоб я ніколи не сподівав ся поліпшення моєї долі. Гарно зустрів я великдень! Минули сьвята, а по сьвятах з мене 50 літнього дїда¹⁾ щодня по вісім годин тягнуть жили муштруючи²⁾).

10 квітня він пише до Броніслава Залеского: „за вісім літ, здасть ся, можна-б було звикти до всяких невдач і до всякого нещастя. От мені! теперішнє горе так страшенно розгубовало мене, що я ледві собою володію. Я досі ще не спроможу ся прийти до памяти... Так мене приголомшила отся невдача, що я ледви відріжняю біле від чорного“³⁾).

„Яка була причина тому“, питаєть ся поет, „що незгода майора Львова переважила иоданне генерала Фреймана?“ Отсе питання і до нині стоїть без відповіді певної. Сам Тарас на порозі вже з своєї „широкої тюрми“ відповідав собі так: „запевне не відаю, чому повинен я дяковати, що за десять років не зробили мене навіть унтер-офіцером? чи тій упертій антипатії, що сидить у мнї до військового стану, чи моїй „хахлацькій“ нестеменній завзятости? мабуть і тій і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли мнї вичитали присуд, я сказав сам собі, що з мене не зроблять салдата. Так і не зробили. Не тільки глибоко, а хоча-б навіть поверхом, я не вивчив ні одного артикулу з рушницею. І отсе влещує моему самолюбству. Я й подумати бояв ся, щоб походити на бравого салдата“⁴⁾).

Відмовленне зробити Шевченка унтер-офіцером стає нам за сьвідка, що фраза ужита в царській конфірмації „сє правомъ выслуги“, була ужита так собі, для людського ока, а зреалізовати її не можна було без призволення на те якого-небудь баталйонного командира!

Тоді саме, коли Львов і Перовский вбили в Тарасовому серці надію на поліпшення долі його тяжкої через настановленне

¹⁾ Тоді Шевченкови йшов 42-й рік.

²⁾ Основа 1862 кн. V.

³⁾ Київ, Стар. 1883 кн. 3 стор. 621.

⁴⁾ Записки стор. 19.

його унтер-офіцером, став ся такий факт, з якого не можна було Шевченкови не переняти ся повною надією на визволення з неволі.

18 лютого р. 1855 помер цар Микола, чоловік упереджений проти нашого поета. Оцарював цар Олександр. Річ звичайна, що нове оцарювання приносить амністис покараним. Вжеж кому більш як не Шевченкови можна було сподівати ся амністії? Нового царя виховував той самий поет Василь Жуковский, що так багацько сприяв викупу Шевченка з крпацтва. Не можна не гадати, що Олександр II, ще як був наступником трону, чув від Жуковского про Шевченка, видав, що усе „злочинство“ Шевченкове були „баламутні вірші“, тямив, що поета покарано на ґрунті чисто літературному і покарано незвичайно жорстоко. Значить, і розумів, що найпростійша справедливість вимагає яко мога швидче знівечити велику батьківську неправду.

Перший маніфест новий цар видає на великдень 27 березія р. 1855. Ні зелізниць, ні телеґрафу тоді до Оренбурга ще не було, через те звістки приходили вельми не скоро; напр. у вересні того року в Новопетровському форті ще не відали змісту маніфесту і не знали, хто саме підійшов під амністію. Шевченко 25 вересня питав ся у Залеского¹⁾: чи царский маніфест не забув про мою долю?“

Але марна була твоя надія, наш великий страстотерпче! Маніфест минув тебе, і твоє наболіле серце зовсім справедливо вливає кривавий жаль! Тарас був певен, що коли не визволять його зовсім з неволі по маніфесту, так, що найменш, зроблять унтер-офіцером! Трохи що не цілий рік він жив тією надією і „страстний тиждень перед великоднем р. 1856 перебув він в найнеспокійнійшому, в найтяжшому сподіванню. Впродовж великого посту, а найпаче на страстному тижні, читаємо в листі його до графині Анастасії Толстої²⁾: „коли у нас почала ся комунікація водою, я все ждав почти з Оренбурга. Вона повинна була привезти мині визволення по царському маніфесту з приводу оцарювання нового імператора. І щож?... Мене не призначили до царської ласки. Мене не виписали з реестру мучеників! Про мене забули! Гірко, та ще й як гірко одержати отаку-от тяжку звістку, та ще на такий великий день (великдень того року був 15 квітня). Се страшений глум долі, що карає мене. О, не приведи Господи нікого, щоб так, як я, зустрів отсей великий, радісний день. Безнадійна звістка так була

¹⁾ Кієв. стор. 1883 кн. 3 стор. 614.

²⁾ Русск. Стар. 1874 кн. X стор. 287.

придавила мене, що я був близько до розпуки. Скорботно! невимовно скорботно!..." Тяжка журба безнадійности так була обгорнула душу страдальника, що він і за пять тижнів не визволив ся з під тяжкого її угніту. Та таки нікому й нічим було розважити його. Коханне його потроху хололо, погляд на паню Ускову захмарив ся, і треба, неминуче треба було чимсь і якимсь угамовати тугу. А сама по собі туга безнадійности не вгамовувала ся. 20 мая в листі до Осіпова¹⁾ Тарас пише-ридає: „14 квітня прийшла з Оренбургу звістка, що забули подати подання, аби з поводу нового оцарювання зробити мене унтер-офіцером. Отся тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й діяти з собою. Справу сю я уважав яко діло зовсім скінчене. Да хибаж можна було инакше гадати! Овва! царська ласка була про всіх, та тільки не про мене. Обридливий глум лихої долі“.

До тогож часу належить і лист Тарасів до Зигмунда Сераковського. Визволений з неволі Сераковский поспішив повитати і свого друга далекого з надіями на нове оцарюванє. „Батьку!“ писав він до Тараса: „сей рік — рік радощів і щастя. Сегодні сонце вознесло ся на небі до зенита. Броніслава Залеского зовсім визволили, і не далі 1 червня він вертаєть ся до родини на нашу рідну землю, і я поїду з ним. І серце, і розум, і Броніслав кажуть: перше діло твоє. Батьку, Бог благословив мої заміри, Він і зміцнить їх, жили ми з тобою на сході і зрозуміли велике значінне слів Алла Екбер (Біг Великий). Во імя Боже їду до Петербургу і на береги Дніпра. Не бій ся, не забуду. Дніпро нагадає мині про тебе. Полк, до якого мене призначено, зимовати ме біля Катеринослава, на місці Січи. При першій звістці про се я написав посланне. Ти його одержиш сього року. Стіль у йому слабий, але думка висока; вона не моє, а почуте моє. Думка ся про з'єднанє одноплеменних братів, що живуть по обом бокам Дніпра. Їду з повною надією, що доля твоя полегшає. Бог великий, цар милостивий. Батьку! Великі люди притерпіли і великі страждання. Одна з найбільших — дика пустиня, в пустині і ти тепер перебуваєш, наш лебедю“²⁾.

Мушу тут трохи збочити.

Почуте і прихильність до свого товариша по заслання, до найліпшого сина України, висловлені сином Польщі, здають ся мині зовсім щирими і чистими, властивими кожному, хто сам притерпів

¹⁾ Моск. Вѣд. 1862 Ч. 45.

²⁾ Жизнь и произвед. Шевченка, Чалий стор. 81.

і спочуває товаришеви, що ще більш за його страждає. Та таки простий обов'язок моральний казав Сераковському¹⁾ чинити те саме, що він чинив, і ужити усіх заходів, яких тільки спроможно йому ужити, щоб поліпшити Шевченкову долю. Таке підбадьорювання духа многострадальному узникови не може не викликати подяки. Отже на жаль і на диво один з Тарасових біографів в листі Сераковського знайшов нещирість, „езуїтизм“. Сераковский в відносинах до Шевченка кермував ся б то правилом езуїтів і, користуючись з довірливості і простодушності Шевченка, він укупі б то з Подлевским (!) примірковали собі, що б з українського народного поета зробити український прапор, прихилити його до себе і з лютого ворога польської національності вони хотіли б то зробити з Шевченка зброю справи польської. От до такої б то мети і простовало б оте послання Сераковського до нашого кобзаря²⁾.

Що то було за послання, мині не відомо, тай не до речі б було тут змагати ся проти наведеної і нічим у автора її не доведеної думки. Досить з мене зареєструвати факт і додати, що Шевченко, хоча і був ворогом польського, як і всякого инчого, без ріжниць національної, паньства, але він ніколи не ворогував проти польської національності. Досить на доказ сього згадати його послання „до Ляхів“ —

„Подай же руку козакови
І серце чистее подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давній рай“.

Безнадійність так переняла Тараса, що ентузіастичне щире слово Сераковського не підбадьорило його. Дійсно, не можна було йому не тужити; куди не глянь на вкруги — стоїть височезний мур безнадійности! Такої безнадійности, що легко примушує людей шукати виходу або в воді глибокій, або на гиллі високій. Шевченко встояв: моральний його організм був наче з дулевини, загартованої любовю до України, вірою в свою ідею, надією, що наше сонце прийде і за собою наш день приведе. З таким організмом дійсні патріоти не накладають на себе рук і страждають до кінця — до краю. Муки їх страшенно великі, але і образ їх ще більший!

Тяжко було генію нашого слова сидіти в кулаці у майора Львова, а про те у відповіді його до Сераковського ми не чуємо

¹⁾ Сераковский р. 1863 брав значну долю в польській революції. По наказу Муравєва його повішено.

²⁾ Ibidem.

роспуки. „Радий б я був відповідати тобі“, писав він, „тим же серцю любим словом, але я такий заляканий, що бою ся рідного любого звуку. Найпаче тепер я ледви спроможен хоч аби як висловлюватись. Про горе моє теперішнє пишу до А. П. Ти у його прочитаєш гидкі подробиці. Дякую вам, други мої, брати мої! що ви не покидаєте мене“.

XIV.

Ще в літку 1854, коли до Новопетровського приїздила учена експедиція академіка Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці — де тільки можна, щоб попільжити Шевченкови. Певна річ, що про се прохав і сам Шевченко і Данилевський; але під той сумний час годі було сподівати ся якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженого проти Шевченка. Усе що можна було Берови зробити — се вдати ся до віце-президента академії художеств, до графа Федора Толстого, що б він по спроможности заступив ся за колишнього ученика академії і друга Брюлова. Він мабуть прирадив Тарасови написати лист від себе до графа Толстого²).

Сам Толстой і його пані Анастасія своєю освітою, гуманністю і благородним спочутєм до всього чистого і прекрасного, до всього приниженого деспотизмом були людьми видатними. Федор Петрович головував в академії з року 1828; значить того часу, про який у мене бесіда, він віком був людина стара вже, але дух його був свіжий, бадьорий; немов час, події і дух царювання Миколи минули його, йдучи геть-геть далеко від його. В очах у його світив ся розум і молодість душі і серця³). В поводженню його з людьми сяло благородство і простота. Графиня Анастасія Іванівна була молодиця щира, привітна, розумна, гостинна і з почутєм незвичайно огрійливим для людей, придавлених лихою долею. Гостинна господа Толстих була тихим пристановищем за для людей освічених: тут збирали ся репрезентанти штуки, письменства і науки. Тут лунала щира розмова про інтереси освіти, добробиту, поступу взагалі, про інтереси поезії, штуки, письменства і науки. Граф спочував усьому доброму; усе світле, честне було близьким його благородній душі. Високо стояв він і яко художник, і яко чоловік, але

¹) Основа 1862 кн. V.

²) Чалый стор. 88.

³) Русск. Стар. 1877 кн. X стор. 284—7.

свого авторитету він ніколи не випинав наперед. Авторитет його, як се звичайно буває у людей, дійсне переняття сьвітом і гуманізмом, сам, без його волі випинав ся, але нікого не придавлював. Кожен перед ним почував не боязкість, не нікчемність, а навпаки переймав ся пориванням до всього прекрасного, до всього дійсно поступового.

Толстії взяли ся до справи Тарасової практично і обережно. По просьбі їх художник Осіпов писав до Шевченка: „граф Толстой щиро вболіває над вашим нещастем і душею радий ужити всіх можливих йому заходів, щоб доля ваша поліпшала, коли тільки ступінь вашої вини не стане йому перешкодою. Початок вже зроблено¹⁾“. Запевне не відомо, який був той початок. Певно, що граф попробував ірунт навкруги, а ірунт був вельми твердий! Тридцятилітній переліг! що б перейти по йому з плугом гуманности, треба було не аби-якого і лемеша і чересла.

Тим часом коротенький лист Осіпова упав на душу зневоленого поета сьвіжою росиною. Поет відповідав не гаючись, та на лихо відповідь його не застала вже Осіпова в столиці: він пішов до ополчення і рушив на південь. Графиня Толстая приняла той лист, знаючи від кого він, розпечатала і, прочитавши, побачила, як страждає Тарас. Вона поспішила написати до його, „Поспішаю написати до вас“, читаємо в листі графині Толстої²⁾, „що Осіпов не відписав до вас через те, що пішов з ополченням до Севастополя; але він доручив міні, людині вам невідомій, яка одначе бере теплу і живу участь в вашій долі, написати до вас. Прошу вас прийняти в душу свою радісну гостю-надію на милосерде Боже і нашого царя (нового вже), на серці у котрого повно бажання щастя своїм підданам. Вірте ж в ліпшу будучину. Вам каже се женщина, сьвідома усього прекрасного, мати родини, жінка художника, котрого люблять і поважають“.

Шевченкови не трудно було вгадати: хто такий ота „невідома йому“ кореспондентка; а нам ще менш трудно зрозуміти, яким почутем переняла поетову душу гостю-надія! Та в сьому разі зеркалом тієї хвилини стає нам Шевченків лист до графині, писаний 22 квітня р. 1857³⁾. В горі я вже подав виписку з сього листу, тепер же не можна не подати ще власних слів поета: „Нагороди, Господи!“ писав Тарас до графині, „і вас і близьких ваших радощами і несте-

¹⁾ Чальый стор. 188.

²⁾ Русск. Стар. 1887 кн. X. стор. 287.

менним щастем. Я ожив! я воскрес! і останні дні великодних свят¹⁾ перебуваю немов в рідній сім'ї з вами, з Миколою Осиповичем (Осіповим), мої любі, мої добрі, мої великодушні друзи! З вашого привіту я такий обрадований, такий щасливий, що забуваю про дев'ятилітні страждання, що гнітили мене. Еге! вже дев'ять літ караюся за грішні вчинки моєї молодості. Кара без краю. Я не тямлю, що отсе за знак: конфірмовано мене з правом вислуги, служу я, яко сущий салдат, одна у мене вада: з рушницею ні як не справлюся так, як бравий єфрейтор. Але ж мині вже 50 літ! Вірші писати мині заборонили — я знаю за що і не нарікаю на кару. Але за що заборонили мальовати? Беру за свідка Бога, що не відаю; тай суді мої про се відають не більш за мене. А кара страшенна! увесь свій вік я присвятив штуці божественній, а що з того? Мовчу вже про муки материяльні, про нужденність, що охолоджує серце; але яка мука моральна! О! не приведи Господи нікого. Хоч і вельми було трудно, одначе я зрік ся неминуче потрібного; задовольняюся з того, що цар дає жовнірови. Одначе як же його зректи ся думки, почутя і непогашеної любови до штуки прекрасної? О! спасіть мене! ще один рік і я пропаду! Яка у мене будучина? що у мене на обр'ю? Хвала Богови, коли шпиталь, а може!.. О, да не смущається серце ваше! инколи мині снить ся горопашний учень Мартоса і перший учитель Виталі. Віщованне малодушне, недостойне! але ж вода, падаючи на камінь, і його пробиває. Коронованне царя — се край моєї єдиної надії. Не мав в Бога милосердного, так я йому віри в ваше милосерде, та іменем отсєї віри сьвятої і подайте від себе просьбу до великої княгиві (президента академії). Принесіть отсю жертву. Такі жертви приносять матери та сестри; але ж у мене ні сестри, ні матери, нікого нема. Заступіть мині і ту і другу; заступіть мині друга єдиного“.

За місяць прийшов до Тараса лист і від Осіпова. З відповіді Тарасової на той лист, писаної 20 мая²⁾ подаємо виписку; вона показує нам становище його душі: „Тепер вже літо, і я гадаю, що ви принаймні в Полтавщині, відпочиваєте біля білої хати в холодку, під вишнею, чи під черешнею, покритою цвітом. О, краю мій любий! краю мій рідний! чи я тебе побачу хоч коли-небудь?!... Пишу я не про те, що думаю!“ Переказуючи в довгому листі до Осіпова

¹⁾ Згадаймо (дивись виписку вгорі) — що саме перед великоднем почта привезла до форту звістку, що маніфест 21 березіля минув його і що його „не виписали з реєстру мучеників. Про його забули“.

²⁾ Основа 1862 рр. IV стор. 24.

ті муки, що пережив він, і ті надії, яких надав йому наведений вгорі лист графині Толстої, Шевченко пише далі: „кажете ви, щоб я написав до вас про мій побит. Ось вам один, зауважте, радіснійший епізод. Р. 1850, коли ото в жовтню вели мене з Орського до Новопетровського, я на вулиці у Гуреві підняв сьвіжу вербову ломаку, приніс її в Новопетровське і ткнув в землю на салдатському городі. Я вже й забув про неї, як ось на весні городник нагадав мині, каже, що моя ломака росте. Справді, вона пустила паросте. Я тоді — ну її поливати, а вона — ну рости, і тепер вона буде верхків шість в перерізі, та принаймні сажнів три заввишки, молада та роскішна така! Правда, чимало я на неї води вилив, затеж тепер за вільної години і з дозволу фельдфебля я роскошю біля неї в густому холодку. Сього літа гадаю намалювати її, звістно потай людей. Вона така вже груба і висока, що з під олівця Каллама вийшов би з неї прекрасний етюд. От вам один єдиний епізод радісний з мого одноманітного побуту безрадісного. Верба моя нагадує мині про розбишаку, що покаяв ся. Деся в темному лісі спасав ся пустельник праведний. В томуж лісі лютував розбишака кровопийник. Раз якось, взявши свою дубину, окуту залізом, іде він до праведника і прохає сповідати його, а не висповідаєш, каже, так убю тебе. Що діяти? смерть не свій брат. Праведник злякав ся і за допомогою Божою взяв ся сповідати розбишаку того. Але гріхи у його були такі великі, такі тяжкі, що праведник не спроможен був зараз наложити за них покуту і прохав у грішника три дні на поміркованне та на молитву. Через три дні прийшов знов розбишака той. „Ну, що, каже, старче Божий! що доброго примірковав ти?“ Праведник повів його з лісу в поле, привів на високу гору, узяв у його оту страшну дубину, забив її у землю і каже до грішника, щоб він ротом носив з глибокого яру воду та поливав ту дубину. Тоді, каже, відпустять ся тобі гріхи твої, коли з отсеї смертносної палиці виросте дерево і вродить плоди. Сказавши се, пішов до своєї келиї спасати ся, а грішник взяв ся до роботи. Минуло скільки там літ, схимник вже й забув про свого сина духовного. Раз якось вийшов він з лісу в полі погуляти, гуляючи підійшов до тієї гори і чує незвичайно гарні пахощі. Він пішов шукати того пахучого дерева. Довго ходив, нарешті зійшов на гору. І щож побачили його здивовані очі? Велеліпне дерево, груша, а зрілі плоди так і вкрили його. Під грушею в холодку спочивав дідусь, з довгою по самі п'яти бородою, от як сьв. Онуфрій. Схимник пізнав, хто той спорохнїлий дід, і підійшов до його по благословенне, бо, бачте, дід той став праведником більшим за його.

Верба моя теж виросла і під спеку захищує мене в густому холодку, а проте гріхам моїм відпущеня нема й нема. Ба! то був розбишака, а я. Овва! я сочинитель!...”

Нарешті Шевченко благає Осіпова: „пишіть до того великодушного аноніма (граф. Толстої), благайте, щоб не покидав мене. Коронування імператора — се край моєї надії і уповання. Подякуйте за її прихильність щирю, за її материнський лист“.

Запевне невідомо в подробицях, яких саме заходів ужив граф Толстой. Доня його Катерина Федор. Юнге, що під той час була ще підлітком, повідала¹⁾, що зимою з 1855 на 1856 тато її вдавав ся і до міністра царського двору і до великої княгині Марії Миколаївни прохати за Шевченка, але скрізь йому відмовляли. Тоді він став на тому, щоб чинити на власну руку і самому подати до царя прозьбу тоді, як справлятиметь ся учта коронування.

Може і дійсно так він зробив і був певен, що сподівана широка коронаційна амністія не мине Шевченка, і з такою певністю з початком літа він рушив заграницю ратувати власне здоровле. З ним поїхала і графиня. Шевченко про се не відав, і жадна звістка про заходи графа не доходила до його. Тим то в літку р. 1856, коли до Новопетровського форту приїздив з якоюсь експедицією відомий автор відомої „Горької Судьбини“ Олексій Писемский, Шевченко прохав його написати до Толстої і нагадати про його. Писемський відповів з Астрахани, що до Толстої не писав, бо не відав, як її величати по батьку. Але разом з такою журливою звісткою Писемский подав Тарасови і маленьку втіху; „на одному вечері писав він²⁾, „я бачив чоловіка з 20 ваших земляків: вони, читаючи ваші твори, плакали і благоговійно говорили про вас. Я сам письменник і не бажав би собі більшої слави і популярности, як отаке завічні пошанованне. Нехай же воно стане вам утіхою в життю вашому безрадісному“. В PS—ті Писемский додав, що написав вже до Толстої і що бачив ся з стареньким Бером, і він обіцяв написати до графа Толстого, бо тепер саме час клопотати, коронація буде в серпню.

Що сподівана амністія коронаційна не мине Шевченка, про се були певні усі, хто інтересовав ся Шевченком.

¹⁾ Вѣстн. Евр. 1883, VIII стор. 832.

²⁾ Чадий стор. 93.

XV.

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександр II покороновав ся і видав доволі широку амністію; але генія українського слова вона знов минула!... Що тому спричинило ся?

Певних фактів, якіб дали на се питаннє відповідь — нема, та ледви чи й будуть коли.

Не можна гадати, щоб і на сей раз забули про Шевченка. Ні, сього не могло бути, і що сього дійсне не було, на те є доволі значні указки.

Катерина Фед. Юнге каже¹⁾, що сам цар вимадав Шевченка з реєстру людей, що належали до амністії. Правда, вона каже се про амністію 27 березія р. 1855, але ще р. 1861, коли цар був в Полтаві, так один з людей близьких до його, д. Р—в казав міні, що те саме цар зробив і в реєстрі до амністії р. 1856. Трудно не няти сему віри. Коли до реєстру були заведені Куліш і Костомаров, так не могло бути, щоб упорядчики реєстру забули про Шевченка, покараного тієюж самою конфірмацією, що й Куліш і Костомаров. Можна зробити ще й другу гадку: в маніфесті 26 серпня в § XVI було сказано: „людям, які за політичні злочинства карають ся в службі військовій, і впродовж їх служби безпосередне начальство подобрювало їх, так таким людям буде надано окремо від сього маніфесту полегкости і пільги, тим ладом, який буде визначено тоді, коли поприходять сподівані відомости з подробицями про службу і поведженне кожного з таких злочинців“.

Річ очевидна: колиб оренбурське начальство бажало, так би йому можна і легко було отсей важний § взяти за основу задля амністії, або полегкости Шевченкови. Одначе воно сього не зробило. І царське коронованнє і на макове зерно не попільжило Шевченку. А сеж був простий моральний обовязок начальства. Чом же воно не справило його? Я гадаю, що коли в Оренбург теж дійшла звістка про царську неласку до Шевченка, так генерал-губернатор оренбурський не відважив ся вже згадувати про Шевченка, щоб попільжити йому силою XVI § маніфесту р. 1856. Очевидно, що похливість взяла гору і своєю хмарою покрила совістність, якої вимагав моральний, правний і побутовий обовязок.

Алеж з якої речі новий цар, вихованець гуманного Жуковського, так немилосердно гнівав ся на Шевченка?

¹⁾ Вѣст. Евр. VIII. 1883.

На се питанє той же таки Р—в казав минї, що причиною лиха була тут стара цариця мати, Миколина вдова Олександра Федорівна. Вонаб то не спроможна була забути тіві постатї цариці, що в Шевченковому „Сні“

„Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо сердешна
Хита головою“.

Молодий цар відав би то, що мати його обурена на нашого поета, гадав, що помилованнє автора „Сну“ буде прикрим старій ненї; тим то й не хотїв миловати так, щоб вона про се знала, а охоче помиловав його приказом сепаратним, якого ніколи не було оголошено, і стара цариця, перебуваючи в Ницці, невідала про ту амнистїю.

Якаб там не була причина, а факт фактом: дві амнистїї минули чоловіка, тяжко покараного на ґрунті чисто літературному. Виходило, ніби наш поет страшнїйший задля російського уряду і трону більш ніж усі декабристи, усі „злочинці політичні“, помилвані манїфєстами 1855 і 1856 р. Коли саме дійшла до Шевченка звістка, що сподіванїй гостї-надїї противний вітер не дав долетїти в Новопетровську „могилу“ поета, запевне невідомо. Але з листу його до Залєського знати, що ще 8 листопаду в Новопетровському не було нічого відомо про коронаційні помилування, і Шевченко начеб то й не жде собі нічого від манїфєсту: „я“, каже він, „не тїшу себе ніже малою надїєю. Чим минї звївечити упередженнє Перовського? Є у мене вивід, та я не відважу ся справити його. Треба щоб Перовський спитав у графа Орлова: чиїм коштом я контентовав ся, як був в академії? і за що минї заборонено малювати? Нехай би Орлов з'ясував оту темну конфїрмацію. Алеж хто з людей легко кидає своє упередженнє?“¹⁾

Одначе коли прийшла певна звістка, що манїфєст обминув Шевченка, зараз зникла, і не можна було не зникнути тїй ніби байдужости, яку силковав ся поет висловити в наведеному вгорї листї до Залєського. „Шевченко“, каже Косарєв в своїх споминках, „вельми зажурился, так бїдолашний зажурился, що нноді я бояв ся за його; бояв ся, щоб він не наложив на себе рук“.

¹⁾ Кїевс. Стар. 1883, кн. 4. стор. 853.

²⁾ Ibidem 1889 кн. 3. стор. 880:

Отоді саме і став він пити, каже Косарев, вельми пити. Трапляло ся й ранійш, що він „бив муху“, але хіба тільки в товаристві. Часто я тоді вмовляв його, втішав, казав йому: „Біг не без милости“, а він було тільки рукою махне, та скаже: „задля всіх, та тільки мабуть не для мене“.

До речі буде отут навести слова з листу до мене пані Ускової про оте „прославлене“ пияцтво Шевченка, хоча у мене буде нагода ще раз в иньшому місці позвати і иньших певних свідків про те, що пияцтво оте — ніщо більш як брехня — і не було його ніколи, опріч хіба після того часу, коли Шевчинко довідав ся, що маніфест 26 серпня минув його. Алеж, панове! чи хто з нас попавши в такі нелюдські обставини, як Шевченко, встояв би?... „У нас“, каже Аїгата Омеляновна, „Шевченко щодня обідав і пив у вечері чай; ніколи, опріч одного разу, не приходив паний. В останній рік свого перебування в форті він почав запивати. У нас він не пив, але трапляло ся бачити його, як він літом на городі в товаристві одного чи двох з молодих салдатів веде було бесіду за чаркою, закусуючи воблюю (рибою). Раз ми обідали в альтанці. Іраклій Олександрович сидів вже за столом. Шевченка не було. Аж ось і він іде, підпираючи стіну і сідає за стіл. Мині стало прикро за його. Я встала з за столу і мовила, що не бажаю обідати з ним, коли він в такому виді. На другий день він прохав вибачити його і розповів, що коли він сидів в альтанці, так лакей, прийшовши лаштовати стіл до обіду, гукнув на його „геть з відсіль“. Отсе так образило його, що він пішов тай випив, щоб загасити образу“. Мині здасть ся, що отсе й була та, „маленька контра“, про яку Шевченко натякав в листі до Залеского, писаному року 1856¹⁾ (коли саме — запевне невідомо, дати нема, але я той лист ретіструю до осени): „Аїгата“, пише він, „була така не обережна, що попрекнула мене своїм добродійством, і я „отряхнуль прахъ отъ ногъ моихъ“ і переказую слова великого фльорентинського засланиця.

„Горекъ хлѣбъ подаянья,
И жестки ступени чужого крыльца“.

Випадок прикий, але я тепер почуваю себе вільнійш і спокійнійш, ніж під меценатством отсих дійсно добрих людей“.

Не вгадати справді, до чогоб туга і безнадійність довели безталанного страдальника, колиб графиня Анастасія Толстая, вернув-

¹⁾ Київ. Стар. 1883 кн. IV стор. 856.

ши ся з-за границі, не поспішилась повідомити його, що і після коронації надія на амністію не зникла. „Не гадайте“, писала вона 8 жовтня, „що коли мене не було в Петербурзі, так хоч на одну хвилину я забула про вашу справу. Все, що можна було зробити, те зроблено. Небавом сподіваю ся подати вам звістку, а може й побачити ся з вами, а до того часу нехай не хвилює вашої душі безнадійність. Сьміливо вдавайте ся до мене з вашими нуждами, так як би ви вдавали ся, не скажу до матери (у мене старша доня 13 літ), але так, як до рідної сестри своєї“.¹⁾

Лист сей, висланий тоді вже, коли пішла крига Волгою і навігація по Каспійському морю спинила ся, прийшов до Новопетровського в кінці грудня, мабуть одночасно з урядовими звітками про амністію 26 серпня.

Зазевне невідомо минї, через що лист графинї Толстої доручено Шевченкові лишень 1 січня р. 1857. Відповідаючи на його 9 січня, поет перш за все нарікає справедливо за таке длянне: „вони“, каже він, „несьвідомо крадуть з мого катованого життя найяснійші і найрадіснійші дні“.²⁾

Я гадаю, що oprіч листу Толстої були у Шевченка ще инчі, які до нас не дістали ся і які надавали йому надії на амністію через 6 місяців. В листї до Толстої він говорить: „досить і шести-місячного дождання, що гнітить душу“. Може в тих листах звістки були виразнійші і може амністію звязували або з будучим Великоднем, або з 17 квітня, днем царського народження. Тодї як раз виходить шість місяців від дня написання Толстою останнього листа, 9 жовтня, до великодних свят – 7 квітня р. 1857. З листів його до Залеского, писаних 15 лютого і мая 1857, знати, що амністії він сподівався спершу в січні, а потім на Великдень того року.

З листу до Толстої, писаного 9 січня, ми не помічаємо у Тараса безнадійности, хоча і цілком повного спокійного сподівання не бачимо. Бачимо тільки, що змучена душа його переняла ся пориванням радісного почуття до волї і свїту, властивого узникові темного льоху, коли туди зазирає до його соняшний промінь. „Богови мила сестро моя, ніколи мною не видана“ пише поет до Толстої: „чим я віддячу, чим заплачу за радощі, за щастє, якого ти надїлила моїй скорботній душі. Сльози безкраєї подяки приношу до твого серця благородного! Радуй ся, найблагороднійша заступнице моя!

¹⁾ Чалый стор. 89.

²⁾ Русск. Стар 1877 кн. X стор. 289.

радуї ся, сестро моя сердешная, так як я тепер радуюсь! Радуї ся, ти з безодні роспуки вивела душу мою малу, горопашну. Ти помолила ся тому, хто опріч добра нічого не діяв. Ти помолила ся йому молитвою ангелів безтілесних, і радість твоя, як і моя подяка, без краю. Заким взяв ся я написати отсей лист, я кілька день ходив навкруги форту, не з самим тільки листом вашим безцінним, але й з вами, сестро моя, Богови люба! і про що тільки я з вами не розмовляв, чого тільки не розповів! усе темне минуле і ясне будуче. В своїх гадках я дійшов до того, що міні ввижало ся, буцім я вже на Василевському острові¹⁾ в убогій келії художника з одним вікном, працюю над мідяною дошкою. Далі марив, що я вже добрий гравер, роблю гравюри сенією з знаменитих творів в академії і в Ермитажі, та з отаким запасом рушаю на мою любу Україну, та там на хуторі у кого небудь з моїх приятелів, поклонників муз і грацій, творю гравюрою знамениті твори! Які солодкі, радісні мрії! Яке повне, тихе щастє! і я йму тому віри! я мацаю моє щастє — пришло“. — З яким веселим упованнем сповідає художник свої надії про будучу роботу свою! ще й ранійш того він в листі до Залеского висловлює бажанне і надію взяти ся до гравюри! і з яким кротким серцем незлобним він поглядає на своє минуле! „як золото з огню, як немовлятко з купелю, я вихожу тепер з свого суворого чистилища, що б розпочати нову благороднійшу путь житя!“²⁾

XVI.

Час ішов собі своєю чергою; обставини околишні не перемінили ся; „гідота“ не поменшала; але з тогочасних листів Тарасових бачимо більш спокійне і надійне становище його духа. Знати, що надія міцно переняла його. Можна навіть думати, — йому здавало ся інколи, що визволення його вже факт, що цар підписав вже амнистію коли не 1 січня, так 19 лютого; коли ж не приходить про се урядова звістка, таї причиною тому бюракратичне длянне та брак зимою комунікації, бо зимою почта з Петербурга до Новопетровського йшла часом три місяці, на пр. Лазаревський Михайло вислав до його лист і цигари 17 січня, а Тарас прийняв їх тільки 7 квітня.

Той лист Лазаревського³⁾ хоч і не приніс Тарасови певної звістки про визволення яко про факт, але не приніс і розчарування,

¹⁾ Частина Петербургу; там і академія художеств.

²⁾ Основа 1862 кн: 3 ст. 6,

³⁾ Чалий стор. 94.

навпаки, приніс йому бадьорости, і разом з листами старого приятеля Якова Кухаренка з Чорноморщини¹⁾ і Андрія Марковича з Петербургу²⁾; став Тарасови сьвітлим і радісним привітом на Великдень.

Сподіваючись більш-менш певно амністії, приятелі Шевченка тямилі його безгрошіве і потребу грошей на дорогу і поспішили запомогою. Андрій Маркович, посилаючи гроши, писав: „Відай, що добрі люде пильновали і пильнують перед царем про тебе, і може він помилує і верне тебе на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений“.³⁾

Радів Тарас з тих листів. Гляньмо на ясні його радощі, що в перший день Великодня — 7 квітня — обгорнули йому душу! Радощі ті сьвітять ся нам з трох листів його, написаних 22 квітня.

„Удав ся ж мині сьогорічний Великдень!“ писав він до Михайла Лазаревського:⁴⁾ „Такого радісного Великодня у мене ще з роду не було. Як раз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне нисьмо від 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закурив твою цигару (я десять років не курив цигар!) та як закурив твою гавану, то так мині запахло во лею, що я заплакав, як та дитина. От чого ти наробив з моїми старими очима! Нехай тобі Господь милосердий заплатить за твою роботу. Таж сама почта привезла мині лист з Чорноморії і 25 карбованців від д. Я. Кухаренка, але він нічого про волю не пише мині. Таж сама почта привезла мині 16 карб. і лист з Петербурга від А. Марковича з товаришами. Се буде син того самого Марковича, що написав Малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, але сина його, отсього Андрія, я, здаєть ся, не бачив, а може і бачив та ще дитиною“.

В листі Тарасовому до Кухаренка читаємо: „Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з отсєї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молю ся, і все таки не вірю. (Десять літ неволі знівечили мою віру і надію, а вони були колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелі, чисті і кріпкі, як той самоцьвіт-камінь відшліфований). Я трохи не здурів на сім тиждні. Тай тиждень же вдав ся. Не даремне я його виглядав десять літ. Десять літ! друже мій еди-

¹⁾ Основа 1861 кн. X стор. 8.

²⁾ Чалий стор. 94.

³⁾ Чалий стор. 94.

⁴⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 6.

ний! вимовити страшно; а витерпіть же! і за що витерпіть? Цур йому, а то справді одурию“.¹⁾

Гадаючи, що визволення не далеко, Тарас скомпанував собі плян своєї подорожі з „широкої хурдиги“. „Як дасть Біг, діжду ся з корпусного штабу визволення, так гадаю навпростець через Астрахань ушкварити на Чорноморщину. Я ще з роду її не бачив“, додає він в листі до Кухаренка. „Треба хоч на старість подивити ся, що то таке ота славна Чорноморщина. Одного бою ся, що б часом не сказали мині прибути до Оренбургу. А може, дасть Біг, не скажуть“. (Будемо бачити, що Тарас помилив ся!) Далі згадуючи про присланий до його 1 т. „Записокъ о Южной Руси“ Куліша (2-ий т. тоді саме друковано), поет писав: „мене добрі люде, спасибіг їм, книжками не забувають, нема, нема тай пришлють, а журнала вже десять літ і в вічи не бачив. Не відаю, що там і дієть ся в тій новій літературі. Сам не писав нічого. Тай як його було писати? А тепер вже, Біг його съвятий знає, чи напишу що путнього? А може дасть Біг милосердий відпочину та на старість попробую писати прозу. Об віршах вже нічого й думати“.²⁾

Річ очевидна, що поет розумів тут прозу мовою українською. В Новопетровському до мая р. 1857 він дійсно рідною мовою нічого не писав, бо й не можна було писати. Прозою ж російською він написав на заслання девять оповідань. Бачити мемо, що він вельми помилив ся, гадаючи, що про писання віршів „нічого й думати“. Ледви тхнуло на його дихання волі, він ще в Новопетровському, ще за два місяці до виїзду написав свою прекрасну „Москалеву криницю“. Не такий у генія нашого слова був дрібний талант і характер, що б десятилітніми кайданами можна було цілком його знівечити. Поет небавом після сього листу до Кухаренка сам запевнив ся, що він „не зледащів, не захолюнув в неволі“, а що „нікому тільки було огню підложити під його горем недобите старе серце“, як каже він через 6 тижнів після 22 квітня в другому листі до Кухаренка³⁾: „а ти, друже мій, догадав ся, взяв тай підкинув огню того съвятого. Довго я читав твій лист, дочитав ся до того, що не тільки очи мої, а серце моє заплакало, мов та дитина голодна. А серце сказано — не дитина; його галушкою на нагодуєш. Вставши раненько, помолив ся Богови, закачав рукави тай заходив ся коло

¹⁾ Основа 1861 кн. X стор. 8.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem стор. 9.

отеїї „Москалевої криниці“. Поміг Бог, скінчив, мині трохи й полегшало“.

Останнім, підкрисленим словам поета я надаю великої ваги. Поет, сам того не бажаючи, показує нам, що дар поезії єсть та висока сила, якої ніякі утиски й кривди не спромоглися повернути в нівець; що се та сила, яка може лежати придушеною тільки доти, доки не доторкнеться до неї „божественний глагол“. Головна же річ, з підкрислених слів бачимо, як тяжко було поетови переносити заборону писати вірші!

Скоро пішла крига, і почалася комунікація водою, у Тараса більш та більш рветься терпець. 8 мая він пише до Лазаревського, так як би амністія була вже підписана царем і він дивується, що „й досі нічого нема з корпусу; добивають мене недолюдки, не боячи ся Бога. А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Руки ні до чого не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по листочку біографію Гоголя тай бою ся: може й по листочку не стане, доки прийде моє визволення. Нудно мині. Думав, чи не стане легше, як я з тобою поговорю хоч на папері, але... перо з рук випадає“.¹⁾ Нарешті приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш страдальник довідується, що справа амністії буде підписана лишень 17 квітня — і у поета „серце беться — якомсь горячково. Ох, коли б то швидче його заспокоїти“.

Мимоволі перед мене стає питання: чому і на сей раз так задлялася справа визволення? що коли вже для амністії, треба було якогось урочистого дня, так чому її не підписано напр. 19 лютого, або 7 квітня? Певних фактів на відповідь нема, однак ледві я чи помилюся, гадаючи, що спричинилася тому звичайна російська канцелярська формалістика, що вміє шпарко і хутко зневолювати людей, закидаючи їх в хурдигу, та не вміє швидко визволяти з хурдиги. Певна річ, що прозьба графині Толстої до царя про визволене Шевченка перейшла через шефа жандарів до військового міністра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург — своєю чергою Уральськ: як поводиться „рядовий“ Шевченко? Нарешті не можна було не спитати згоди і у міністра внутрішніх справ. От всі оті запитання і проковтнули може цілого півроку.

Та вже як там воно не було, а певна річ, що не вельми хвталися визволяти Шевченка, не вважаючи на те, що гр. Толстої заподажливо побивався, що б прискорити сю справу. Як уся родина

¹⁾ Основа 1862 кн. III стор. 8.

Толстих, тремтячи, дожидала підписання царем амністії, бачимо з споминок К. Ф. Юнге¹). „Раз якось на весні р. 1857“, оповідає вона, „в ночі, коли ми вже кріпко спали, нас (дітей графині Анастасії) розбудили, говорячи: „вставайте, діти! велика радість!“ Ми, одяглись нашвидку, повибігали в залу; а тут тато, неня, художник Осіпов і всі домашні. На столі повні бокали шампанського. „Шевченка визволили!“ кажуть до нас, цілуючи нас, неначе на великдень! і ми радіємо з захватом, пемо, бігаємо по залі“.

2 мая Лазаревський Михайло писав до Шевченка: „Поздоровляю тебе з великою царською ласкою. По просьбі графині Толстої і по свідоцтву графа Толстого тобі дадуть увільнення („отставку“), і ти вибереш собі „родъ жизни“. Скажи, будь ласкав, Дармограєви (псевдонім Шевченків), що б він на radoсах не накоїв чого такого, що не личить. Бережи себе, мій голубе! приїзди швидче до Петербурга, а на Україну не їзди, про се просить тебе і графиня, а ти повинен послухати ся її. У неї є про тебе гроші, вона поклала їх в банк, заким ти приїдеш. Білозерський радить тобі до Оренбургу не їздити, а дожидати на місці (в Новопетровському) „отставки“.“²)

Лист сей, з 75 карб., на дорогу прийшов до Тараса 3 червня. Не треба говорити, що діялося з страдальником в ту годину, коли він читав того листа. Хто вдатен зрозуміти хоч трохи те, що пережив Шевченко за десять років тяжкої неволі, той легко виобразить собі, яким животворним світлом волі, яким цілющим теплом пронизав усього Шевченка лист Лазаревського з вісткою, що довго сподівана „гостя-надія“ — амністия — тепер вже факт!

XVII.

До „хурдиги“ амністия повинна була прийти, переходячи через усі бюрократичні митарства, і доки вона не прийшла стежкою урядовою, доки її не оголосив своїм приказом комендант форту, доти визволений великий мученик і *de facto* і *de jure* був ще все таки „рядовимъ 2 роты“ і мусів справляти військову службу. Амністия йшла вельми мляво, і доки вона приплентала ся до форту — багацько ще і фізичних і моральних мук зазнав геній нашого слова. В „Записках“ його, наче в зеркалі ми день крізь день бачимо ті муки довготерпеливого ждання.

¹) Вѣст. Евр. 1883, VIII стор. 838.

²) Чалый стор. 95.

„Тепер“, читаємо в журналі його 16 червня¹⁾, „коли найблизші мої начальники: фельдфебель і ротний командир (Косарєв) довідалися про моє визволення, вони не ослобонили мене від муштри та від калавурних відбутків, одначе не заборонили, коли буде у мене вільний час, перебувати на городі. Я і за се їм сердешно дякую“.

Визволений від перебування в казармі, поет впиваєть ся на городі під своєю вербою — раюванням з самотності: „Відколи не забороняють мині перебувати на самоті, я незвичайно полюбив самотність. Люба самотність! в життю не може бути нічого більш солодкого, більш чарівного, як самотність. Найпаче перед лицем нені природи, коли вона квітчаєть ся, всьміхаєть ся, під чарівним її впливом, людина мимоволі поринає сама в себе і „бачить Бога на землі“. Мині і перш не подобала ся гучна діяльність, або ліпше мовити, гучне байдикованне; а після того, як я перебув десять років житя в казармі, самотність здаєть ся мині дійсним раєм. Отже все таки не спроможен ні до чого взяти ся. До праці найменшої охоти нема. Цілі години, коли не лежу, так мовчки сижу під моєю вербою, і, хоч би на глум, що небудь заворушило ся в голові. Отака нудьга напала на мене з 7 квітня, з того дня, як прийняв лист від Лазаревського. Воля і подорож усього мене проковтнули“.²⁾

Порада, висловлена Лазаревським в останньому листі — не їхати зразу на Україну, звівчила перший плян подорожі. Перше Шевченко гадав, що б, перепливши Каспійське море, поїхати в Катеринодар до Кухаренка і, „надивившись до схочу на отсю благородну людину, рушити через Крим, Харків та Полтаву, на Київ і Несвиж в село Чирковичи до свого друга і товариша по заслання до Броніслава Залєського, а тоді через Вильну до Петербурга“; тепер же він приміркував инчий, найблизший шлях до столиці: з Астрахани Волгою до Нижнього Новгороду, звідтіль диліжансом в Москву, „з Москви, помолившись за Фультонову душу, за 22 години в Петербурзі. Але ж!“ прокидаєть ся у поета жахлива душа 13 червня: „може скоїти ся, що я в своїй хламиді, почимчикую до Уральска. Ще всього можна сподівати ся“.

Поет починає лаштовати ся в дорогу:³⁾ каже пошити йому торбу, насушити сухарів, виготовляє на дорогу шинку; піклуєть ся про книжки, що б було що в дорозі читати і т. инч. В купі з тим міркує він в гадках і про дальший свій побут. „Про живопись“, каже він, тепер годі мині й гадати, я й перше не був добрим ху-

¹⁾ Записки стор. 15.

²⁾ Записки стор. 17.

³⁾ Ibidem 9—10.

дожником, а тепер тим паче. Десять літ непрацювання спроможні і з великого віртуоза зробити корчемного балаєшника. Я думаю взяти ся до гравюри aqua tinta. Гадаю, досить двох років на се. Потім переберу ся на дешевий хліб до моєї України любові і там візьму ся за естампи. Першим моїм естампом буде „казарма“ з картини Тенера. Опріч списків з великих творів гадаю пустити в світ перегадом і власне чадо: „Притчу про блудного сина“, припасовану до наших сучасних звичаїв, найпаче до звичаїв крамарського стану.“

Та коли поет, сидячи під вербою за своїм журналом, хоч трохи спекував ся нудьги дождидання і впливу військової неволі, та гадаючи о прийдшому, відрікав ся від сучасних обставин, найближше його начальство, немов наумисно пильновало щоб розганяти його гадки і кидати його в ковбаню тих обставин і обовязків жовніра, які тепер, зовсім натурально, стали поетови ще більш огидливими і тяжкими.

У вечері 18 червня приплив парохід з Гурева і привіз звістку, що упереджений проти Шевченка командир баталіону майор Львов іде на ревізію форту і залоги. Тараса погнали зараз прилаштовувати муніцію. „Яке гидке оце прилаштовуванне“, пише він в журналі: ¹⁾ „чи вже отсе ще не останнім разом виводять мене на пляц показувати, немов ту безсловесну животину? Сором і приниженне. Трудно, тяжко, не можливо приголомшити в собі всяку людську повагу; стояти „на витяжку“, слухати команди і рушати, буцім бездушна та машина“.

На другий день майор Львов, „наче той Кронїон-тучегонитель, суне в темній хмарі на нас безсловесних салдатів. Чекаючи на сього страшного судию і карателя, ті що попропивали ся до снаги, благають тепер лікаря, що б прийняв їх до шпиталю, яко недужих, і таким чином лікар спасає їх від праведного суда „Кронїона і проносія“. „Я“, каже Шевченко, „ніколи не ховав ся до шпиталю під отакі критичні години. Тремтить було серце, аж замирає, а я мащу вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице отця-командира. А лице у його з хмелю червоне.“

„Першим ділом баталіонного командира було оббігати казарми та надавати по зубах фельдфеблям і салдатам, а ротних командирів і инчих офіцерів повчити по батьківські, як і що кому личить. Потім звелів виходити салдатам на огляд. Бідолашна рота, до якої і я належав, з ранку о 5 годині 24 червня, умита, причепурена з намащеними вусами, вистроїла ся на пляцу, наче та іграшка вирізана з картини. З 5 до 7 години рота все „рівняла ся“. О го-

дині 7 явив ся сам судия і мордовав бідолашну роту до 12 години; на сам кінець вилаяв жовнірів загальною салдацькою лайкою і пострахав різками та шпіцрутенами“. — По обіді о годині 5 конфірмовані, а з ними і наш поет, ставили ся перед лице Львова на гірший іспит. „Про сей іспит“, запише Тарас: „я був зовсім байдужим, яко людина на половину вже визволена; але ж! ледви став перед неублаганим судиею, у мене не лишило ся і тїни чогонебудь такого, що нагадувалоб чоловіка, наполовину вже визволеного. Мене огорнуло теж саме почутє, яке і завжди огортало, тяжко-болуче почутє; мене усього пронизало тремтїнне. Ні, не почутє, а мертва нечулість проняла мене. Скоро я глянув на ту деревяну, розмальовану постать, я обернув ся в нївець... Іспит відбув ся так самісенько, слово в слово, як і десять літ назад, на четвертну літери не побільшало його, нї поменшало. За теж і я нї на зерно не рушив наперед по шляху військової освьіти. Так само, як і в ті годи, командир спитав у кожного з нас, за яку провинність пошановали його солодким для серця обовязком жовніра?

— „Тебе за що? (спитав Львов у поета).

— „За написаніє возмутительныхъ стиховъ, ваше высокоблагородіє“.

— „Сподіваю ся, що більш не писати меш“.

Яке вражінне справив отсей огляд і іспит майора Львова на Тараса, проте читаємо в його журналі¹⁾: „минуло вже три дні, як поїхав від нас отець-командир, а я й досї не спроможу ся спекати ся того тяжкого вражіння, що нагнало на мене його коротке у нас перебуванне. Мої блискучі, мої рожеві гадки так приголомшив той огляд і всього мене так збентежив, що коли-б в руках у мене не було листу від Лазаревського, так я зовсім би знеслїв від отього тяжкого вражіння. Хвала Богови, що є у мене в руках канва, а по їй можна виводити найріжноманїтнійші везерунки!“

Огляд і іспит Львова не були вже останнім актом гнобительства і мордовання поета. Судило ся поетови на порозі з своєї „широкої тюрми“ зазнати і пережити ще гірші вражіння.

27 червня у ночі, йдучи повз флігель, де жили офіцери, Тарас почув, що там съївають нову для його пісню: „Коврики на коврики, шатрики на шатрики“. Далі вже не можна було розібрати слів, бо съївака взяв занадто густим басом, а до того одчайдуха п'яниця інженер Кампїоні, вийшовши з флігеля і побачивши Шев-

¹⁾ Записки стор. 27.

ченка, вхопив його за руку і потяг до сьвітлиці, щоб там познайомити з приїзжими, як він казав, „милыми ребятами“. В сьвітлиці на розістланому лямці сиділи і лежали „милые ребята“, а перед ними пишала ся піввідерна сулія з горілкою. Шевченко вирвав ся, та на втікача — на пляц; а Кампіоні за ним, тай ну гукати на чергового унтер-офіцера і звелів йому відвести Шевченка в арешт на гауптвахту за те, що ніби то поет „зневажив офіцера“. Мусів поет ночувати в арешті. На другий день покликали його до коменданта. Усков дав йому прочитати донос від Кампіоні. Там було написано, що вчора Шевченко заподіяв йому — Кампіоні образу, вилаявши в батька і в матір. „Я остовпів“, каже Шевченко¹⁾, „прочитавши донос, а заспокоївшись трохи, питаю коменданта: „Порадьте, що мині діяти?“ — „Нема другої ради опріч попрохати у Кампіоні прощення, і щоб взяв свій донос назад; инакше, відповідно військовій дисципліні — ви арештант. У вас є сьвідки, що ви були тверезим, а він знайде сьвідків, що ви його лаяли“.

— „Я заприсягну, що се брехня“.

— „А він заприсягне, що правда; він офіцер, а ви... ви ще салдат“.

„Ох, як же тяжко залунало отсе слово! а я“, каже Тарас, „почав був забувати його“. Мусів Шевченко, „на половину визволений вже“, одягти салдацький мундур і йти до Кампіоні перепрошувати. Дві години стояв поет в передпокою, заким Кампіоні вийшов до його. „Богацько було треба висловити просьб, перепрошування і приниження, доки Кампіоні наділив прощенням, але з „умовою, щоб я зараз же купив четвертину відра горілки. Я послав по горілку, а Кампіоні послав до коменданта забрати свою ябеду. Принесли горілку. Кампіоні кличе своїх „благородныхъ“ сьвідків, і один з них каже до мене: „А що! не хотіли ви з доброї волі познайомитись з нами, як годить ся людям благородним, дак ми вас примусили“, і все пяне товариство зареготало“.

От тепер читач мій легко спроможеть ся відповісти: чи можна було Шевченкови „любити і шанувати“ таких от офіцерів? чи можна було йому таких людей не вважати за „дурнів, за пяниць та за патентованих поганців?“

Не проминув і Косарєв, щоб на останні дні перебування Шевченка в Новопетровському не завдати йому пекучого болю.

Липня 6-го приїхав до форту з Астрахани якийсь Татарин і пустив гутірку, що в Астрахани сподівають ся, що під кінець

¹⁾ Записки стор. 30—34.

серпня приїде туди великий князь генерал-адмірал Костянтин. „Капітан Косарев зараз імкнув, що треба лаштувати поважний калавур (а чейже з Астрахани князь поверне і до Новопетровського!) „і до того калавuru, з ласки писаря Петрова, призначив і мене“, записано в журналі у Шевченка: „7 липня, ледви задніло, погнали нас прилаштовувати амуніцію; потім о годині 7 вивели на пляц. Вийшов і Косарев в усьому своєму осячому величю, підійшов до мене, потрепав по плечу і мовив: „а що, брате, визволення!? Ні! ми ще зробимо з тебе видатного фронтовика на правий фланг, та тоді і з Богом“. І зараз же звелів капральному ефрейторови щодня по чотири години муштровати мене з рушницею. Мене кинуло в жах, як почув я такий наказ! От тобі і спокійна самотина на городі... Комендант, довідавшись про такі заходи Косарева, зробив йому нагану.. Господи! чи прийде коли день мого визволення? чи прийдуть коли такі дні, що я отсю сумну та правдиву хроніку читати му, яко вигадку, яко сон?“

XVIII.

Підлягаючи (бо не можна було нічого проти того вдіяти) такому гнобительству Львова, Кампіоні, Косарева і інч., чи можна-ж було Шевченкови не нудити ся, не страждати; найпаче, коли він довідав ся, що амністія йому прийшла до Оренбургу не пізнійш 15 мая; бо в той день невідома нам панї Ейсуня, пишучи до його з Оренбургу, витала його з волею¹⁾. „А воля моя“, сумує Тарас, „де-небудь у шинку з писарем гуляє: се певна річ, бо найбільші мої гнобителі займають ся муштрою, пияцтвом, картами, а канцелярією кермує який небудь писар Петров, повернений в салдати за шахрайство. Так воно заведено з давніх давен, і вжеж колиб отакий лад зрушили задля якогось там „рядового“ Шевченка, то себ було і проти заповіту батьків і проти статуту“.

За три дні після сього Тарас в листі до Лазаревського пише²⁾: „вже я списав цілий зшиток, що зладив на дорогу; вже і покривало від комарів, що придбав собі на дорогу у мене вкрали, а з Оренбурга ні слуху, ні духу. Молю Господа, щоб отсе був останній мій лист до тебе з отсього клятого форту“.

Сподівав ся нарешті Тарас, що почта з Гурева прийде і привезе йому волю 15 липня, а 16-го він покине „паскудний форт“,

¹⁾ Записки стор. 33.

²⁾ Основа 1862 кн. III стор. 11.

а доки те буде, нудьга душила його. Розважав він її найбільш за все на городі, під своєю вербою. „Під отєї тяжкі дні сподівання“, каже він¹⁾: „журнал мій став мині таким чимсь неминуче потрібним, як хорому лікар. А друга річ, що я придбав собі на дорогу — чайник — став неминуче потрібним задля мого журналу, так само, як журнал для мене. Без чайника та без чаю я якось лїниво брав ся за журнал, а тепер аби налив шклянку чаю, так само перо просить ся в руки. Який добрий геній шепнув мині завести журнал! ну щоб я робив цілий цілий місяць! без краю довгий місяць! Все таки отся робота (журнал) що дня кілька годин віднімає у мові неволї та нудьги, котрих я неспроможен спекати ся. Колиб не трапило ся отього тяжкого дождидання, ніколиб і на думку мині не впало завести отсю елястичну мебель, на якій я що дня тепер так спокійно відпочиваю²⁾“.

Алеж чи було то дійсне відпочивання? А коли й було, так вельми короткий час. Нудьга занадто гнітила його, і він майже що години тільки й гадає, чи скоро прийде почта та привезе йому волю. Навіть у ночі сон його не брав, а коли й засне, так і тут ввижаєть ся йому те, що так вабить його до себе: академія, Україна, приятелі: Куліш, Костомаров, Гулак, Лазаревський і иньші³⁾.

Зазирніть в записки поета хоч з 9 липня, і ви, наче в зеркалі, бачити мете, що діяло ся в душі його. Виображаючи почтовий човен, як він пливе, поет раз-у-раз позирає на вітрячок і відповідно простованню вітра гадає собі де саме той човен? як він пливе? чи скоро припливе? „Зняв ся свіжий вітер від норд-оста прямо в ніс нашому пощовому човну. Він тепер на відкритому морі кинув якір; а коли рушить, Господь відає“ (9 липня). „Вітер той самий!.. Туга таж сама“ (10 липня). „Опівночі вітер перемінив ся і пішов на норд-вест“ (11 липня). „Вітер той самий; значить човен мусить дождидати ся оренбурської почти. Чім близше до мене отся радісна подія, тим більш стаю я нетерплячим і полохливим. Сім тяжких років в отьому невихідному заточенню не здавали ся мині такими довгими і страшними, як отєї останні дні мого мордовання“ (13 липня). „Вітер той самий! чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене порадовав, коли-б хоч к завтраму повернув. Ліпше з одного разу ударити обухом, ніж пияти деревяною

¹⁾ Записки стор. 41.

²⁾ Ibidem 59.

³⁾ Див. Записки 1—20 липня.

пллюкою дождидання“ (14 липня). „Вітер все той же — норд; хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все-б таки було мині легше. Два літа плавав я по Аральському морю і ні разу не подивився на компас; а за отсі останні, безкраю довгі дні і ночі я вивчив його всіма сторонами. О, вітре, вітре! коли-б ти міг спочувати мойому невсипущому горю, ти б ще третого дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аргонавтом з олівцем в руці на чердаці татарського корабля, що йде до Астрахані і останнім разом малював би вид своєї тюрми“ (15/VII). „По заході сонця заштиліло, а опівночи зняв ся вітер від зюд-осту; вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба на наш почтовий човен. Сьвітом я зліз на найвисший шпиль скелі прибережної і сидів там до півдня. Не спостерігши на обрїю сподіваного жаглика, я з тугою вернув ся на огород і взяв ся їсти шинку, що виготовив на дорогу“ (16/VII). „Вітер все той же, немов зачарований“ (17 липня). „По заході сонця вітер пішов на зюд-ост; але слабий безнадійний! Чи буде, нарешті, край отакого скорботного істновання, отього одноманїтного записування одноманїтних безкраїх днів?“ (18 липня). Нарешті 19 липня Тарас записує, що вітер пішов на норд, „я зрадів і почав ходити округи форту і доки пробарабанили „зорю“ я обійшов його чотири рази, значить пройшов 12 верстов... Ніч ясна, прекрасна, я не пішов в альтану, а сїв під вербою, щоб зручніш спостерегати вітер, дивлячись на вітрячок. О 12 год. ночі вітер не перемінив ся, не поменшав; добра ознака“... Тим часом доки Тарас писав 19 липня свій журнал, „вітер пішов на вест, і „Жайворонок“ (другий почтовий човен) полетів з Новопетровського на Гурев. „Марудний вітер! тяжка невідомість“, — так Шевченко кінчить свій журнал 19 липня.

Читаючи отсі спостереження вітру, ми ясно бачимо, як Тарасову душу гризе нудьга, не дає йому спати, „люта туга, гризе і ганяє його наче на корді, навкруги городу...“¹⁾ О, тяжко йому було в неволі! тяжко довело ся ждати і волі.

Шевченко був певен, що 20 липня попрацаєть ся з своєю тюрмою, так написав і до Лазаревського і до Кухаренка, але вітер зробив инакше. „Що діяти!“ сумує Тарас: „посидимо ще за морем та підждемо погоди! Цїлий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнув ся. Мертва тиша“²⁾.

В неділю 21 липня Тарас пішов ранком до форту поголити ся, йдучи стрів ся з унтер-офіцером Куліхом і від його першого дові-

1) Записки 9 липня.

2) Записки 10 і 20 липня.

дав ся, що ранком о годині 9-й прилетіла „Ласточка“ (почтовий човен). Поголившись, стиснувши серце, вертав він на город до своєї верби, стрів Бурцова і від його довідав ся, що прийшла нарешті його воля!..

XIX.

Одначе і тут ще не наступив край мордованню нашого поета в широкій тюрмі. Канцелярська мертвота чи не хотіла, чи не спроможно їй було зразу зняти з Шевченка кайдани і зразу випустити його на волю. Вона, випускаючи його з Новопетровської хурдиги, приборкала його. З Уральська прислали до Новопетровського коменданта приказ лишень проте що „рядовой Шевченко уволенъ въ отставку“. Алеж на те, щоб виїхати з Новопетровського і по дорозі ніде не зачепити ся, треба було мати „установленный видъ“. Здавалось би чого тут міркувати? взять батальонному начальству написати і одіслати в Новопетровське, щоб доручили Шевченкови той „вид“, та на тому і край. Ні, се булоб вельми просто, булоб зовсім по людськи, та не булоб по канцелярському, було-б „не по формі“.

Комендант Усков, принявши приказ з Уральська, наказав ротному командиру Косареву виписати Шевченка з реєстру жовнірів і оголосити про се по роті. Більш нічого Ускову й не можна було зробити, і ніхто не тямив, щож далі діяти? Де добути Шевченкови „вид“? Комендант 22 липня повідав Тарасови, що не може видати йому білет на виїзд через Астрахань до Петербургу, бо немає ще приказа „по корпусу“, і що коли того приказа з корпусу не привезе наступна почта, так чи не доведеть ся Шевченкови плентати ся до Оренбургу за „видом“. Се значило зробити тисячу зайвих верстов! Про се Тарас не вельми ще сумує, сподіваючись, що в Оренбурзі за допомогою приятелів його Герна і Бюрно, він поладить свої дїраві фінанси, але йому велика шкода, що він вже не застане в Петербурзі вистави в академії художеств, і на довго відтягнеть ся побаченне його з граф. Толстими — добродїями його.

26 липня Тарас вислав до графа Федора Петровича лист з подякою за визволення. Міркуючи з Усковим далі, стали на тому, що треба подождати нової почти. Щоб розважити нудьгу нового дождання, Тарас умовив ся з Фіялковським і з Обеременком йти в яр і там „чаєм шклянкою, та горілки чаркою“ справити „прощанне“. Але Фіялковський зрадив, бо заграв ся в „орлянку“, і Тарас

з Обеременком, замість яру, справили „прощання“ під вербою. А в ночі на 29 липня Тарасови наснили ся Артемовський, Куліш, Лазаревський і „все дороге серцю“. Під вечір того ж дня Шевченко змалював собі вид з Новопетровського, сподіваючись колись з того малюнку зробити акварельний малюнок. Вернувшись під вербу, він застав тут свого приятеля Обеременка і умовили ся „завтра раненько піти в балку снідати“.

Невідомо нам на превеликий жаль, що саме переконало Ускова видати Тарасови білет на виїзд. Невідомо й те, як покидав Шевченко хурдигу; знаємо тільки з записок його (5 серпня), що 31 липня Усков несподівано згодив ся дати йому білет, і о 9 годині ранком 2/14 серпня р. 1857 Шевченко на рибальському човні поплив з Новопетровського на Астрахань.

Таким чинном Тарас Григорович Шевченко перебув в Новопетровському форті, яко „рядовий“, шість літ, вісім місяців і сімнадцять день. В неволю полонили його 5 квітня р. 1847. Виходить, що взагалі в неволі його мордовано десять літ, три місяці і двадцять шість день. Час сей становить трохи що не четвертину всього віку поета і четвертину найліпшу, ту саме, коли талант його став широко розвивати ся всіма сторонами. Розвиток його таланту спинили і примусили невимовно тяжко страждати за Україну. Салдацька неволя, найпаче неволя приміркована Обручовим, дійсно, проковтнула, як мовив сам поет —

„Мое не золото — серебро,
Мої літа, моє добро“.

Вона проковтнула величезнійший скарб не тільки України, не тільки Славяньщини, а скарб усіх осьвічених людей.

Тепер, щоб виразнійше зрозуміти добутки такої довгої і невимовно тяжкої неволі, уявім собі два образи того самого Шевченка: уявім його таким, яким ми бачили його в січні р. 1847, коли він бояриновав на весіллі у Куліша, і таким, яким він виїхав з Новопетровського форту.

З боку фізичного побачимо страшенну ріжницю.

Під „червону шапку“ взяли Шевченка веселим, бадьорим, 33 літнім, з міцним здоровем, з густим русявим волосем на голові. З під „червоної шапки“, як мовив Костомарів, вернули его з здоровем на віки покаліченим, сивобородого, з головою чисто лисою!

Духово-морального образу неволя і покалічення его організма фізичного не перемінили. „Усе отсе мое“, каже Шевченко, „не-

вимовно тяжке горе, усі різні недуги мої, усе приниженне минули, ніби не чіпаючи мене. Найменшого сліду вони не лишили. Кажуть, що досьвід єсть найлучший наш учитель. Але гидкий досьвід пройшов повз мене невидимкою. Мині здаєть ся, що я і нині (після заслання) точнісенько такий самий, яким був і десять літ назад. В мойому образі внутрішньому не перемінила ся ні єдина риса. Чи добре се?... Добре. І я з глибини душі моєї дякую Богови за те, що він не дав отому страшному досьвіду зачепити своїми залізними пазурами моїх думок, поглядів і віровань, яєних, наче у дитини. Де що вияєнило ся, покруглієшало, набрало ся більш природного розміру і вигляду, але все те є добутком старого Сатурна, що летить незупинно, а не добутком гіркого досьвіду¹⁾

Квітень р. 1896 в Алуцці (в Криму).

¹⁾ Записки стор. 21.

ВИПАДОК VESANIAE MELANCHOLICAE,

СКОРЕ І ЦІЛКОВИТЕ ВИДУЖАННЯ ПІСЛЯ САМОПОВШЕННЯ.

Подав Др. О. Ч.

27-го квітня р. 1895-го в психіатричний заклад міста К., де я брав часово участь, вступила слаба А. Р-ска.

Хоробу її родичі (свояки) почали постерегати давно, ще у січні р. 1895; вони примітили, що слаба стала дуже полохливою, підозріливою, їй почали ввижати ся скрізь злодії, розбійники; слаба казала, що родичі хотять отруїти її, аби забрати собі маєток. Разом з сим вона тужила, бачучи неминучу загиблю. Під впливом таких думок слабу почали інтересувати тільки її вороги і лихі їх заміри; вона силкувала ся не дати сим замірам здійснити ся, паралізувати ворожі заходи. Вона замикала ся в окремій кімнаті, зачиняла в день віконниці, переховувала дуже часто ключі від скринь і т. и. Коло 20-го квітня інтензивність хвороби стала ще більшою. Слаба перестала їсти, аби не отруїти ся, перестала спати у ночі, боячись, аби її не задушили, дуже хвилювала ся; далі почала робити немотивовані вчинки і розірвала вексель, що його дав на позичені гроші знайомий і т. и. Через се усе родичі привезли її у шпиталь для божевільних.

Слабій 62 літ, з національності вона Українка, вдова попа, православної віри, займалась все господарством. Ніде не вчила ся, тільки вміє читати, жила все у достатках, тепер має невеликий будинок в повітовому місті Полтавщини і доходом з нього цілком задовольняє свої потреби.

У слабій в роду на психічні хвороби ніхто не слабував, глухонімих, злочинців, нервових, істеричних суб'єктів теж не було, тільки дід надуживав горілки.

Про утробний період відомостей одержати не поталанило; злоги у матері слабої відбули ся у свій час, без усяких лихих випадків. Дівчиною слаба була взагалі дужою. Кров на сорочці перший раз була 13 років. Розумовий розвиток слабої був не великий, читала вона мало, переважно книжки духовного змісту, темперамент мала сангвінічний, характер м'який. Дітей мала двоє, обоє померли дорослими, має внучку, що її дуже любить; чоловік її умер років десять назад, з ним жила дружно, смерть його зробила на слабу велике вражіння. В життю слабої не можна визначити яких будь моральних зворушень, окрім смерти дітей та чоловіка. Раніш пацієнтка не слабувала на які небудь психічні і нервові хвороби; дитиною слабувала на віспу, кір, шкарлатину. Родн у неї були без акушерської помочи. Маючи 25 років, хорувала на тиф. Голови ніколи сильно не забивала, не слабувала на хвороби уха, носа, шкіри; сіфіліса не мала, хірургічних операцій, окрім виривання зубів, її не робили. Теж не можна сконстатувати аутоінтоксикацій та інтоксикацій, окрім паління тютюну.

Status praesens. Слаба дивить ся з невірою навкруги, часто озираєть ся, найбільш лежить на ліжку, инакше почувачи себе небезпечною. На питання відповідає неохоче, або й зовсім нічого не каже. Слабою себе не признає, гаразд орієнтуєть ся що до часу і простороні, але не знає, хто і як її одвіз до шпиталю. Сьвідомість пацієнтки однобічно напружена, вона думає усе про своїх ворогів, що допровадять її конечно до неминучої загиби.

Далі ми скажемо про ненормальности у сфері інтелекта і почнемо з кількостного розладдя інтелектуальної діяльности. У пацієнтки загальний запас ідеї лишив ся майже той самий, що і раніш був, але з його запаса в сьвідомість вступає невелика кількість ідеї, або сказати инакше, у неї з'ужене коло ідеї од-того, що духова діяльність пригноблена. Що до кількості перейнять, теж такими уявами, що умовляють ся безпосереднім впливом на органи почуття людини, то її треба вважати за нормальну. Напруженість деяких ідеї і уяв у слабої велика, і течія їх припинена. Коли звернемо увагу, окрім хуткости руху ідеї, на характер переважного типа асоціацій, то сконстатуємо, що вони утворюють ся у нашої слабої по їх внутрішньому змісту, акт теж сьвідомости без значної переміни; те саме треба сказати і про інтензивність інтелектуального життя; вона не зменшила ся, і процес, що лежить підвалиною льогічних операцій — здатність ставити мети до концентрації ідеї, вибирати відповідно поставленій меті уявлення і розуміння з запаса, не відхиляєть ся від норми. Ставлячи собі мети

до мірковання, вона нормальним способом вибирає ідеї, що підходять до певної мети, — се виявляєть ся у захованню правильности течії думок. Так — слаба у розмові притримуєть ся теми розмова її метовідповідна (доцільна), і розуміння підлягають провідній силі. Зміна інтересів слабої, зміна поривань йде майже нормально, значить і в сполученій з нею зміні мет льогічних операцій не можна констатувати побільшеної хуткости. Але льогічні операції у пацієнтки ненормальні від зменшення запаса ідей, що з них робить ся вибір при процесі. Властиво, сила льогічного процесу у слабої нормальна, але зміст свідомости однобічний, обмежений, бо у свідомости повстають переважно уяви, що мають сумний відтінок, через се і виводи слабої несправедливі і не відповідають дійсности.

В сфері пам'яті є значне розладде. Пацієнтка не намятає, хто її відвіз до шпиталю і коли. Пам'ять симпатій зберегла ся цілком, вона все радо і з запалом говорить про свою внучку. Парамнезий, псевдоремінісценций сконстатувати не можна; теж не можна спостерегти розладдя у сфері фантазії.

Скінчивши огляд про кількостні розладдя, що треба признати не дуже значними, ми перейдем до перемін якости інтелектуальної сфери і тут передовсім констатуємо зіпсованість змісту уяв.

У слабої існують досить ясні галюцінації чуття, їй здаєть ся що прислуга шепочеть ся за дверима про неї, ніби то вона злодійка, що дві служниці змовляли ся підсипати їй в страву отрути, що лікар ходить у ночі по під вікнами, бажаючи влізти до слабої і підбити її на гріх. Опріч того можна легко помітити і об'єктивні ознаки галюцінацій: слаба часто реагує на те, чого коло неї нема, часто до чогось прислухуєть ся, серед розмови починає приглядати ся до обличчя того, з ким говорить, несподівано зриваєть ся з ліжка і кудись біжить, часто міняє свої відносини до слабих і лікарів: вважає одних за ворогів, а иньших за приятелів, то знов навпаки. Галюцінацій досить багато, і вони досить інтензивні, бо під впливом їх, як уже сказано, слаба міняє своє поведжінне з людьми, майже не встає з ліжка, часто не хоче їсти, сумує, сердить ся. Що до змісту говоріння в непритомнім стані, то слабу турбують ідеї переслідування. Вороги хотять звести слабу з світа, лікар хоче повернути в жидівство; сї лихі заміри певно здійснять ся дуже швидко, може зараз, так що слабу кожної хвилини чекає неминуча загибель, а від сього вона впадає в цілковиту розпуку. З відсіля знати, що маячливі ідеї поліморфні: маячня переслідувань і маячня неминучої загибелі; вони однобічні: до декого слаба віднось ся, як нормальна — справедливо цінує свої відносини до їх; вони інтензивні і сталі,

систематизация маячіння не велика, навязливих ідей констатувати не можна.

Переходячи далі — до сфери духового почуття, треба сказати, що самопочутте у слабій понижене, хоч не можна констатувати яких небудь хоробливих почувань в тілі; відповідно сьому настрої депресивний, загальний його тон сумний; слаба лежить в ліжку, стогне, на обличю у неї малюеться скорбота разом з жахом. У слабій можна спостерегти дьявий афект страху, опріч того бувають і часові афекти тогож самого роду: слаба зривається часами і з жахом кудись тікає. Опріч того у неї можна спостерегти афекти розпуки; вона навіть під впливом думки, що їй прийдецься злати віру, що лікар зробить насильство, потім і повісилась. Далі у сфери душевної чутливости існує *hyperaesthesia psychica*, бо різні впливи викликають в слабій дужу емоціональну реакцію, від найменшої причини являють вибухи афектів з відповідною руховою реакцією. Що до окремих родів духового почуття, то тут особливих змін нема, хіба можна говорити про невелику тупість морального почуття: слаба прийняла досить байдуже звістку про смерть одної своєї родички і швидко почала після того знов оповідати про заміри ворогів; релігійне почутте без зміни; слаба дуже часто і багато молить ся, стає навколїшки, бе поклони. Полового почуття, очевидячки, бракує, бо вже давно наступив клімактерий; почутте чепурности заховало ся цілком, одягається слаба чисто, любить, щоб ліжка було до ладу застелене.

Переходячи далі до активного боку духового життя — до сфери волі, що проявляєть ся з одного боку в різних рухах, з другого — в напрямі уваги, ми не маємо змоги спостерегти тут особливих змін, хіба можна казати тільки про невелике підвищення в сій сфері. Слаба під впливом маячливих ідей постановила не їсти (*sitophobia*) і досить довго витримувала сю постанову, не вважаючи на те, що апетит у неї нормальний. Рухливість слабій невелика, вона найбільш лежить на ліжку, але часами схоплюється і виявляє раптово великій ступінь рухового підбудження. Говорить мало, не охоче, часто лежачи на постелі, стогне, щось собі мимрить. Переважним мотивом вчинків є бажання захистити ся від небезпеки, але тут зміна мотивів залежить від розладдя не у сфері волі, а у сфері інтелекта, бо у слабій під впливом маячливих ідей являєть ся несправедливі відносини до тих, що її оточують. Зміни в кількості, перемінности та інтензивности поривань нема, поривання нормальні, тільки під впливом жаху існують хоробливі затримки, і воля не має змоги їх перемогти. Полових поривань нема — слабій 62 роки.

потреба їжі нормальна; вона їсть, коли певна, що їжа не отруєна, часом навіть підбігає до інших слабих і з'їдає їх обід, бо бачить, що інші їдять і не умирають, значить їжу їх не отруюють.

Скінчивши таким способом огляд розладдя в сфері окремих поривань і бажань, перейдемо до тих прояв поривань і бажань у нашої слабії, що виявляють ся в ріжних актах. Внутрішня діяльність людини є діяльність уваги, діяльність сполучування ідей в визначеному напрямі, в будованню сілгоїзмів, в утворенню виводів; зверхня в ріжних рухах. Напрямок діяльності залежить від мотивів і простувань, але сам акт діяльності залежить і від того, як функціонує механізм, що послуговує до виявлення цих простувань. Акт уваги у слабії однобічно напружений, він усе фіксований на злих замірах ворогів і бажанню паралізувати їх. Розладде у зверхніх проявах руху виявляєть ся в невеликій рухливості; хоч остання значно залежить від маячливих ідей, значить від розладдя інтелекта. Міміка у слабії одноманітна, помітно малу рухливість, напруженість мускулатури (мязні) обличчя. Яких небудь дефектів у розмові, читанню і писемі нема, у останньому тільки деякі слова, що мають з погляду слабії особливе значіння, підкреслені. Спить слаба найбільш у день і досить багато, боячись спати у ночі. Розладдя у рухах нема; нема паралічних симпомів, в вимові, в почерку розладдя нема. Зіньки (здрячки, зріницї) однакові завбільшки. Нема слабости рук і ніг, ослаблення голоса, атаксії, трусіння і корчів. Пателярний рефлекс нормальний, з нижньої треті радіуса дістати рефлекса не можна. Секреторна діяльність, вазомоторна без зміни. Трофічного розладдя нема. Почуття болю на сіметричних місцях однакове, нема ніде гіперестезий, анестезий, парестезий. Тактильна чутливість, чутливість до холода і тепла, смак, нюх, чутя, зір, мускульне (мязове) почуття, почуття рівноваги без зміни. В органах грудної і черевної полости змін нема. Кількість мочі за добу 1300 к. ц. кількість NaCl 10.0 grm., мочевины 23.0 gr. фосфатів 1.38 grm. Пульс 85 на мінуту, артерії radiales трохи склерозировані. Температура нормальна. Слаба висока на зріст, міцного складу, годована добре, важить 4 п. 25 ф. Костна система розвинена нормально, шкура блідосірого кольора, слизові плівки (слизняці, оболони слизні), що їх можна бачити, бліді. Череп розвинений правильно, язик обкладений.

27-го квітня була дуже неспокійна і коли лягла спати у вечері, то нагло схопила ся і хтіла, не знаючи сама куди, бігти. 28 квітня трохи спокійніша, але неспокійно ходить скрізь, озираючися навкруги. 1 мая казала, що чула, як про неї вишком говорили за дверима, ніби вона злодійка, просить вернути її річи, що буцім відобрали

служниці. 8 підбігла до столу де стояло кілька мисок з супом для слабих, і з'їла одну з них, се стало ся після того, як вона три дні не їла. 14 не встає кілька день з ліжка, лежучи тяжко зітхає і плаче — каже, що у неї багато ворогів в шпиталю, що вони таки на решті зведуть її з світа.

22 не дозволила лікареви себе оглянути, бо він вигadaв се властиво для того, аби подивити ся на її тіло.

30 плаче і просить лікаря не повертати її у жидівську віру, бо вона ні за що не хоче до неї пристати.

4 червня казала, що чула, як лікар ходив в ночі у неї по під вікнами, аби влізти і зробити з нею гріх.

9 казала, що вийшов з суду наказ, аби вона зламала віру; що тепер скрізь у царстві взяли гору Жиди і православних не буде, з сього powodu дуже була збентежена, казала, що треба тікати за границю, просила, щоб її пустили з шпиталю, де переважно порядкують Жиди і мучать християн, бо їм потрібна кров.

В ночі з 9-го на 10-те число вона неначе спокійно спала на ліжку. Але коло другої години в ночі дежурні спостерегли, що слаба стоїть коло вікна і молить ся Богу, потім за кілька хвилин вона знов підійшла і побачила, що слаба повіслась на шовковій хусточці, якою звичайно напиналась. Причипила вона її до ручки на вікні і потім стала навколїшки так, що колїна недоставали до підлоги. Вона зняла слабу з петлі і поклікала лікаря. Коли лікар прийшов, слаба не дихала, але після 15 хвилин уживання штучного дихання почала сама дихати. Слаба після того дві доби була непритомна, нікого не пізнавала і лежала в цілковитій прострації. По 2 днях вона могла підвести ся з ліжка, почала сама їсти, але усе таки у неї була глибока і всесторонна пригнобленість духового життя. Часто ся пригнобленість, відсутність реакції на підбудження переходила на велику рухливу реакцію, слаба зривала ся бігти, виявляла відпір без усякої мети на кожний вплив. Але через тиждень слаба почала усіх пізнавати, правильно орієнтувати ся в часі і простороні, і взагалі не виявляла розладдя в жадній сфері духового життя. За два тижні слабу забрали до дому родичі. За три місяці я, зацікавлений долею пацієнтки, дістав лист від родичів її, з відки довідав ся, що А. Р-ска цілком дужа, що за нею не помітно ніяких ненормальностей психіки.

Хороба ся з мого погляду єсть *vesania melancholica*, бо в ній злучені характерні ознаки параноїї і меланхолії. Від повішення у неї зробила ся пухлина (oedema, набряк) мозку, наслідком чого була

гостра dementia, а вона перейшла сама собою. Звертаючись до літератури розгляданого питання, ми вкажемо на розправу Е. Белїна¹⁾; в ній автор наводячи випадки, спостережені ріжними психіатрами, а теж і свої власні, каже, що встійности форми психозів після повішення нема. Але усе таки спостережено усіми авторами амнезію і корчі. Причиною психозів стають обставини що до мозку повішеного, власне: недостача кисня, побільшена кількість углевого kwasу (CO₂), венозна, а потім артерияльна гіперемія. Амнезія з'ясовуєть ся інфільтрацією тканин мозку плазматичним ексудатом і форменими елементами крови. Наш випадок відріжняєть ся тим, що у його була амнезія, але корчі не наступили жадного разу. Що до причини психоза у випадках автора, а у нашому в зміні vesan. melanch. на dementia acuta, то опріч моментів згаданих автором, ми надаємо велике значінне інтоксикації мозку продуктами зміни матерій, що конечно мусіли виявити свій вплив при венозній гіперемії. Щоб підперти свій погляд ми наведемо погляди і випадки з ріжних авторів про ріжні інтоксикації та автоінтоксикації.

Так вже всілякі фармацевтичні отрути доводять людину до становища, що дуже близько стоїть до психічних хороб: на пр. алькоголь, хлороформ, атропін, гашіш, морфін, паральдегід, антипірін, сірковий углець, нікотін²⁾, окись углеця³⁾, теж птомаїни зіпсованого маїса, що викликають пеллагру⁴⁾, secale cornutum, що сироваджує ergotismus convuls. і т. и. Ще дужче можуть впливати ріжні матерії, що нормально існують в організмі, але кількість їх значно побільшуєть ся від заслаблення усяких секреторних органів, як от кишок, печінки, gl. thyreoidea, нирок і и. Так Féyat⁵⁾ бачив при запорах розвиток манії, секундарної деменції, іпохондрічної маячнї і т. и., і хороби сї після драстичних ліків пройшли. Ayers⁶⁾ Moyer⁷⁾, Flemming, Alt, Wagner, Macpherson, Vaisin,

¹⁾ Э. Беллинъ Нервные и душевные расстройства у повѣшенныхъ и ихъ эквиваленты. Вѣстникъ общественной гигиены, судебной и практической медицины. 1896, I.

²⁾ Kjellberg (Ueber Nicotinspsychosen. Centralblatt f. Neur. und Psychiatr. 1890).

³⁾ Moreau de Tours De la folie carbonique. Congrès des sociétés savantes. Paris 1890.

⁴⁾ Pellizi et Pirelli Etiologie de la pellagre en rapport avec toxines du mais avarié. Ruvue de neurologie 1894.

⁵⁾ Féyat De la constipation et de phénomènes toxiques qu'elle provoque 1890.

⁶⁾ Ayers (Medical News. July 1891).

⁷⁾ Moyer (Insanity proceeding from the colon. The Alienist and Neurologist 1890).

Potopidan, Seglas бачили схожі випадки. Далі Tuttle¹⁾ каже, що хронічний нефрит дає таку зміну психіки, що її можна цілком назвати психічною хворобою; з другого боку розпука, неспокій можуть викликати в мочі появу білкової, гіалінових, зернистих, кров'яних циліндрів. Теж багато інших авторів вказали на зв'язок між психічними хворобами і хворобами нирок: Hagen, Jolly, Marcus, Köppen, Raymond²⁾, Bennet³⁾, Vassale ed Chiozzi⁴⁾. Hubert C. Bristowe⁵⁾ каже, що одна і та сама причина викликає нефрит і прогресивний параліч, що його автор вважає за артеріокапілярний фіброз. Причиною сього може бути не що інше як токсини, що розносять ся по усьому організму кров'ю. Wildermuth каже, що у 40% епілепсії буває в мочі білок⁶⁾.

Що при хворобах печінки можуть повставати психози, про се доводять випадки Krüsa, Klippel'a, Jacobson'a; при хворобах серця можуть теж утворити ся психози, се доводять два випадки Jacobson'a⁷⁾.

Далі, коли зіпсується функція gl. thyreoidea, то можуть від сього повстати: morbus Basedowii, struma, мікседема і усі вони можуть бути злучені з психозами. Ролю-ж цієї залози (желези) можна собі уявити так:⁸⁾ gl. thyreoidea нейтралізує, мабуть — в самій крові, не білкову отруту своїм тиреоангітоксінном; отрутий продукт загальної міни білкового характера — тиреопроteid — вона збирає з крові і нейтралізує в своїх асіні тиреойодіном, який утворюється нею з невеликої кількості йода, що вступає в організм з їжею. Коли ж gl. thyreoidea функціонує не гаразд, як се буває при згаданих в горі хворобах, то отруті матерії — білкова і небілкова дають комплекси симптомів m. Basedowii, strum'u та мікседеми. Значить і психози, що повстають при сих хворобах, теж залежать від отруєння мозку не нейтралізованими gl. thyreoidea отрутними матеріями.

¹⁾ Tuttle (Kidney disease and insanity, American Journal of Insanit. 1892).

²⁾ Raymond (Les raportes de l'albumine avec les psychoses, Soc. medic. des hopit. 1890).

³⁾ Bennet (Insanity as a symptom of Brights disease, The Alienist and Neurologist 1890).

⁴⁾ Vassale ed Chiozzi Sulla presenza dei cilindri jalini nell'urina dei pazzi, Rivista speriment. di freniatria 1891.

⁵⁾ Hubert C. Bristowe. A further contribution on the relationship between chronic renal disease and general paralysis of the insane. Journal of mental science, July 1891.

⁶⁾ Wildermuth Ueber Epilepsie, Zeitsch. f. Behand. Schwach. und Epilepsie 1893.

⁷⁾ Jacobson Ueber Autointoxications-Psychosen. Allg. Zeitschr. f. Psychiatrie I. 51. H. 2.

⁸⁾ Поткинъ Теорія фізіологической функціи щитовидной желъзч. Прибавленіе къ N 6 дневника VI съѣзда общ. Рус. врачей 1896.

Подаєм далі літературні відомости про звязок між хоробами, коли хорує *gl. thyreoidea*, і психозами, про се говорять: Joffroy¹⁾, Mardret²⁾, Russel Reynot³⁾, Schenk⁴⁾, Kurella⁵⁾, Гейденберг⁶⁾, Mazzocchi, і Antonini⁷⁾; на решті Kowalewsky⁸⁾ наводить випадок комбінації мікседеми, псіхічної епілепсії і *m. Basedowii*.

Далі ми наведемо деякі літературні відомости, що на підставі їх можна вважати епілепсію за інтоксикаційну хоробу, так — Wildermuth⁹⁾ каже, що інфекція утворює в *medulla oblongata* (стрижі продовженім) хоробливий фокус, де під впливом міни матерій від часу розвивають ся матерії, що дратують вазомоторні центри і споводують припадки різної форми і інтензивности — теж тут маємо діло з періодичною інтоксикацією. Zacchi¹⁰⁾ бачив епілепсію при ділятації тлунка (жолудка); причину її можна теж бачити в інтоксикації отрутною матерією, що утворила ся в розтягнутому тлунку. Платов¹¹⁾ каже, що епілепсія походить від отруїння продуктами сторонніми для організма, так і тими, що існують нормально в йому. Сей погляд поділяють Massolongo¹²⁾, Evans¹³⁾, Voisin et Petit¹⁴⁾. Christiani¹⁵⁾ дає приклад джаксоновської епілепсії, де

1) Joffroy (Des rapports de la folie et du goitre exophthalmique Ann. medico-psychol. 1890)

2) Mardret (Atrophie thyreoidienne chez les idiots. Progr. med. 1890 N 32).

3) Russel Reynot (A contribution to the clinical history of Graves disease. The Lancet 1890).

4) Schenk (Geistkrankheit bei Morbus Basedowii 1890).

5) Kurella (Ein Fall von Geistesstörung bei m. Basedowii. Centralblatt f. Nervenheilkunde und Psychiatrie 1891. N 9).

6) Гейденберг (О душевныхъ разстройствахъ при m. Basedow. Вѣстникъ Нейрологіи. 1893).

7) Mazzocchi і Antonini Annali di Neurologia 1893 і Rivista sperimentale di freniatria Vol. XVII. F. 4.

8) Kowalewsky Мухоedeme ou cachesie pachydermique. Archive de neurologie N 53—54).

9) Wildermuth Ueber epilepsie. Zeitschr. f. Behandl. Schwach. und Epilep. 1893.

10) Zacchi Epilepsia riflessa da catarro et dilatazione dello stomacho Lo sperimentale 1890.

11) Платовъ Гастрическая и сексуальная епілепсія Архивъ Психіатріи Т. XVIII N 2.

12) Massolongo Lo sperimentale 1890.

13) Evans The Autointoxications Element in Epilepsy, Journal of the american medical association 1894.

14) Voisin et Petit De l'intoxication dans l'epilepsie, Archives de Neurologie NN 98—102.

15) Christiani Epilepsia Jacksoniana da autointoxicazione d' origine gastrica Archivio ital. per l. mal. nervos. mental Vol XIX F. IV.

причиною було утворення в тлунку токсина. Rossi¹⁾ навіть узнає за креатініном ролю інтоксикаційного моменту при епілепсії. Marie²⁾ каже, що при ідіопатичній епілепсії все можна в анамнезі знайти інфекційний процес, хоч він часом роками відділяється від епілептичних приступів. Нарешті Ковалевський³⁾ признає існування сифілітичної епілепсії і приводить велику літературу цього питання. І між иньшим говорить, що сифіліс споводує хвороби, починаючи з ідіотизма і кінчаючи легкими формами неврастенії, де на ґрунті її можуть вже розвивати ся усякі психози.

Теж багато иньших авторів говорять про можливість походження психозів від сифіліса на пр.: Klotz⁴⁾, Fumo⁵⁾, Ruata⁶⁾. Опріч сифіліса ріжні иньші інфекційні хвороби своїми токсинами (отровинами) можуть споводувати психічні хвороби напр.: ревматизм, пневмонія, віспа, тиф, скарлатина, пропасниця, холера, бишиха, інфлюенца. Так від інфлюенци бачили психози: Morselli⁷⁾, Frigerio⁸⁾, Mispelbaum⁹⁾, Kirn¹⁰⁾, Erlenmeyer¹¹⁾, Becker¹²⁾, Krause¹³⁾, Fehr¹⁴⁾, Van Deventer¹⁵⁾, Nagy¹⁶⁾, Ladame¹⁷⁾, Joffroy¹⁸⁾, Savage¹⁹⁾.

1) Rossi Ricerche analitiche sopra la preenza della creatinina nelle urine degli epilettici. Annali di freniat. 1894.

2) Marie Infections et l'épilepsie, La semaine medicale 1892.

3) Ковалевський Сифілітическая епилепсия Архивъ психіатрии 1893 XXI N 1.

4) Klotz (Syphilis as an infections disease Journal cutaneous genito-urinary diseases 1894).

5) Fumo Contributo allo studio delle psicosi syphilitiche Il Manicomio 1894 N 1—2.

6) Ruata Du casi di mania con furore. da siphylide in periodo secundo. Annali di freniatria sciente affini del manicomio Torino 1891.

7) Morselli Su alcuni effetti neuro e psychopatici dell' influenza. Riforma medica 1890.

8) Frigerio Rendiconti del R. Istituto Lombardo 1890.

9) Mispelbaum Ueber Psychosen nach Influenza. Allg. Z. f. Psych. 1890. XLVII. 1.

10) Kirn Ueber influenzpsychosen. Münch. med. Wochenschr. 1890 N. 3.

11) Erlenmeyer Jacksonische epilepsie nach Influenza Neurologische Berl. Klinisch Wochenschrif. 1890. 13.

12) Becker, Fall von Geistes Krankheit nach Influenza. Neurol. Centralbl. 1890. 6.

13) Krause Zwei Fälle von Nachkrankheit nach Influenza. Neurol. Centr. 1890. 7.

14) Fehr Centralblatt f. Nerveheil. und Psychiats. 1890.

15) Van Deventer Ueber Infl. verbund. mit Nerv- und Geisteskrankheit. Centr. f. Nervheilkunde und Psych. 1890. 2.

16) Nagy Ueber Psychosen nach Infl. Neurol. Centr. 1890.

17) Ladame Des psychoses après l' influenza. Ann. medico-psychol. 1890 4.

18) Joffroy Délire avec agitation maniaque dans l' influenza. Bullet. Sociéte med. ment. Belg. N 37.

19) Savage Influenza and Neurosis. The Journal of mental science 1892.

Bary¹⁾ мав 7 випадків систематизованої маячні при тифі. Riggi²⁾ бачив психози після малярії, Рудаков³⁾ після рп. сгупоса, Emminghaus⁴⁾ бачив деменцію після *thyphus recurrens*. Wagner⁵⁾ бачив остеомалацию сполучену з психозами, опріч того він вказує на погляди иньших авторів, що вважають причиною походження таких психозів автоінтоксикацію, се Machintosh, Pilkenburg, Laehr, Luca, Howden.

При тетанії бачив психози Frankl-Hochwart⁶⁾; Kramer⁷⁾ подає розправу про пuerперальний психоз з клініки проф. Pick'a, теж і Toulouse⁸⁾. Опріч того існують погляди на chorea gravis і на delirium acutum, як на інфекційні процеси (Triboulet, Ball, Mendel, Bianchi і иньші).

Усі вище наведені погляди і факти ясно доводять можливість утворення психозів від інфекційних процесів. Се повинно бути тим більш, що як бактерійні токсини впливають і на меньш делікатні органи, то вже вони повинні ще дужче виявляти свій вплив на орган такої високої диференцировки, як мозок, і споводувати божевіле. Другим безпосереднім доказом присутности токсинів в організмі психічних слабих буде те, що моча і кров божевільних має більші токсичні властивости, аніж у дужих. Токсичність мочі досліджували Féré⁹⁾, Mairet et Bose¹⁰⁾; останний знайшов паралелізм між отрутною силою мочі і інтензивністю хвороби. Boinet et Silbert¹¹⁾ виділили три птомаїна: ефірний, алкогольний і бензінний. Над сим питаннєм працювали Voisin et Peron¹²⁾.

1) Bary Soc. med. des hospitaux 1890.

2) Riggi Infezione miasmatica e pazzia Rivista speriment. di freniatr. XVII. 4.

3) Рудаковъ. Русс. Медиц. N. 27. 1884.

4) Emminghaus Zur Patologie der postfebrilen dementia nebst Bemerkung über Nervenfassern der Grosshirnrinde. Arch. f. Psychiatrie XVII. 8.

5) Wagner Osteomalakie und Geistesstörung. Jahrbücher f. Psychiatrie 1889. IX. I. 2.

6) Frankl-Hochwart (Ueber Psychosen bei tetanie. Jahrbuch f. Psychiatrie 1889 IX. N 1, 2).

7) Kramer Zur Lehre von den Puerperalpsychosen. Prag. med. Wochensch. 1889.

8) Toulouse Deliere infectieux de la periode post puerperale. Tribune medical 1893.

9) Féré Bromation et antiseptie intestinale, toxicité urinaire des epileptiques.

10) Mairet et Bose Toxicité des urines des aliénés. Le mercredi medical 1891. N 39.

11) Boinet et Silbert. Ptomaines urinaires dans le goitre exophthalmique, Le mercredi medical. 1891. N 39.

12) Voisin et Peron Sur la toxicité des urines chez les epileptiques avant, pendant et après les acces. Societe de biologie 1892.

Про побільшену токсичність крові і сироватки кровяної дізнаємося з праць Smith¹⁾, D' Abundo²⁾ ³⁾). Окрім того статистика вказує на цікавий факт, власне, що психічні слабші менше підпадають до ослаблення на інфекційні хвороби, аніж нормальні люди; про се говорить Gucci⁴⁾. З сим згоджують ся Bwге, Peli і Flechsig. Сей імунітет можуть дати тільки токсини, що від них повстає і сам психоз.

Се все доводить вагу інтоксикацій та автоінтоксикацій. Прийняти вплив автоінтоксикації у нашому випадку примушує ще й шкоре видужання слабшої після повішення; воно не можливе булоб, якби тут мали місце серйозні анатомічні зміни. Наш випадок переходу хвороби з таким поганим прогнозом в хворобу, коли видужання легко може наступити, дає натяк на можливість, уживаючи різних засобів, що їх ще повинна виробити психіатрія, переводити хронічні психічні хвороби в гострі і таким способом оздоровлювати слабших. На решті скажу, що самоповішення не може вказувати на недостачу догляду в закладі, бо воно трапляється у самих найкращих психіатрів.

¹⁾ Smith An inquiry into the Blood and Urine of the Insane, The Journal of mental. Science 1890 4).

²⁾ D' Abundo Sull' azione tossicacae battericida del siero di sangue dei pazzi. Rivista sperimentale vol. XVII Fasc. IV.

³⁾ L' Abundo Sull'azione battericida de sangue degli alienati. Rivista sperimentale di freniati. 1892.

⁴⁾ Gucci Archiv. italiano per l. malattie nervose 1889.

Miscellanea.

Два документи з внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в.

В одній з львівських антикварень між паперами, що, очевидно, належали родині Мосальських вибрав я для себе кілька документів. Два з них оголошую тепер друком, як цікавий матеріял до історії внутрішнього устрою в. кн. Литовського.

Перший з них — се інвентар маєтности Дедиґолдишки, в землі Жомоїтській, споряджений 1585 р. Ориґінал писаний старанно на двох аркушах, зшитих ниткою, з кінцями приліпленими печатками; печатки прибиті на паперовім паску, підложенім воском, мають на собі герби з ініціялами імен. Ззаду документа пізнійші надписи: *Inwentarz, со р. Hrehory Mosalski puszcza zastawą na rok ieden maiẽtnosc Dedigoldyszki P. Ozemblowskiemu*, і подібна ж надпись, вже новим письмом написана. Інвентар сей містить в собі докладну опись костела, двора і току в Дедиґолдишках, далі реєстр доходів з людности, що належить до тієї маєтности — се, розуміється, найбільш цікава частина документа, хоч і перша для історії побутової має не малий інтерес (по дорозі вкажемо на уживанне давніх термінів руських: гридня в значінню хати для челяди, одрина (пор. Іпатська літ. с. 38) в значінню повітки, хліва на худобу).

Людність приналежна складається з трох категорій: міщан, бояр і селян — людей волостних. Містечко стоїть в повній залежності від свого дідича: міщане не лише плагять чинш грошовий (3 гроша з огороду і з морґу ґрунту по 40 гр.), але ходять літом на роботу до двірського фільварку; доходи з корчом ідуть до двору; про якісь вільні ґрунти мійської адміністрації (війта і т. и.) не згадується. Всі міщане мають окрім городів по морґу поля, значить — всі займають ся хліборобством.

Бояре виступають в значному числі; вони сидять здебільшого особними селами і хуторами, лише в селі Геллодшиках мешкають разом з селянами. Їх ріжниця від селян — що не роблять роботи

фільварчаної і не дають дани хлібної, а звичайно обмежують ся чиншом грошовим; чинш неоднаковий: від 1 копи і 40 грошей до трох кіп, з ріжними дрібними додатками (гуска, двоє курей, яйця й прядиво); ріжниці залежала як від умов, так і від ґрунту: в описи селянських обов'язків виступає „злість“ і далекість ґрунтів, як мотив зниження податків. Величина боярських ґрунтів не скрізь вказана; там де вона є, маємо 2—4 волоки на родину або й рід (морґ литовський має в собі 1564 кв. сажнів, а волока 30 морґів).

Обов'язки селянські взагалі дуже однородні (більш однородні ніж боярські): з волоки платить ся дві копи грошей чиншу, хлібної дани по бочці жита та бочці вівса, і дрібні натуралії (гуска, двоє курей, 20 яєць і 2 десятки льну); крім того роблять чотири дні на рік „з чим скажуть“, беруть участь в сінокосі — се на своїм хлібі, і ходять на толоку — на панськiм хлібі. Від цієї норми ухилиєть ся дві волоки в селі Яцитах: тут — як згадано — задля злих і далеких ґрунтів платять лише півтори копи, хлібної дани не дають, а робота обмежаєть ся сінокосом: коло сіна два тижні мають робити (се означенне часу — два тижні може вказати, як велика була робота взагалі коло сіна). В сумі взявши, селянські обов'язки, з винятком роботи, не багато або й зовсім не переходять боярських; знов робота селянська мала урівноважуватись боярською службою, бодай в теорії.

Такі головні дати сього цікавого документу, що збогачує собою колекцію інвентарів, виданнх Виленською археол. комісією. Для нас він має цікавість лише посередно: ілюструючи громадський устрій держави, так інтересної як в. кн Литовське.

Другий документ — се заставна умова кн. Слуцьких з р. 1589; вона теж писана на двох аркушах, зшитих фіолетовими шовковими нитками, приліпленими печатками, що прибиті на паску паперу, підложенім червоним лаком. Печатки князів Слуцьких мають в середині герб (погоня), навколо латинську надпись (читаєть ся зле, невиразно): IOAN SIME D G DVX SLVC ET COPILE., на другій: ALEXAND... DVX SL...S, иньші три -- шляхетські гербові. Ззаду документа напись новійша: Zastawa Tryznie mairnosci od im pp. Słuszkow (sic).

В документі передовсім мають певну цікавість особи діячів — кн. Слуцьких; се потомки кн. Олелька Володимировича київського, а властиво його сина Михайла, останні в роді кн. Слуцькі, на них ся лінія вигасла; документ споряджений за кілька років перед кінцем їх роду. Батько їх Юрій († 1579) — особа добре звісна і дуже характерна: се він підчас сойму 1569 р. вів справу з воєводою виленським за місце і знову 1572 р. зажадав для свого роду місця

в сенаті коронним по праву родовому, і то першого місця серед сьвітських сенаторів литовських; се була ремініценція колишніх прав удільних князів литовських, пізнійше віддалених на другий плян аристократією служебною: місця в раді в. кн. Литовського в XVI в. займали більші урядники. Рівночасно Юрій виступив прихильником Польщі проти сепаратистичних змагань литовських сенаторів, доносив про зносини їх з царем Іваном, а себе з поводу того, що династія великокняжа вигасла, оголошував *sui juris* і заявляв, що передає себе і свої землі короні Польській. Се, правдоподібно, було причиною, що прохання його було прихильно прийнято сенатом, і кн. Слуцькі одержали місце зараз по виленським біскупу¹⁾. В документі згадують ся трое синів його: небіщик Юрій († 1586), Іван-Семен і Олександр. Останні виступають опікунами доньки Юрія — Софії, се була остання в роді князя Слуцька: вона родилась р. 1586, 1600 р. вийшла за Януша Радзивила і вмерла р. 1612. Ще скорше вмерли обидва стрії — Олександр 1591, Семен 1592. Сим останнім Омельковичам присвятив Стрийковский свою Хроніку Литви 1580 р., дякуючи за ласку і щедроту їх батьків. Цікаво, що обидва брати підписали ся по польську і час в документі рахуєть ся по календару латинському; се цілком згожуєть ся з політичною ролею їх батька князя Юрія і звісткою, переказаною Несецьким, що князі сї перейшли на латинство. Юрій був ще православний поховано його в Печерській лаврі²⁾.

Умова покликаєть ся на інвентар і сама не подає ближших відомостей про маєтність. Нам цікаві деякі згадки й натяки документа. Так згадують ся між приналежностями маєтності толоки, що по давньому звичаю відбували до фільварку Іванівського міщани міста Старого Слуцька. Державці передаєть ся з маєтністю разом право „піданних судити, рядити і винних за виступки їх карати“. Є теж деякі подробиці цікаві в обговоренню й гарантіях держави.

I. Інвентар маєтності Дедыґолдишки, 28 жовтня 1585 р.

Реестръ списаня имени Дедыґолдишского: двора, гумна и в нем будованя, пашни дворное, бояр, мещан, волости, людей оселых и повинностей ихъ и всех сель, к тому имену належачих, которое имене я Каспор Ленартович Озембловский, земенин г(оспо)д(а)рьский повету Ковенского от его млсти пана Григоря Аванасевича Мосалского, суди земского городенского, державцы пер-

¹⁾ Дневникъ Любл. сейма с. 120—1, Трачевскій Польскєе безкорольє с. 344—6.

²⁾ *Stadnicki Bracia Władysława Jagielly, Wolff Ród Gedymina* — кн. Слуцькі.

стуньского, в заставе в суме п(е)н(е)зей на один год мне заведеное, приймаю, року от нароженя Хрыста сына Божего тисеча пять соть осмьдесятъ пятого мца октебра двадцат осмого дня.

То ест напрод: костель в том местечку Дедыкголдышском деревеный, двери в немъ на завесах, зъ защепками, з ланцугом, з замком. В того костела оболоны шкленые, звон одинъ. В том костеле орнать камки бстрое чирвоны(е), со всеми потребами костелными, што до него належи, на олтарю обрус, ширинка, лихтари, образы.

Двор і будоване того двора Дедыкголдишъского, то ест дом, в котором светло(ч)ка малая, двери и оконницы на завесах, защепки и пробой, в них оболоны две шкленые, не целые волове; лавы две, столик один и лавка новая пред столом; печ кафлей простых, коминок мурованый. С тое светлицы комора приробленая новая, двери и оконница одна на завесах, защепки и пробой, а другая оконница без завесов; лав две. Напротивко тое светлочки сени, в сеней двери, с тых сеней коморка потребная з дверми простыми. С тых же сеней светлица болшая, двери на завесах, защепки и пробой, в которой окна и оконницы, оболон шкленых збитых у волове две, а простых окон две; лавы три, стол великий один, лава пред столом, печь и комин простый. Тые светлицы драницами побиты. С тое светлицы другие двери до сеней болших, на завесах, защепки и пробое; в тых сенях коморки две з дверми простыми и третие двери простые на двор. С тых же сеней гридня старая; в ней печ чорный. Тая гридня соломою покрыта. В другой стороне дом, светлочка малая с коморкою и з сенцами, печ в ней простый и столик, лавы две, двери трое, оболон шкленых волове две старых, не целых. От тое светлочки свирен старый рубленый, драницами покрытый, а другой свирен меншій, также рублений. Тамжо недалеко светлочка старая без дверей з сенцами. В том дворе одрын рубленых две, где быдло, овцы, свиня и стадо хованы, соломою крыты, и стайня третя, также рубленая, соломою крыта. Посеред двора сырница. В стороне того двора лазня рубленая, зас з другое стороны за старою гриднею сажовка ново обрубленая и и (sic) спуст новый.

За сажовкою гумно; в том гумне свирны два рубленых, драницами покрытых; двери в них з защепками и пробоями; в них засеков тартичных осмъ. Гумно с током и з сторонами ново збудованое и евя великая новая. Жита зложоного в стырте копь осмьдесятъ шест; в брокгу жита копь тридцат одна, в другом брокгу жита копь двадцат девять, в третем брокгу жита копь двадцат шест, в четвертом брокгу жита копь тридцат, ув одрине жита копь петдесятъ

три; сумою жита чинить копь двесте петдесят пят; проба с копы... (нема нічого). Одрины две рубленные великие в том гумне для складаня збожя, в которых зложено пшеницы копь двадцат одна, ечменю копь шестдесят семь, ярицы копь тридцат семь, овса копь двесте тридцать одна, грики копь осмѣдесять три, сена под дворомъ одрина великая неполная. Другая одрина сена также великая под бояриномъ Кузелем полная. Озеред в гумне переплотовъ тридцат девять. Огород подле двора великий, с которого репы, мархвы, па-старнаку, свеклы по части се зостало. На дворе холодник подле большое светлицы, в том холоднику стол а̣, лав б̣. Жита на пашни дворной посеено жита дяколного бочок сорокъ осмь.

Местечко того двора Дедыкголдишского: Бартломей Насайтис з сынами, пляц, огород и моркгъ а̣.

В том местечку всех пляцов оселых трынадцат, а кождый з них до тых пляцов мают по огороду и по моркгу одному; на плербанию пляцовъ з огородами шест и моркгов шест волных, а пустых пляцов два.

Повинност тых мещан: с каждого огорода платят по грошей три, а с каждого моркга по грошей сороку, лете на роботу ходит повинни.

Корчомъ в том местечку пивных десеть, а горелчена одна, с которых платят от каждое пивное карчмы на рокъ по копе грошей литовских, от горелченое карчмы по грошей тридцати.

Бояре того имени Дедыкголдишского: в селе **Мажутайти** волокъ оселых пять, повинност с тых волокъ: с каждое волоки платят по две копе грошей литовских.

В селе **Наркунах** волокъ оселых три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати ли(тов)ских.

Бояре Добковичи — волок три, с каждое волоки платят по две копе и грошей двадцати литовских.

Бояре Ковали — волок оселых две, с каждое волоки платят по три копы грошей, по гуси а̣, по б̣ кур, по б̣ яец, по два де-сятки лну.

В селе **Кгелкгодишнах** бояринъ Петръ Терликовский держит волок две, платит з них копь три грошей двадцат.

В том жо селе держат Юшковичи волок три, с которых платят кои шесть грошей литовских.

Миколай Матеевич Кузен держит волок а̣, с каждое волоки платит по две копе грошей.

Села и волости, люди оселые того имения Дедыкголдишского:

Село **Петрашъны** — волок оселых одиннадцат, повинност того села: с каждое волоки цынш платят по две копе грошей литовских,

по бочце дворной жита, по бочце овса, по гуси \tilde{a} , по \tilde{k} кур, яец по \tilde{k} , лну по \tilde{b} десятки, лете через рокъ на роботу дни \tilde{d} , с чим розкажут, о своемъ хлебе, и сено на своемъ хлебе спрятыват повинни, толоки на дворномъ хлебе служит.

Село **Кгелкгодишки** — волок оселых одинадцат, повинност того села: с каждое волоки платят по полторы копы грошей литовских, по гуси \tilde{a} , по двою куров, яец по \tilde{k} , лну по два десятки; робит через рок на своемъ хлебе дни \tilde{d} с чим роскажут, сено спрятыват, а толоки о дворномъ хлебе служит повинни.

Село **Виронки** — оселых волок пять, повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей литовских на кождый рокъ, жита по бочце, овса по бочце, по гуси \tilde{a} , по двою куров, яец по \tilde{k} , лну по два десятки, робит через рокъ — о своемъ хлебе дни \tilde{d} , сено спрятыват повинни, толоки на панскомъ хлебе служит. Тое село Виронки в заставе от пана Дембинского у пана Стецкого Петровича.

Село **Станайти** — волок оселых десять, повинност того села: с каждое волоки цыншь платят по две копе грошей, по бочце жита, по бочце овса, по гуси \tilde{a} , по двою куров, яец по \tilde{k} , лну по \tilde{b} десятки; роботы дни \tilde{d} в рокъ, с чим роскажут, сено спрятыват, толоки на дворномъ хлебе служит повинни.

Село **Яцыти** — волокъ оселых чотырнадцат пол, повинност того села: з волок дванадцати полъ по две копе грошей цыншу, по бочце жита, по бочце овса, по гуси \tilde{a} , по \tilde{k} куров, яец по \tilde{k} , лну по два десятки, робит через рокъ дни \tilde{d} с чимъ роскажут, сено спрятыват, толоки служит на панскомъ хлебе, яко и в инших селах. А з двух волокъ повинни платит по полторы копы грошей на рок, по гуси \tilde{a} , по \tilde{b} кур, по \tilde{b} яец, по два десятки лну; инших повинностей для злости кгрунтов и про далекост чинит не повинни, толко сена две недели спрятыват повинни.

Село **Янъкуны** волокъ оселых \tilde{e} , с которых на плебанию волных волок три. Повинност того села: с каждое волоки цыншу по две копе грошей, по бочце жита, по бочце овса, по гуси \tilde{a} , по \tilde{k} кур, по \tilde{k} яец, по два десятки лну, робит через рок дни \tilde{d} с чим роскажут, сено спрятыват и толоки на дворномъ хлебе служит повинни; в том селе пан Стецкий Петрович от пана Дембинского мает в заставе оселых волок десеть.

Который реестръ противный я Каспор Озембловский даломъ его млети пану Григорию Мосалскому з моею печатю и с подписомъ руки моею власное писмомъ руским. А ктому за очевистою прозбою моею сго млст пан Ярош Швабъ земени г(оспо)д(а)рьский повету

Троцкого, а панъ Петръ Юшковичъ Лявда возный земли Жомоитское округу Велонского, а панъ Щастный Миколаевичъ Юражича другой возный земли Жомоитское печати свое приложити рачили и руки свои подписали до того моего противного реестру. Писан у Дедыкголдишках лета от нароженя Христа сына Божего тисеча пятсотъ осмьдесят пятого мца октебра двадцат осмого дня.

Каспер Озембловский рука властна. Za prosbą pana Kaspra Ozeblowske-o Iarosz Szwab ręka własna. Петръ Юшковичъ Лявда возны(й) волости Веленско(и) власна рука. Щастный Миколаевичъ Юражича возны(й) волости Веленско(и) власною рукою своею.

II. Княжата Иван і Олександр Слуцькі віддають в трилітню державу Петру Тризні маєтності: двір Івань і Митяєвичі, 18/I 1589 р.

Мы Янъ Сымеонъ и Александер Олелковичове кн(я)жата Слуцкие ознаймуемъ и чиним явно тым нашим листом, кому бы того вѣдати належало, иж мы обадва сполне по смерти небожчика кн(я)жати Юря, пана брата нашего, маючи правом прирожоным в опеце своей потомка небожчиковско(го) — сыновицу нашу кн(я)жъну Зофью з ымѣньями и маєтностями ей належачими, теде опатруючи онои выхованье, яко тежъ и долги немалых сум пенезей небожчика брата нашего, по нем не заплачоных, позосталые, а видечи бытъ з лѣпшим пожитком и латвейшим выплаченьем тых долговъ розным особом, мы преречоные кн(е)жата Слуцкие, яко опекунове, обадва сполне и згодне намовившисе, взяли и позычили есмо въ его млети пана Петра Тризны, кашталяновича смоленского, певной и готовой суммы п(е)н(е)зѣй, то есть двѣ тисечи копъ и полтретяста копъ грошей личбы и монеты литовской, личечи в каждый грошъ по десети п(е)н(е)зей бѣлых, а въ копу по шестидесятъ грошей литовских. В которой той суме п(е)н(е)зей вышей помененой арендовъным способом на выплаченье и зуполную заплату менованой суммы п(е)н(е)зей двух тисечей и полтретя ста копъ грошей литовских его млти пану Тризне в моцъ в держанье и в спокойное уживанье завели, подали и поступили есмо имѣнья лежачие в повѣте Новгородском небожчика пана брата нашего, то есть двор Ивань и толоки з мещанъ мѣста Старого Слуцкого водлугъ давного звычайу и двор Метяевичи з будованьем дворным и гуменным, з оборами, зъ засѣвком збожья всякого, в полях засѣяного и в гумнѣ зложеного, и с пожитками гуменъными, с приплодками оборными въшелякими, з огороды овощовыми, з навозами, с полми оремыми и неоремыми, з сѣножатми, болотами, з реками, з водами, з озеры, з ставы,

ставищами, сажовками, з млынами и ихъ вымилками, з лесами, бо-рами, пущами, з ган, зарослями и приробками, з деревом бортным, з ловы звериными, рыбными и пѣташими, з гоны бобровыми, з бо-яры, с поддаными, з селы людей осѣлыхъ и неосѣлыхъ, теглыхъ, ку-ничныхъ, зъ ихъ кгрунтами, волоками, застѣнками и моркгами, з роботами и иными повинносѣтями, з платы и пожитками грошо-выми, житными и овѣсяными, з данью медовою и зо вѣсами их входами и вступами, такъ яко се передъ тымъ тые имѣнья вышей по-мененые Иван и Метяевичи сами в собѣ в границахъ и обходех и по-житкохъ своихъ мѣли и теперъ мають, ничего в нихъ сами на себе и ни на потомка небожчиковско(го) сыновицу нашу, такъже и на потомки наши не зоставуючи ани уймаючи, такъ ижъ помененое непомененому, а непомененое помененому ничего шкодити и уймо-вати не маеть и мочи не будетъ, але ра(з) симъ на вѣсе и такъ яко се вышей описало и поменило и водлугъ инъвенътару, пану Тризне с печатми и с подписами рукъ нашихъ даного, на которомъ тые имѣ-нья и пожитки ихъ вшелякие достаточне и ширей описаны суть.

Маеть панъ Петръ Тризна, почавъши от часу певъного, то есть от месопустъ рымскихъ в семь року тисеча пять сотъ осмъ-десят девятомъ черезъ цалые три годы по собѣ идучие, то есть до месопустъ рымскихъ пришлыхъ в року тисеча пятсотъ деведьдесят второмъ с тыхъ вышей помененыхъ имѣней водлугъ инъвенътаровъ и такъ, яко се вышей описало и поменило, держать и с покоемъ уживать, выбираючи и оборочаючи вси пожитки, доходы и платы на себе и в тую суму свою, намъ позичоную, а подданныхъ судить, рядить и винъныхъ за выступки ихъ карать. А кгда аренъде сполна три годы на месопусты пришлые в року тисеча пять сотъ деведь-десят второмъ выйдуть, на тотъ часъ панъ Тризна тые имѣнья зо всимъ с тымъ, щимъ теперъ ему од насъ поданы суть, уступити и здати будетъ повиненъ намъ. А гдѣ (sic) бы передъ часомъ с тыхъ имѣней быдла, збожя молочоного и немолчочоного, сѣна и иныхъ вшелякихъ спря-товъ домовыхъ спровадити не могль, тогды и по року на три не-дели поддаными тыхъ имѣней, подводами до имѣнья своего албо гдѣ колвекъ похочеть волно ему будетъ спровадити и отвезти с покоемъ, кромъ вшелякое переказы и затрудненъя.

А передъ рокомъ выйстѣя аренъды, то есть тыхъ трехъ лѣтъ, мы помененые кн(я)жата Слуцкие сами черезъ себе, черезъ приятел, слуг, бояр и подданныхъ нашихъ в тые имѣнья, в люди, в кгрунты, в пожитки, ни вѣво што и ни в которую частъ уступоват и пану Тризне в держанью и в спокойномъ уживанью чинити не маемъ и не будемъ мочи, и овшемъ од каждого такового, хто бы се в тые

имѣнья либо в которую част их, в земли, в люди такъ за першими и опослѣдними сего постановеня нашего записами вступоваль и позы якие покладалъ, толко за данем вѣдомости от пана Тризны передъ часом недѣль за две до намѣсника нашего слудцкого, от кожного такового, коли колвек того потреба будет, у кожного права своим власным грошом и накладом боронити и заступовати будем повинѣни. И хотя бы штожь колвекъ од тых имѣней а з моцы и з держанья пана Тризнина, буд правне албо и неправне, одышло, так кгрунты, люди и села, тогда тогожь часу з ыншихъ маетностей имѣней небожьчика брата нашего албо з наших власныхъ нагорожати будемъ винѣни тое все, што бы колвекъ он на томъ шкодовалъ.

Гдѣ бы тежь в том часе за держанья пана Тризнина, чога Боже уховай, пригодне в тых имѣнях, в будованью дворномъ и фолварковомъ, в збожю, в гумне зложономъ и в полю засѣяном, в быдле, в подданных и въ ихъ маетностяхъ и въ ыншихъ яких колвекъ пожиткох з допушеня божего через огонь, повод и град, презъ неприятеля и через моровое повѣтрее якое ушкодження и спустошенье на кгрунты пришло, тогда не толко абы есмо за то за што на пану Тризне албо и потомкох его мѣли правѣне и неправѣне позысковать и доходить, але о таковой кождой шкоде черезъ посланцы наши взявши вѣдомость и што бы на том шкодовалъ, будемъ повинни з маетности небожьчика брата н(а)ш(ог)о нагорожати. А если бы есмо з нее не нагородили, тогда з наших власныхъ маетностей и добръ нагорожати пану Тризне будем повинѣни, и ему будетъ волно того на насъ доходить, яко власности своее.

А если бы есмо мы, преречоные княжата Слуцкие въ том часе за держанья пана Тризнина в тые имѣнья, в люди, в кгрунты и во штожь колвекъ уступовали и переказу в держанью и в спокойном уживанью его чинили сами черезъ себе албо черезъ кожок колвек, такъ тежь и от того, хто бы се з стороны в то вступовал, не борнили и не очистили, и в чомже колвекъ сесь нашъ лист нарушили и ему досыт не учинили, тогда за каждое такое нарушение его будем винѣни заруки заплатити пану Тризне тисечу копъ грошей, а на тот уряд, до которого бы се тая справа приточила, другую тисечу копъ грошей литовьских и вси шкоды и наклады на голое речене слова самого пана Тризны албо умоцованого его, о што ему волно быти мает насъ обудвухъ сполне албо и одного, которого колвекъ онъ похочеть, позъвати до вряду и права кгородского новгородского албо суду земского албо головного трибунального от поданья позу недѣль за чотыри. А мы сами черезъ себе

албо черезъ умоцованого нашего, не вымовляючись ниякими причинами правными и неправными, хоробою своею, сеймом, войною, послугою г(оспо)д(а)рьскою и о болшие наши sprawy до иншого повѣту позваньемъ, перед тым урядомъ, до которого быхмо были позваны, становитсе, позвов и року не збываючи, ани от того суду и вряду апелюючи, и не мовечи ничего до сего листу нашего и до прокуратора умоцованого пана Тризинна, который хотяй бы и неосѣлым был, на конецъ усправедливити се будем винни; а тот уряд, до которого бы се тая справа приточила, хотяй бы и незаполный был, так за станемъ яко и за нестанем нашим, яко на року завитом, скоро вгленувши в сес наш лист, тое все, о што колвекъ позвани будемъ, на добрах і маетностях наших, гдѣ колвекъ тутъ у великом кн(я)зстве Литовском лежащих, и гдѣ сам пан Тризна похочеть, всказати и мощную отправу вдѣлати маеть. А и заплативши тые заруки и шкоды, бы и колко разъ, предсе сес наш лист при зуполной моци захованъ и держанъ быти маеть ажъ до выйшьтѣя аренды тых имѣней трех лѣт. Если бы тежъ в том часе перед выйшьем тых трех лѣт тые вышей помененые имѣнья панъ Тризна хотѣлъ кому тым же правом своим пусти(ти) и завести, тогды то ему волно будетъ завжды учинить. А мы противъ тому, яко и противъ самому пану Тризне во вѣсем водлугъ сего листу нашего заховатисе маемъ и будем винни, нижли если бы в том часе на нас обудвух албо и одного которого колвек панъ Богъ смерть доусти(ти) рачиль, тогды тому, кому бы то по смерти его належало и при ком бы сес наш лист был, во всем водлугъ сего постановенья нашего, на арендѣ тых имѣней помененых пану Тризне даного, до зуполного выйшьтѣя трех лѣт, яко се вышей описало, вси обовязки и артыкулы в сем листе нашем сполнить и им досы(т) учини(т) будем и будутъ винни. И на то есмо дали его млсти пану Петрови Тризне сес наш арендовный лист з нашими печатми и с подписами рукъ нашихъ, писмом полским подписаными. А при том были и того будучи добре свѣдоми за устными и очивистыми прозбами нашими до сего нашего листу печати свои приложили и руками власными подписалисе ихъ млсть панъ Янъ Оленский, панъ Оникей Униховъский а панъ Янъ Колонтай. Писанъ в Слуцку року от нароженья сына Божьего тисеча пят сот осмъдесят девятого мца генваря осмогонадцать дня.

Szimon ks. Sluczkie reka swa. Alexander ks. Sluczkye reka swa.
Ion Olendsky reka swa. Оникий Униховский рука власна. Ian Kolontay.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1895 : Часописи видавані на Україні Російській.

Університетскія извѣстія київські, як давнїйше, чимало умістили розправ цікавих для нас.

В ч. 1, 2, 4 і 6 уміщено продовжене праці проф. П. Голубовського п. з. Історія Смоленской землі до начала XV в., якої тут обговорювати не будемо, бо на иньшому місці буде просторища рецензїя сеї праці. Праця І. Малиновського: Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту була вже обговорена, як і М. Марковського про Антона Радивиловського, українсько-руського проповідника XVII в. (Записки т. V і X). Між иньшими розправами згадаємо ще працю І. Козловського про Сильвестра Медведєва, ученика українських книжників, що займає видне місце в історії московської освіти при кінці XVII в., Т. Флоринського Лекції славянської фільології, А. Грена Короткий нарис історії кавказької шийки від найдавніших часів (початок), А. Ясинського Упадок земського устрою в Чехах, — що недотикаючись нас спеціяльно, близько подекуди приходять і до цікавих для нас питань. Розправа д. Руднєва: Про тестаменти в цивільнім праві „русскім“ в його історичнім розвитку має деякими сторонами безпосередній інтерес і для нас, але тут її обговорювати не будемо.

Інтересний вступний виклад проф. П. Голубовського Про початки руського письменства. Автор, ідучи за Срезневським, Сухомліновим і ин., стараєть ся довести, що на Руси ще до християнства було письменство. Богато місць в начальній літописі вказує на се: примірєм, деякі подробиці з IX і X в. не могли дійти літописця XII ст. иньшим способом, як в записках; договори Русинів з Греками з першої половини X в. прямо, на думку автора, навіть вказують, що на Руси були пись-

менні люди. До того прилучає він свідощтва чужосторонців: арабський письменник X в. Ібн-Надім розказує про написи у Русів, а навіть репродукує їх, звістно, таким способом, що тепер годі їх відчитати. Ібн-Фадлан також оповідає, що у Русів на могильнім стовпі писано імя помершого і сучасного їх князя. Хронологія велась отже по князям, і від тієї манери й християнські письменники відвикнути не можуть. Всі знаї жерела, що правда, писані кирилицею, одначе є певні слїди, що до кирилиці загальним письмом була глаголитика. Вона, додумуєть ся автор, була зложена по взорам тодішних руничних знаків славяпських.

В часті офіціяльній надрукована мова проф. Дашкевича про світовий біль, сумний світогляд і песимізм в західно-європейській поезії нового часу, особливо в новійшій французькій (статя ся була перекладена в Дїлі за р. 1895). Межи рецензіями предложених факультетам дисертацій уваги заслугує рецензія на докторську працю П. Голубовського: Історія Смоленської землі до початку XV в. подану для осягнення степеня доктора руської історії; праця прихильно оцінена проф. В. Антоновичем і В. Іконніковим.

Як показує офіціяльна часть „Извѣстій“ було в початком 1895 р. звич. проф. 44, надзв. 20, прив. доп. 40, прозекторів 5, лекторів 2, до того помічники. Студентів було в початком р. 1895 2313, а се: на іст.-філ. 53, на фіз.-мат. 322, на правн. 942, мед. 986.

З викладів назначених на р. 1895/6 зазначити належить виклад проф. В. Антоновича: Історія західної Руси і жерела до західно-руської історії.

В додатках важніші статі ось які: Праці придніпровської метеорольоїчної сіти і Дослїди метеорольоїчної обсерваторії університета сьв. Вол. в Києві проф. Броунова.

C. T.

Записки імператорскаго харьковскаго университета.

З богатого доволі відділу науцного згадати тут належить про загально цікаву статью проф. А. Стоянова: Початки юридичних та політичних постанов у первістних народів. Автор подїлив свою розвідку на чотири части. В першій застановляєть ся над первістними формами права власности, в другій над способом спадковства і над договорами у первістних народів, переходить долї до інституцій політичних і клясової організації, а кінчить увагами про початки суду та карного права.

Що до погляду на розвій права власности, автор стоїть понад поглядами нинїшних приклонників абсолютної індивідуальної власности, не згоджуючи ся зарівно з поглядом, ніби власність приватна була чимсь неморальним, що тільки розвиває у людей почуване егоїзму. Признаючи

рацію приватній власності, яко умові поступу, каже автор, що вся трудність для законодавця і політика лежить в уміню погодити елемент індивідуальний з соціальним в праві власності. З загального перегляду історичного доходить автор до таких результатів: 1) єсть солідарність інститута власності з культурою, духом генієм народів; 2) видно тісний звязок між формою і сутю того інститута та виображенем свобідного чи несвобідного, ізольованого чи колективного становиска чоловіка в суспільнім товаристві (звідси розвій власності приватної або комуністичної); 3) власність цивілізованих народів служить інтересам окремого чоловіка; 4) вона має задачу, щоб приватна власність була користна й цілій суспільности.

Опісля переходить автор ріжні форми власности у народів некультурних, живучих в Австралії і Полінезії, Африці, Америці і Азії та виводить з тих фактів загальні тези: 1) питанне про повставане власности не можна рішати дорогою дедуктивною, але індуктивною; 2) з фактів належить добачати ранній розвій приватної власности в ріжних формах відповідно ріжнородности предметів; 3) погляд, ніби право власности на землю могло зрости лише межи народами цивілізованими, показуєсь невірним; 4) годі доглянути якогось звязка між хліборобством та розвинутим правом власности; 5) спільна власність, се форма давніща, що поясняєть ся гіпотезою: недогідні обставини побуту первістних народів змушували до громадної асоціяції у всіх нап'рямах. Причини переміни власности були, по думці автора, психічні, релігійні, економічні, політичні й юридичні. Колективізм вязав свободу одиниць і відбирав незалежність. Родинний характер релігій народів арийських домагав ся зарівнож власности родинної та індивідуальної. Далі одною з історичних причин упадку власности колективної — се фєвдалізація майна, що переходить в *ius eminens* сюзерена. Колективна власність мусіла ослабнути також і по тій причині, що йшла в перекір з змаганем клас аристократичних, які виринули дуже скоро. Вкінці наглядний спосіб переходу форми власности бачимо в поступованню європейських правительств серед підбитих народів Африки, Америки і Австралії, що провадить ся під девізою: *divide et impera*.

Спосіб посмертної передачі майна у первістних народів основував ся на законі й звичаях, принятих у певного народа; заповіти (римські *testamenta*) були людем в стані дикім і півдикім майже зовсім не знані. Правила спадкоємства ріжняться дуже; найважніші — се агнатичне і когнатичне спадкоємство, залежно від розвою і укладу сім'ї.

Що до договорів і з'обовязувань, то вони при колективнім устрою власности або зовсім неможливі або незвичайно трудні. Для того то у диких народів договори так слабо розвинені. Подібно й устрій, що признає

невільництво, стає перепоною для розвитку договорів. Задля того первістні договори мають більш характер відносин міжнародних, як чистогорожанських, бо контрагентами договору з'являють ся не поодинокі особи, але цілі сім'ї, роди, племена.

В четвертому розділі переходить автор поодинокі дикі народи і вказує серед них на більше або менше розвинуту політичну організацію. Показуєть ся з тих фактів, по думці автора, що нема властиво народа, щоб не знав верховної власти, класового розділу суспільного, основних законів. Словом, чоловік всюди являєть ся *ζῶον πολιτικόν*.

Зі згаданих дослідів етнольоґічних виходить, що ті форми фєвдалізму, які стрічають ся між дикими народами, подібні до фєвдалізма західно-європейських народів. Факти свідчать, каже автор, що побут диких і півдиких людей зовсім не виключає класової організації, нерідко схожої з постановами, які до недавна прихильники кабінетної історії ладу суспільного старали ся приписувати — то виключно Сходови, то виключно Заходови. Тепер вважаєть ся безперечним фактом, що маляйська раса витворила фєвдалізм і взагалі устрій суспільний, цілком схожий з середньовічним.

Власть початкова підходить близько до типу деспотизму, що опираєть ся на класи упрівілеґіювані.

Зібрані етнольоґічні факти, каже автор, розбивають цілковито гіпотезу Руссо про *l'état de la nature*.

Суди первістні мають переважно форму самосудів індивідуальних (хоча часом і ціле племя видає осуд) та судів божих, що майже всім народам спільні. *Jus asyli* стрічаєть ся також не рідко. Карне право витворюєсь з права кривавої пімсти, при тім местниками з'являють ся або одиниця, або сімя, рід, а навіть ціле племя. З розвитком народів слабне й первістна система пімсти, переходить в системи вир і композицій, доходить в кінці до нинішньої форми, де суд єсть конечним атрибутом державної власти.

Уваги заслугує також мова проф. Зеленогорського: Памяти Г. С. Сковороди, що згаданий професор мав на засіданю Історично-філол. товариства, в день святакованя 100-їх роківвин смерти Сковороди. Зазначивши на вступі, що згаданий ювілей має виключний характер, бо се перше святакованє памяти філософа в Росії, переходить автор до філософічних поглядів Сковороди. Християнство, філософія класична і західно-європейська XVIII в. зложились на світогляд С. Він любив природу і з неї брав висновки для науки. З того погляду він повний оптиміст. В природі не має нічого злого або зайвого. Що більше, у нього сам Бог зоветь ся природою. Звідси він по части пантеїст. Світ утворений волею божою, розумом божим. З вічности розуму божого —

конечна й вічність світа. В всесвіті єсть два світи, видний і невидний, живий і мертвий. Така дуалістична теорія виложена в творі С.: „Бесѣда, нареченная Двое“.

В природі присутний і ділає все і всюди Дух Божий. Ся наука найбільше розвинена нашим філософом. При вседійности Духа Божого признає С. свободну волю. Найвищий закон моральности — се природа; хто сей закон переступає, того душа наповняєть ся нудьгою, невдоволенєм. В тому ненормальному житю бачить С. причину розвитку песимізму серед людей. Тільки безперестанний труд робить чоловіка вдоволеним. Для того наш філософ, хоча любив самоту, жертвує себе науці людей. За Сократом він віддаєсь діяльности просьвітній. Головними предметами его бесід і творів були релігій і моральність. На пункті релігії діяльність його зверталась зарівно против забобонів, як атеїзму. Одначе виступав він против вузкого погляду на християнство, против обрядовости. Сковорода, кінчить автор, був філософом в класичнім значіню того слова, що получав в собі єдність мисли і діла-житя. По тій причині жите его представляє безпереривний труд і стремління.

З иньших праць в тому відділі згадаємо: продовжене праці Вязігіна Замітки по історії полемічної літератури XI в. і тогож автора: Петро Дамянї і церковно-суспільні реформи XI в.; проф. Шепелевича розвідку про Кудруну; проф. Стоянова Карне право Риму від найдавніших часів до Юстиніяна; проф. Нетушила Нарис римських державних старинностей.

В відділі „Літопись Харківського університета“ містить ся продовжене праці проф. Багалія н. в. „Опытъ исторіи Харьковского университета“. На працю сю, що виходить осібною книжкою буде окрема рецензия (про т. I див. Записки т. VI).

До історії тогож університета відносить ся й замітка В. Лапина. Вона тим цікавіша, що річ дотикаєть ся українського письменника Григорія Квітки Основяненка. Проф. Багалій в вище згаданій праці вважає прапорщика Георгія Квітку, що то на зборі дворянським 29 серпня 1802 між иньшими підписав ухвалу, що визначала мільон рублів на удержанє університету в Харкові, — особою тотожною з Григорієм Квіткою. Д. Лапин збиває сей погляд на підставі материялу зібраного давніше біографом Основяненка Данилевським, який показує, що Г. Квітка прапорщиком тоді не був, а вкінці на підставі материялу взятого з архиву харківської духовної семинарії (зібраного і виданого протоєреєм Лашенковом). Тут показуєсь, що Основяненко від 1804—1805, протягом 10 місяців, перебував в монастирі, а до того на оригінальній просьбі про вступ до монастира з р. 1804 Квітка називає себе капітаном. Задля того годї вважати прапорщика Георгія Квітку за Григорія. Сама заміна імен була-б

дивною. Також оригінальні підписи обох Квіток зовсім не схожі. Прапорщик Квітка був якимсь родичем Грицька, бо родина ся на Україні була дуже численна.

Межи критикою бачимо осуд нововиданої праці Халанського п. в. Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ і В. Бузескула праці про Аристотеля 'Αθηναίων πολιτεία. Обі сі праці були рівно-ж предметом докторських диспутів. Перша з них (рецензована проф. Сумцовом), займаючись відносинами билин до південного епосу, доторкуєть ся українсько-руського слова.

В части офіціальной університет харківський за рік 1894 представляєсь нам ось так: З факультетів найширше заступлений медичний. Персонал професорський складав ся: на іст.-філол. фак. 12 проф. звичайних, 5 надзв. і 4 лектори; на фіз.-мат. фак. 12 проф. звич. 5 надзв.; на правничім фак. 11 зв. 4 надзв.; на медичнім 14 зв., 9 надзв., 6 проректорів, 6 помічників і лаборанти.

З початком року 1895 було студентів на іст.-філол. фак. 43, фіз.-матем. 132, правн. 330, мед. 770; разом всіх 1275. З тих синами дворян і урядників 472, селян 53; заграничних було 22. Найбільше число студентів дали гімназії округу харківського, одеського та київського. Межи виданнями, які в харківський університет приходили в 1894, бачимо й нашу львівську Зорю.

„Історичний Архив“ університетський, що ним завідує проф. Багалій, числить 54948 нумерів.

С. Т.

Труды Киевской Духов.-Академіи.

Воспоминанія о преосвященномъ Иннокентіи, какъ ректорѣ Киевской дух. академіи (IV).

Кому належать сі „Воспоминанія“, невідомо; видавець їх, доцент Київ. академії Хв. Титов, на підставі деяких дат, робить доволі правдиву гіпотезу, що автором їх був архим. Феофілакт Праведніков. „Воспоминанія“ дають добрий материял до біографії владика Іннокентія і діяльність його яко ректора та професора Київ. акад., духовного письменника та оратора, введена тут хоч коротенько, але зі всіх боків, а при тім мають інтерес і для історії Київ. Акад., живо й майстерно представляючи одну з світлих епох її історії — іннокентієвську.

Князь Адамъ Адамовичъ Чарторыйскій, какъ патронъ православія на Украинѣ (VI).

У отсій статті протоєрей Петро Орловський знаємить нас з станом православія у Грановському ключі (Подільської губ. Гайсинського пов.) маєтностей Адама Чарторийського під протекцією його сина Адама Сей Адам-син під впливом грановського протоєрея Івана Строцького

р. 1774 побажав узяти під свою оборону православну віру та її сповідників на Україні і, як видно, протягом 9 років щиро боронив їх у тяжку годину. За його порадою р. 1774 українське духовенство післало до сойму своїх делегатів; дякуючи его клопотам, делегати добились у соймі іменовання окремого комісара, що розбирав скарги їх, та одержали соймовий універсал, що суворо забороняв чинити православним Українцям нові кривди. Звісно, з особливої протекції князя користали православні Грановщини; їх молодий князь захищав від утисків своїх офіціалістів вкупі з уніятами та католиками в критичний час для православних Українців (коли пустили гутірку, ніби то Українці православні на чолі з духовенством лагодять ся вирізати усіх Поляків на Україні); але виходить, що навіть вплив князя не завсѣди вистачав для оборони православних супроти польсько-латинських утисків. Стаття сама по собі не має зовсім значіння, бо майже всі відомости, які подає вона, були подані тим самим автором попередю у подільських та київських „Епарх. Вѣдомостяхъ“ (пор. Записки т. XII, бібліографія).

Кієво-Братській училищній монастирь д. Мухина представляє з себе витяг з его студії під таким самим заголовком і подає зверхню історію монастира та сучасний його стан, але не зачіпає внутрішньої історії сього „училищного“ монастиря (див. Записки т. VIII).

Кієвская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глѣбская церковь (VII).

Стаття належить київському історику та археологу проф. М. Петрову. Автор сперечаєть ся думкою (Закревського та ин.), ніби-то стародавня Борисо-Глѣбська церква р. 1602 збудована була на підвалинах польського костела. На основі архивних документів Борисо-Глѣб. церкви, він запевняє, що ця церква на тому самому місці, де вона була й після, існувала ще в XV в., на який він і кладе її будівлю. Свідощтва ж, на яких заснована згадана вище думка Закревського й ин., д. Петров припасовує не до Борисо-Глѣбської, а до приписаної до неї Рождество Предтечинської церкви, яку р. 1602 збудовано на місци домініканського костела.

У VIII кн. надрукована „Замѣтка по поводу правданія въ Галицкой Руси 300-лѣтней годовщины Брестской уніи“, написана проф. І. Малишевським¹⁾. Розбираючи головні думки. „Відозви до братів Русинів“, виданої ювілейним комітетом в 1895 р., автор „замітки“ перш за все потує, що „Відозва“ помиляєть ся в історичній правді, коли каже про добрий вплив католицького Риму на Русь за перших часів християнства на Русі. Далі доводить, що сумне стано-

¹⁾ Ся замітка надрукована і в „Прибавленіяхъ къ Церковнымъ Вѣдомостямъ“
 № 32, 33.

вище руської церкви за пізніших часів, причину якого „Відозва“ вбачає в відокремленню від Риму, залежало від сучасних умов її побуту, які склались за для неї під час залежності західної Русі від польсько-литовської католицької влади та зближення її з латино-польською „єресю“. В оповіданню „Відозви“ про запроваджене унії та прийняте її Галицькою Русю автор підносить недомовки і помилки. Запевнення „Відозви“ про добрий вплив унії не тільки на піднесення церкви, але й на духове та національне відродження руського народу автор також обмежує. Та подаючи докладний розбір головних думок „Відозви“ з погляду історичного, автор не видержав до кінця ролі об'єктивного історика. З приводу слів „Відозви“, що „тепер (на Україні російській) майже не можна матерною мовою відізнати ся в церкві, ані в школі“, він каже: „святенники наші по південній та західній Русі балакають з своїми парафіянами у щоденному життю їх рідною мовою, і в усякому разі, мовою цілком зрозумілою їм. Не забороняеть ся мова ся й у казаннях в церкві, тільки сам нарід більш поважає при казанню загально-російську мову, яко більш оброблену й усовершенну, і в кожному разі зрозумілу єму. Що ж до школи, то нарід півд. та зах. Русі рішучо воліє, що б мовою шкільною був не місцевий говір, що відріжняеть ся своїми відтінками, а теж загально російська“. Не знаємо, звідкіля шановний професор здобув такі відомости!

В „Тр. Київ. Акад.“ уміщено також, як звичайно, рецензії на праці, писані студентами випуску 1894/5 р. за для степені кандидата теології, меж ними такі теми, що належать до історії України:

„Отношеніе папскаго престола къ уніатскої и православної церкви въ западної Россіи при папѣ Урбанѣ VIII (1623—1644)“.

„Ееофанъ Прокоповичъ. Его гомилетическая теорія и проповѣдническія произведенія“.

„Патріархъ іерусалимскій Ееофанъ (1608—1645) и его участіе въ дѣлахъ русскої церкви“.

„Симеонъ Тодорскій и его значеніе въ исторіи науки старої Київскої Академіи“.

„Исторія Київскої Академіи за первую половину XVIII столѣтія“.

„Южно-русскія полемическія сочиненія противъ евреевъ, относящіяся ко времени образованія ереси жидовствующихъ.“

„Обличеніе лежученія раціоналистическихъ сектъ штундистовъ и молоканъ.“

„Дѣятельность древнерусскаго духовенства на пользу народнаго образованія.“

„Просвѣщеніе и литература Россіи въ XIII в.“

До цього прилучаємо, як і торік, огляд матеріялу наукового в органах українських епархій.

Київські епархіальні вѣдомости, — найбільш багаті історичними статтями.

Кратскій очеркъ кievської митрополіи отъ начала ея существованія до конца XVIII вѣка Ф. Малеванського (N 3). В сьому начерку автор не робить яких-небудь нових вислідів, а тільки на підставі загально-відомих історичних джерел оглядає територіяльні границі митрополії, згадує про залежність її від константинопольського патріарха, далі — про підлеглість її московському патріархови в кінці XVII віку і нарешті звертає увагу на значінне кievського митрополіта в XVIII в. для православних в Польщі, що не мали своїх єпископів, окрім одного білоруського.

Кievській женській Флоровській (Вознесенській) монастирь Н. Малиженовського (N N 6, 7, 9, 11 и 13). Ся стаття¹⁾ є перший більш менш повний і докладний історично-археологічний начерк Флоровського монастиря, що існує й тепер в Києві; написано його головним чином на підставі актів, що знайдені були автором в архивах Кievської консисторії, Кievської духовної академії, Кievського центрального архива (при університеті) і Флоровського-ж таки монастиря.

Монастир во імя св. Флора і Лавра існував в Києві на Подолі здавна, але про самий давній період його існування майже нічого не відомо. Коло 1566 року він був відновлений кievським протоієреєм Яковом Булькевичем і до року 1642 значив ся в „держаніи и вживаніи“ ктитора і його нащадків. Року 1642 онук ктитора Іван Булькевич, „законник“ кievського печерського монастиря, зрік ся своїх дідичних прав на Флоровський монастир і передав сі права самій громаді того-ж таки монастиря. Виступивши на путь самостійного життя, монастир протягом XVII—XVIII віків здобув собі багато маєтностей навколо Києва. Матеріяльне становище монастиря найбільше підняло ся з того часу, коли (року 1711) до його прилучено другий давній жіночий монастир — печерський Вознесенський, і коли його маєтності перейшли до Флоровського монастиря. Хоч за часи руїни (після Хмельницького) де-які люде, що задрісно позирали на чужу власність, пробували відібрати монастирські маєтності, але настоятельки його дуже горячо обороняли права монастиря і не рідко одержували грамоти то від московських царів, то від українських гетьманів, що затверджували давні права монастиря на згадані маєтності. Так року 1714 український гетьман Іван Скоропад-

¹⁾ Про неї див. ще Записки т. XI, бібліографія.

ський відібрав у монастиря одно село, що було за ним затвержене гетьманом Іваном Мазепою; імя Мазепи після його зради московському цареві дало Скоропадському привід скористуватись тим Мазепиним подарунком для себе; але бажання Скоропадського не справдилось; року 1731 указом цариці Анни село се було повернене знову до Флоровського монастиря.

Року 1786 маєтности Флоровського монастиря, як і иньших українських монастирів відібрано до державного скарбу, а замість них монастир що-року одержував від уряду грошеву заповому (невелику, правду сказати, в порівнанню з відобраними маєностями). З сього часу монастир почав новий період свого життя, що визначаєть ся головним чином заходами винайти які небуть засоби для істновання і забезпечення. В сей останній період монастир справді часто терпів велику нужду, бо не раз спустошений був пожежами. Найбільше дала ся в знаки пожежа 1811 р., що спалила всі церкви і будівлі монастирські, які були здебільшого дерев'яні, так що черниці мусіли перейти на житє зпершу в приватний дім, а потім — в Пустинно Миколаєвський монастир (братія з сього монастиря на той час була переведена в Печерську Лавру).

В кінці статі автор говорить про сучасний побут монастиря — описує церкви, будівлі, видатнійшу церковну утвар, ризи, грошові кошти і склад черниць.

Про три статі за Межигорський монастир (N 8 і 18) мова в відділі бібліографічнім.

Появлення уніатських церковно-богослужебних книгъ въ 1739 г. и распространение ихъ въ заграничныхъ благочестивыхъ монастыряхъ и приходскихъ церквахъ, принадлежавшихъ къ Кіевской митрополіи прот. П. Орловського (N 6).

На уніатскім Замојскім соборі (1720 р.) ухвалено звернути дуже пильну увагу на потребу поправлення православних церковних книжок, що вживались скрізь по церквах, і обмінити на нові. Папа, затверджуючи постанову сього собора, звелів своїй курії обібрати кількох богословів, щоб вони переглянули церковні книжки і зазначили, які з них треба виправити і які цілком знищити. Комісія ся скінчила сю справу тільки року 1737; ухвали її були прийняті курією і року 1738 постанову сієї комісії разом з булею палскою розіслано всім уніатським єпископам в Польщі, щоб вони зараз-же виконали постанови комісії, а єпископи вже від себе розіслали сю постанову ігуменам монастирів і деканам. В статі о. Орловського наведено одно таке розпорядження єпископа львівського, галицького і каменець-подільського Атаназія Шептицького з 3 мая 1738 р. з дуже докладним означенням, які належить зробити

поправки і в яких книжках. Далі автор звертає увагу, що Атаназій Шептицький звелів надрукувати в львівській друкарні богослужебні книжки відповідно новим виправленим вже взірцям і сї книжки без жадних перешкод були розповсюджені скізь на польській Україні в уніятських монастирях і церквах і навіть занесені були в православні монастирї й церкви. Сьому сприяли, на думку автора, такі причини: темнота і неосвѣченість православного духовенства і спеціяльно чернцїв, потайна прихильність до унії де-яких ігуменів православних монастирїв і недостача і дорожнота православних книжок. Передрук сїєї статї зроблено того-ж таки 1895 р. в „Литовских епархіальных вѣдомостях“ (N 42) і „Волинских епархіальных вѣдомостях“ (N 32). Треба одначе завважити, що документи, які подає тут о. Орловський, не нові: вони були надруковані сим самим прот. Орловським в 1891 р. в „Подольских епархіальных вѣдомостях“ в статї під титулом: „Матеріали для исторіи православія въ Брацлавщинѣ“.

Обьясненіє преслѣдованія и гоненія уніатами не-уніатовъ чрезъ отобраніє церковей и приходовъ, изгнаніє ихъ изъ собственныхъ домовъ и расхищеніє ихъ имуществъ, а также отвѣтъ на титулы, данныє въ универсалахъ уніатскимъ митрополитомъ Смогоржевскимъ не-уніатскому духовенству (N 9).

Се полемічний утвір, написаний польською мовою коло 1790 р. православним протопопом містечка Гранова (тепер Гайсинського повіту, Подільської епархії) Іваном Строцьким, що брав дуже велику участь в боротьбі православного українського духовенства з католиками і уніатами. Утвір сей знайдено прот. П. Орловським в бібліотеці київського Софійського собора разом з иньшими паперами, що належали тому-ж таки Строцькому, і видано в перекладі з польської мови. Строцький в сьому утворі полемізує з сучасним йому уніятським митрополитом Смогоржевським, відкидає його прикрі вирази в ріжних обіжниках, що видавані були на адресу неуніятів, доводить правдивість православної віри і легальність поступовання, згадує про де-які насильства уніятів над православними і т. ин. Сей утвор прот. Строцького цілком надруковано в статї того-ж таки прот. П. Орловського в Київський Старині за 1895 р. N N. 11—12, п. з. „Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцкій, какъ поборникъ православія на Украинѣ во второй половинѣ XVIII столѣтія“. Передрук статї о. Орловського з „Кіевск. епарх. вѣд.“ зроблено в „Литовских епархіальных вѣдомостях“ (N 29—30) і „Холмско-Варшавскім епархіальнім вістнику“ (N 17—18).

¹⁾ Див. Записки т. XII, бібліографія.

Предшественники духовнихъ консисторій въ епархіальному управленіи Западно-Русской церкви въ XV и XVI в., такъ называемые соборные „крылосы“ С. Л. (N 24).

Автор з початку показує, що „крылос“, яко орган колегіяльні управи і суда, істновав здавна в російській церкві (є звістка про істнованне його в XII в.), але в Московщині сей институт не мав ніякого розвитку: він був скасований, і натомість повстала форма правління одної особи. Протівно, в руській церкві ся колегіяльна форма мала дуже широкий розвиток. На підставі документів, дуже старанно зібраних автором, зазначають ся досить широкі права „крылоса“ в руській церкві.

Унія и возсоединеніе уніатовъ въ 1794—1795 году въ предѣлахъ нынѣшняго Липовецкаго уѣзда — свящ. В. Липковського (N 21 и 23).

Автор з початку статі говорить про релігійне становище тієї місцевости в XVIII в. на підставі значних шаблониових гадок, а потім оповідає про прилученне уніятів до православия за епископа Віктора Садковського. Остання частина статі основана на документах Липовецького духовного правління, до якого в 1794—95 р. ішли справи про прилученне уніятів.

Изъ церковной лѣтописи Богоявленскаго прихода м. Паволочи Сквирскаго уѣзда — свящ. С. Брояковського (N N 10, 11, 14, 16, 18 и 21).

Історичні відомости про Паволоч дано в сій статі головним чином на підставі переказів, що задержались в сім'ї автора і в народі. Наводять ся тут дідичі містечка, говорить ся про долю його за часи Б. Хмельницького, С. Палія і иньших; подають ся звістки про стару церкву, що істнувала в минулому віці, і про нову, що заснована недавно, року 1894. В кінці статі автор розповідає про церковний архив, церковну раду, церковно-приходську школу і духовенство в містечку.

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости.

Рукописныя евангелія Волынскаго епархіального древнехранилища (Историко-діалектологіческіе очерки) Г. Крыжановського. (N N 7, 8, 9, 10, 11 - 12, 13, 14 та 15).

Р. 1893 в Житомирі засновано церковне-археологічне товариство й при ньому епархіальний музей (древнехранилище), куди збирають ся пам'ятки старовини, переважно церковної. Не вважаючи на незначний час істновання сього місцевого музею, в йому вже єсть коштовні речі давнини, до яких треба занести й рукописні евангелія. Гр. Крижановський (автор студії „Рукописныя евангелія кievскихъ книгохра-

нилищъ“, Київ р. 1889) подає в сій статі опись девяти рукописних євангелій, з яких вісім четверо-євангелій, а одно „учительне“; рукописи сі більшістю належать до XVI в. (одну можна віднести на підставі палеографічних ознак до XV в., дві до XVII в. й одну до XVIII в.) Усі вони написані у Галицько-Волинським краї і в значній мірі заховали в собі ознаки галицько-волинської мови XVI—XVIII в., а текст учительного євангелія написаний чистою українською мовою. Майже на кожній рукописі є записка про те, в яку церкву й хто їх дав, за скільки куплені, й т. ин., через те рукописи сі мають деяку вартість за для історії місцевого краю. Одно з четвертоєвангелій написано р. 1567 у Струмиловій Камінці (з того-ж самого міста є ще й иньше євангеліє рукописне, більш давне — 1411 р., що тепер становить власність церковно-археологічного музею Київ. д. академії); друге євангеліє XVI в. подаровано р. 1636 у церкву св. Параскеви м. Язловця (у східній Галичині). Статя д. Крижановського вийшла й окремою брошурою (Почаїв 1895 р. стор. 75).¹⁾

Историко-статистическое описаніє церковей и приходовъ Волинской епархіи — Н. Теодоровича. Се продовжене праці, перший том вийшов ще р. 1888. Описуєть ся далі Староконстантиновський повіт. Вписи села Скворідок єсть багато етнографічного матеріалу -- описання весіля, похорон й ин.; зібрано багато поговірок, забобонів й т. ин.

Три подлинныя завѣщанія дворянъ Θεодора и Евы Домашевскихъ Почаевскому монастирю отъ 1649, 1659 и 1665 г. (къ исторіи Почаевской Лавры) Н. Теодоровича.

Сі три документи знайдено в архіві правління Волинської дух. семинарії, куди вони прийшли з церковно-історичного комітету, що існував в 50-их роках при семинарії. Волинські шляхтичі Θεодор та Ева Домашевські відомі в історії Почаївського монастиря тим, що р. 1649 вимуровали на скелі церкву, на місці якої в р. 1771—1785 граф Миколай Потоцький поставив велику Успенську церкву, що існує й досі. Надруковані два документи 1649 та 1659 р. — се надання, якими Домашевські дають монастиреви гроші та маєтности. Третій документ 1665 р. єсть тестамент Еви Домашевської, де вона виголошує свою передсмертну волю що до свого добра, що майже все віддає на монастир, і просить поховати її біля Троїцької монастирської церкви, де поховано і чоловіка її, що вмер трохи раніше. Документ 1649 р. написаний українською мовою, руськими літерами, два инчих документи — 1659 р. та р. 1665 — польською мовою.

¹⁾ Про неї див. Записки т. X, бібліографія.

Къ історіі Колодеженскаго Вознесенскаго монастиря, нѣкогда существовавшаго въ Новоградѣ. Волынскомъ уѣздѣ Волынской губерніи — Н. Теодоровича (N 22 и 23). Сей монастир, про який ми маємо дуже скупі відомости, існував здавна біля села Колодежна над рікою Случею, як думають — старого Колодяжна XIII в.; заснування надають якимсь руським князям, розуміється — цілком доволно; спершу він був православним, а в XVII в. кн. Януш Острожський передав його уніатам. У XVIII в. монастир зубожів і р. 1775 його прилучено до Любарського базиліянського монастиря, а р. 1804 цілком скасовано. У сій статі д. Теодорович видає три документи XVIII в., знайдені в архіві Почаївської Лаври, що кидають світло на історію монастиря, а то 1) інвентар монастиря р. 1778 (де заведено *summariusz dokumentów* — від 1671 р.); 2) судова постанова що до монастирських мастностей, наданих йому княгинею Теофілею Любомірською, 1696 р., та 3) акт про сполучення Колодеженського монастиря з Любарським р. 1775.

Гдѣ существовалъ на Волини Дубищкій Введенскій православный монастирь — К. Гвоздиковського (N 24).

Автор, на основі виданого у Архіві Ю-З. Росіи (ч. 1 т. 6) фундушевого запису кн. Любарта Гедеміновича 1322 р. та народних переказів, доводить, що сей монастир існував не в селі Дубиці, чи Волиці Дубиській Староконстантиновського повіту, а в Луцькому повіті за 4 версти від м. Рожищ над р. Стирем, на місці теперішньої німецької колонії, що зветь ся Старе Дубище.¹⁾

Историческій очеркъ о Пражевской иконѣ Божіей Матери — свящ. А. Буйницкаго.

Про давність сього образу нічого не відомо, але слава про нього пішла скрізь; р. 1864 за для нього зроблена срібна риза на кошті подаровані царицею Марією, графинею А. Блудовою та ин. Р. 1893 дозволено переносити сей образ у літку до Житомиру.

Отчетъ Волынскаго Церковно - Археологическаго общества за 1894 р. Уставъ общества, утвержденный 15 сент. — 11 окт. 1893 г. св. Синодомъ (N 11—12).

Се товариство засновав у м. Житомирі волинський архієпископ Модест р. 1893; того ж таки року воно дістало статут, затверджений Синодом. Під управою товариства існує церковно-історичний музей — „Древнехранилище“, що міститься у житомирському архиєрейському домі.

¹⁾ Надання Любарта мусить бути фальсифікатом (див. Записки IX, Н. хроніка с. 9), однак досить давно уложеним, тож в сій справі може воно дати ґрунт до таких виводів. Ред.

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости.

Минулого 1895 року подільська епархія святковала столітте свого засновання (12 квітня 1795 р.) й через се місцеві „Епарх. Вѣдом.“ дали багато місця описанням святковань, привітам, адресам і т. ин. Отже через се й історичних статей у сьому виданню за 1895 р. знаходимо не багато. Окрім того в Камінці видають ся ще „Труды Подольскаго Епархіального Историко-Статистическаго комитета“ й VIII випуск сього видання буде присвячено століттю засновання подільської епархії. В Епархіяльних же „Вѣдомостях“ р. 1895 з приводу століття подільської епархії уміщено тільки статті загального змісту історичного, чи властиво — публіцистичного, ось вони:

І. Феодорова: Главнѣйшія моменты развитія православно-русскаго дѣла въ столѣтній періодъ существованія Подольской епархіи. (N 41—46).

Н. Яворовскаго: Промова, виголошена на урочистих зборах 13 мая під час святкування ювілея.

З инчих, не ювілейних статей, згадаємо ось які:

Святитель Феодосій Углицкій, Архієпископъ Черниговскій и Новгородъ-Сѣверскій (+ 1696 г.) А. Лотоцького (N 19 та 20).

У сій статі, що містить у собі коротку біографію Ф. Углицького, автор доказує, що сей святитель родом з Поділя, а властиво з містечка Уланова (Летичівського повіту). Правда, безпосередних доказів того нема, але посередними можуть бути зацілілі листи владики Феодосія; з їх видко, що він родом з Польщі, се б то з тих українських земель, які у той час були під властію Польщі, й що в Уланові була його рідня, долею якої він цікавив ся; окрім того, автор вказує на те, що мова, якою писав Углицкій, — українська з примішкою подільських ідіотизмів, що, на нашу думку, цілком справедливо. Д. Лотоцький не впевняє, що Феодосій Углицкій з Поділя, але вважає за відповідне зняти се питання з приводу того, що р. 1896 сповнить ся 200 років з дня смерти сього владики чернігівського, тіло якого, оточене авреолею святости, лежить в чернігівській Борисоглібській церкві.

Тому ж авторови належить иньша статя — Къ исторіи Браїловскаго монастыря (N 38).

З приводу 50 років з часу перевodu Браїловського монастыря жіночого з м. Винниці (де сей монастыр засновав р. 1635 браславський підсудок та королевскій секретар Михайло Кропивницькій), автор на підставі монастырського архиву оповідає про обставини сього перевodu.

Историческія свѣдѣнія о с. Боровкѣ Ямпольскаго уѣзда — свящ. І. Ш. Подано відомости про осаду, її церкви та свя-

щенників, усе се зроблено на підставі церковних та інших документальних дат та місцевих переказів. Перекази дали можливість авторови оживити свою статю.

Отчетъ Подольскаго Епархіального Историко-статистическаго комитета и состоящихъ при немъ древнехранилищъ и епархіальной бібліотекъ за 1895 г. (N 15 та 16).

З р. 1865 у Каменці існує історично-статистичний комітет, що має своєю метою історично-статистичну опись епархії та можливе вислідження місцевої церковної історії (статут комітета, затверджений синодом, надруковано у Под. Еп. Вѣд. за р. 1895 р. N 1). 1890 р. при комітеті засновано церковно-історичний музей — „Древнехранилище“. Комітет видає „Труды“, яких видано вже 7 томів. Як видно з відчиту за 1894 р., комітет налічував 120 членів. До музею за р. 1894 прибуло 1004 річей, переважно церковних, що з придбаним раніше складає 3494 річч. Дохід комітету за р. 1894 становили 1200 руб. 22 коп.

До останнього числа „Под. Еп. Вѣдом.“ за 1895 р. додано „Календарь Подольской епархіи на р. 1896 г.“ У сій книжці кілька історичних статей: „Бакота и ея монастырище“ (тут, на місці стародавнього мастиря, що згадуєть ся у XIV в., р. 1891—2 робив роскопки проф. В. Б. Антонович), „Лядавская пещерная церковь“ (на березі Дністра), „Каменецкій замок“, „М. Жванець“.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости.

Историческій очеркъ „Благороднаго пансіона“, учрежденнаго при Кишиневской семинаріи“ (N N 19, 20, 21, 22, 23 и 24) А. Стадницького.

З початку автор робить коротенький начерк просвіти Бессарабії (і взагалі Волощини) до 1812 р., себ то, до прилучення її до Росії. В ті часи, коли Молдавія мала своїх власних господарів, просвіта і наука стояли в ній досить високо; се можна сказати особливо про княження Василя Лупула в XVII в. Але в XVIII в. при господарях-фанаріотах просвіта цілком упадає: грецькі школи існували тільки на показ, а користи для молдавського народа з їх не було жадної. Після прилучення Бессарабії до Росії почали заводити школи різних типів, — і от року 1813 була заснована духовна семинарія еп. Гавриїлом, а через три роки при семинарії заведено „Благородный пансіон“ для шляхетських („дворянських“) дітей. Хоча пансіон сей заведено при семинарії, але він був цілком окремою школою, цілком самостійною: в йому була власна адміністрація, власні програми науки, своя система виховання, свої кошти і т. ин. Пансіон існував не довго, до 1831 р., себ то до того

часу, коли була заведена дирекція бессарабських шкіл і засновані різні школи сьвітські; але і за сей короткий вік пансіон був дуже користний для бессарабського шляхетства („дворянства“). В статі знаходим багато цікавого матеріалу і до історії кишиневської семинарії, і до історії просьвіти в Бессарабії взагалі.

Матеріали для історії Добрушського монастиря (N 21 и 22).

Тут подано посланія архимандрита Феофіла, настоятеля Миколаєвського Добрушського монастиря до собора того-ж таки монастиря, бо сам настоятель одночасно був і катихетом (першим) Рішелєвського ліцея, що заснований тоді був в Одесі. Феофіл був особою досить відомою навіть в вищій верстві суспільства, через приятельство його з кн. Голіциним, обер-прокуратором св. Синода. Вмер Феофіл 1869 р. Листованнє його з братією Добрушського монастиря належить до 1821—23 р., коли він був настоятелем сього монастиря.

В листах є багато відомостей для характеристики внутрішнього життя монастиря.

Архимандритъ Андроникъ, игумень Ново-Нямецкаго св. Вознесенскаго монасиря въ Бессарабіи. А Стадницкаго (N 5).

Се закінченне житєписи сього аскета, що вмер 1893 р. (початок житєписи в „Кишин. Епарх. Вѣд.“ 1894 р.).

Письма Филарета, митрополита московскаго къ преосвященному Димитрію (Сулимѣ), архієпископу Кишиневскому (N 23).

Всіх листів вісім і належать вони до часу межі 1827 и 1836 р. Здебільшого се є обмін привитань, бажань і т. ин. В одному з листів (1836 р.) митр. Филарет говорить про свій утвір „Весѣды къ глаголеному старообрядцу“ і зазначає ті причини, що привели його до написання сього утвора. Листи сі характеризують і преосвящ. Димитрія Сулиму, що був родом з Харківщини.

В N 1 надруковано рецензію Д. Щеглова на книжку А. Стадницькаго: „Гавріилъ Банулеско-Бодони, экзархъ молдовалахійскій и митрополитъ кишиневскій“ (Кишиневъ, 1894 р.), (обговорену в Записках т. VIII).

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.

Очеркъ миссіонерскихъ мѣръ по обращенію въ православіе Стародубскихъ и черниговскихъ раскольни-

ковъ до временъ Екатерины — М. Лілеєва (N N 5—8, 10—12, 14 та 15).

Місіонерська діяльність православних поміж раскольниками почалась ще з кінця XVII в. за відомого єпископа Лазаря Барановича, що посилав до раскольників якогось Сьомашка й забирав у їх книжки старого друку. Але місіонерська діяльність Лазаря Барановича не була інтензивною. Навпаки, місцева духовна православна власть ніби то узяла раскольників під свій протекторат, а вони знов не мали нахилу до сполучення з православними та нишком друкували у чернігівській друкарні Глінського монастиря книжки. На українське духовенство вони споглядали з великим зневірем, бо вважали його за ініціаторів Никонової реформи. Ще перший раскольникий „челобитник“ Саввагій каже, що „приїзжі „нехаї“ (українські ченці) звели з розуму Никона та його справщиків“, а про Лазаря Барановича говорили, що дякуючи йому „на Москві по церквам завелась Польща“; до того ж раскольники носили бороди, за які їм роблено утиски, а Українці голили бороди. Інтензивне місіонерство поміж раскольників почало ся за Петра В.; тоді по Чернігівщині працював як місіонер єромонах Йосиф Рєшілов (раніше він був раскольниким вчителем); але діяльність його була не пастирська, а поліцейська: грошеві кари, вязниця та кара на тілі були звичайними способами місіонерства, і користи з його не було. Потім до часів Катерини II не посилено вже до Стародубців якихсь окремих місіонерів — навертанне раскольників зроблено обовязком місцевого духовенства — стародубського протопопа та ин.

Георгій Конисскій архієпископъ Бѣлорусскій (родив ся р. 1717, + 13 лютого 1795 р.) Ів. Минкевича (N 4, 5, 6, 7 та 8).

З приводу столітних роковин від смерти Кониського подано доволі повні біографічні відомости про сього діяча другої половини XVII в., що був родом з Ніжня Чернігівської губернії.

Фамильные документи предковъ Георгія Конисскаго, Архієпископа Бѣлорусскаго — Протоіерея О. Васютинського (N. 9).

Тут подано: 1) грамоту короля Яна Казимира р. 1659 ніженському шляхтичови Єремїю Касяновичу Кониському (прадідови ен. Георгія Кониського) про визволенне його маєтностей від різних податків за військові заслуги й за для знищення їх під час війни; 2) універсал гетьмана Данила Апостола р. 1732, що стверджує попередні документи Кониських, за проханням писара ніженського маїстрату Григорія Леонтиєвича Кониського, дядька еп. Георгія Кон.; 3) грамота того ж гетьмана

Григорію Кониському р. 1732 про увільнення його від утисків та військового постою; 4) універсал ніженського полковника Жураковського р. 1715 про настановлення значкового товариша Йосифа Кониського (батька еп. Георгія) ввізжим (зборщиком ярмаркових податків) на ярмарок у Борзну.

Полтавскія Епарх. Вѣдомости.

Къ житію св. Ефрема Печерскаго, епископа Переяславскаго — М. Сагарди (N 20).

Подають ся біографічні відомости про сього славного епископа († коло 1105 р.), до того ж тут висловляють ся проби розв'язання деяких суперечностей в літописних переказах та поглядах істориків (на приклад про національність св. Ефрема, про іменування його митрополітом, про „банное строеніє“, що збудовав Ефрем у Переяславі й инше).

Покровская церковь села Сулимовки, Переяславскаго уѣзда — В. К. (N 8).

Опись мурованої церкви в Сулимовці, що збудовав коло 1684 р. генеральний хорунжий Іван Сулима, нащадок Івана Сулими, осадчого самого села Сулимовки, що був гетьманом на Запорозжі з початку XVII в. (1628—35 р., див. „Сулимовскій Архивъ“ А. Лазаревського). Сей Іван Сулима вмер далеко від рідної країни, коло Ладозького озера куди Петро післав його з 20000 козаків; тіло його перевезено на Україну й поховано у збудованій ним церкві. З с. Сулимовки був родом владика „слобідський, український і харківський“ Христофор Сулима († 1813 р.). У церкві с. Сулимовки єсть подарунок сього владика: дзвін р. 1802 та книжка „Новая Скрижаль“, на якій єсть його надпис: „Въ церковь предковъ моихъ Сулимовскую Покрова Пресв. Богородицы въ память посылаю 1805 г. Февр. 7 дня“.

Историческій и церковно-статистическій очеркъ поселеній Кобеляцкаго уѣзда, расположенныхъ по рѣкѣ Ворсклѣ (N 21—22).

Описано м. Кішеньку та її церкви (початок описи про инчі осадки надруковано р. 1894).

Историко-статистическое описаніє Михайловской церкви с. Ковалей Хорольскаго уѣзда Полтавской епархїи — свящ. П. Клепечевського (N 6—8).

Лѣтопись Дмитровской Покровской церкви Кременчугскаго уѣзда — св. А. Мойсіяхи (N 10).

Историчні відомости про с. Дмитровку та її церкву починають ся в половини XVII в.

Двадцятипятилѣтіе Полтавскаго Епархіального женскаго училища — В. Щеглова (N 2—7).

Се продовженне статі, розпочатої р. 1894, — тут подано властиво матеріяли до історії школи.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.

Начало единовѣрія въ русской церкви, положенное преосв. Никифоромъ Θεотоки въ слободѣ Знаменкѣ, бывшаго Екатеринославскаго Намѣстничества — В. Грекова (N 6—8).

В історичній літературі усталилась думка, що „единовѣріє“, чи прилученне старообрядців-раскольників до православної церкви на підставах так званого единовірства, виникло перш за все у Стародубщині після 1781 р., і запровадження единовірства сполучали з іменнями стародубського інока Никодима та графа Румянцева-Задунайського. Автор, на підставі документів, що він знайшов у архіві міністерства справ заграничних, показує, що за огнище единовірія повинно вважати слободу Знаменку, тепер Херсонської губер., Олександрійського повіту, й що найраніше завів і горячо боронив единовірство р. 1780 преосвящ. Никифор Θεотоки, родом Грек, другий владика Словенської епархії. Коло р. 1763, дякуючи гуманнішим розпорядженням Катерини II що до раскольників, до Росії повернулись в Молдавії раскольники, що жили там, помандрувавши туди з Росії за Петра I. Вони осіли в Новоросії й головним чином у Знаменці, а потім звернулись до владика Никифора, що б висвятити їм съвященника й дозволити збудувати церкву, де їм можна було б відправляти службу богу, задержуючи свої обряди. Никифор прийняв се на власну відвічальність. Синод спершу виступив супроти вчинку владика Никифора, але потім, коли той написав широке, докладне та розсудливе поясненне в сій справі, в синоді змінили погляди і потім стали приймати й инчих раскольників з правами единовірців.

По вопросу 100-лѣтія церкви въ селѣ Штеровкѣ Словяносербскаго уѣзда (N 24).

Подаєть ся історія будівлі сєї церкви, поставленої Петром Штеричом, що під кінець XVIII в. володів великими маєтностями у Бахмут-

ському та Донецькому повітах Катеринославської губер.; подають ся історичні відомости про парафію, священників і т. ин.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости.

Письма А. С. Стурдзы къ его духовнику, протоіерею М. К. Павловскому (N 8, 9, 14 та 24).

Стурдза (род. 1791 р. † 13 червня р. 1854) — духовний письменник та церковно-громадський діяч, перебував під кінець свого життя у Одесі, де брав діяльну участь у заснованню різних філантропичних, наукових та ин. товариств. Листи його, надруковані у „Херс. Епар. Вѣд.“, належать до 1843—1854 р.; деякі з них писані в-за кордону і містять у собі багато цікавого для характеристики церковно-громадських обставин того часу. (Коротка біографія А. Стурдзи та листи його до обер-прокурора св. Синоду С. Нечаева — у „Христ. Читені“ 1896 р. кн. 1).

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости.

Изъ прошлаго Воронежской духовной семинаріи (N 1). Надруковано ріжні вірші учнів, що р. 1801 на Різдво піднесено Арсенію, єпископови воронежському та черкаському.

О современномъ расколѣ въ Воронежской епархіи въ связи съ предыдущей полувѣковой его исторіей — М. Былова (N 2).

Се історично-статистичний огляд расколу страбрядства у Воронежській епархії (тепер їх тут налічують 15143 д., сектантів молоканів 3023 д., юдаїстів 776 д., хлїстів 21 д. й ин.)

Матеріали для історіи Воронежской епархіи (N N 13, 15, 19, 24).

Подають ся консисторські акти з величезними, иноді вельми оригінальними резолюціями Арсенія II, єписк. вороніжського та черкаського (1800—1810 р.)

Синодикъ Святителя Митрофана — Н. Полікарпова. (N 19).

Широке описанне сього пам'ятника кінця XVII в., що надають воронежському єпископови св. Митрофанови. Синодик сей переховуєть ся в ризниці вороніжського Митрофанієвого монастиря. Се — книжка, що містить у собі окрім звичайного реєстру імен за-для поминання на службах, ще й ріжні літургічні статті та думки: про користь поминання небіжчиків й ин. (статя д. Полікарпова не скінчена).

Холмско-Варшавській Епархіальний Вѣстникъ.

Тут знаходимо кілька статів свящ. Петра Фоміна, що дотикають ся історії православних монастирів, церков, брацтв та парафій Холмської Руси і складені на основі записок на церковних книжках, що нині перейшли до церковно-археологічного музею Київської духов. академії; сі статі ось які:

а) Древняя Тышовецкая церковъ и ея настоятели (N 1).

Церква с. Тишовець над р. Гучвою Томашівського повіту належить до найдавніших історичних православних пам'яток Забужа.

б) Къ исторіи послѣднихъ дней Кулемчицкаго монастыря (N 3).

На підставі записок на церковних книжках, що колись належали сьому монастирю, подають ся скуні відомости про сей монастир православний, що існував у XVI—XVIII в. біля села Колемиць Холмського повіту.

в) Къ исторіи древняго Тарногородскаго братства (N 5).

Наведено надписи 1665 та 1715 р. на церковних книжках, що дотикають ся історії брацтва м. Тарнограда (у XVI—XVIII в. належав до Перемишльської землі та епархії, тепер же до Білгорайського повіту Люблинської губер.).

г) Древній Новоселецкій приходъ (N 16). Подано історичні відомости про парафію с. Новоселки Томашівського повіту Люблинської губер. на підставі надписів на церковних книжках.

д) О Ходиванецкой церкви XVII и XVIII в. (N 22) — Томашівського повіту, у південній Холмщині.

е) Старосельская православная церковъ XVII в. (N 23).

ж) О древней Богутычской церкви (N 24) — село Богутиче Грубишівського повіту, у XVIII в. належало до Грабовецького староства.

з) Археологическая замѣтка (N 3).

Подано реєстр церковних річей Січненської церкви св. пророка Ілі 1623 р. Сей реєстр списано на першому листку рукописного євангелія XVI в., що р. 1894 подаровано в Вільні в музей Київської духовної академії.

Згадаємо ще про такі статі:

Историко-статистическое описание церкви и прихода въ с. Переспѣ Томашовскаго уѣзда Люблинской губерніи — свящ. П. Гапановича (N 11 и 13).

Село Переспа — се частина стародавнього міста Червеня, у склад якого входили і сусідні теперішні місцевості: „посад“ Тишовці, село Вакієв й „деревня“ Чермно. В статі подано історичні відомости про церкву та парафію с. Переспи з XVII в.

Холмскій Каедральный Рождество-Богородицкій соборъ во времена уніи (1596—1875 г.) Гр. Ольховскаго (N 5—9).

Подано історію собора і зроблених в ньому перемін.

Георгій Конисскій, Архієпископъ Бѣлорусскій — К. М. Л. (N 5).

Коротенька біографія та характеристика його, з приводу сотні років його смерті.

„Библиографическая замѣтка“ па книжку свящ. Ф. Гербачевського: Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси“.

Краткій годичный отчетъ по братскому церковно-археологическому музею и библиотекѣ при ней за 1893—1894 братскій годъ въ связи съ исторіей ихъ — кустоша музея Ф. Коралова (N 1).

У Холмі місцеве брацтво р. 1882 засновало музей, а при йому з р. 1885 бібліотеку з ініціативи Модеста, тоді вікарного єпископа. У музеї збираєть ся старина, переважно церковна. Протягом того року в музей прибуло більш 200 річей, з їх: церковних малювань і різьб 7, церковних річей 18, актів та грамот 4, рукописів 3, книжок старого друку 6, фотографій 75, монет, жетонів etc. 31. *Ю. С.*

Крім того на Україні виходили періодично, як і давнійше, органи двох земств. Огляд одного з них — чернігівського даємо в дальшій книжці, в відділі бібліографічнім, в загальнім огляді його за цілий час існування.

Сборникъ Херсонскаго земства (12 книжок), як і давнійше¹⁾, містить багато матеріалу для економічного переважно студійовання краю. Перше місце тут займають просторі статистично-економічні огляди річні за р. 1893 (кн. 1—2) і 1894 (кн. 9—12), з багатим запасом фактів і числових дат. Крім того друкують ся систематично в відділах хроніки

¹⁾ Див огляд його в Записках кн. IX.

лікарської і ветеринарської просторі справоздання з стану гігієнічного краю, а в відділі хроніки господарської справоздання господарські. Поза сими реґулярними справозданнями, протоколами земської адміністрації й справозданнями поодиноких земських інституцій (між ними — справозданне одного з шкільних інспекторів — кн. 1, 9) заміщували ся статі практично - господарського характера, а також присвячені статистиці (як статя д. Борисова про шкільну статистику в кп. 9 і статі в кн. 5 і 12); статей характера чисто наукового між ними не було, що вправді і не входить властиво в програму видавництва.

БІБЛІОГРАФІЯ.

(Рецензії й справоздання.)

Ө. П. Кеппенъ — Къ исторіи тарпана въ Россіи (Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія 1896, I с. 96—171).

Д. Н. Анучинъ — Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и объ ихъ прирученіи въ Россіи (ibid. VI с. 223—269, VII с. 67—95).

Статі названі тут присвячені питанню і самому по собі важному і для нас спеціяльно цікавому. Як відомо, до дуже недавнього часу (останні звістки д. Кеппен датує 1880-ими р.) в степах українських жили дикі коні звані тарпанами (*equus soballus equiferus Pallas*); звістки про тих диких коней маємо з Геродота, з Поучення Мономаха, з Боплана, а з кінця XVIII в. кілька докладних описань; звичайно описують тарпана невеликим сірим коником, з чорною смугою на спині, з нефоремною головою, дуже швидким. Суперечне питання — чи є се кінь дикий, чи здичілий домашній? Д. Кеппен в своїй розвідці, старанно зібравши літературу про тарпанів (одначе не найшов я згадки про статю Ревякина в Основі 1861 р.) і доповнивши її деякими устними оповіданнями, приходить до виводу, що се була порода дика, а то з огляду на її характерні і невідмінні ознаки, а стаючи по стороні теорії про європейську правітчину країв, д. Кеппен уважає свого коня заступником породи, звістної з розкопок почавши з часів ділювіальних, і предком домашньої породи коней і то т. зв. східнього типа, більш дрібного й короткоголового.

В своїй розвідці д. Кеппен між иньшою виступив против погляду на сю справу звістного московського антрополога проф. Анучина, і се викликали статю сього. Займавшись вже давнійше історією удомашнення звіврят, д. Анучин виступив проти д. Кеппена з цілим арсеналом антропологічної й полеонтологічної літератури й дав цілий ряд поправок до

його статі. Полишаючи на боці уваги до загальної палеонтології коня, застанемось лише над тим, що ближше нас обходить. Д. Анучин зістає ся при давнійшій думці, що тарпана можна скорше уважати за здичілого коня, закидаючи проти характерности його ознак, бо в описаннях його є певні незгідні відомости що до форми, вигляду, бігу, а в кістяках д. А. не знаходить жадних характеристичних відмін; далі раса ся не могла бути чистою через те, що до табунів завсіди приставали домашні кобили; нарешті — однородний вигляд, як би був, міг з'явитись через здичіння, як в иньших краях, бо при тім звівр більше підпадає впливу атавізму. Поділяючи погляд на азиатську родину більшости домашніх звіврат і культурних рослин, д. А. думає, що й кінь домашній перейшов до Европейців від середне азійських кочовників і лише по тому Европейці могли зайнятись одомашненням европейської дикої раси, як що вона ще істновала. Останню главу своєї розвідки д. А. присвячує джунгарському дикому коневі (*Equus Przewalskii*), висловляючи при кінці догадку, що й сі дикі коні властиво скорше здичіли як властиво дикі, в усякім разі — вони мішались з домашніми і взагалі своїм типом близько подібні до домашніх рас середньої Азії.

Таким чином питання про тарпава — чи був то кінь дикий чи здичілий — зістає ся непевним, бо доводи д. Анучина мають характер більш негативний ніж позитивний. Виводи його про азійську вітчину домашнього коня мають характер більш гіпотетичний, бо не оперті на виразних фактах, так як і його гадка про неможливість одомашнення коня самостійно в ріжних краях; а припускаючи, як можливе, що одомашнення коня стало ся в „прикаспійських, ба навіть при понтиїських степах“ (с. 74), він сам непримітно признає певну можливість тезі д. Кеппена, що „одною з місцевостей, де коня одомашнено, була Україна (Скитія)“. Правдоподібно, питання про тарпана на сьому не скінчить і викличе дальші студії, але статя д. Кеппена і по всіх цоправках, зроблених проф. Анучиним, має свою вагу як старанний звід відомостей про сю винищену (як думають) вже цілковиту породу українського дикого коня.

М. Грушевський.

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русской культуры, часть I: Население, экономической, государственной и сословной строй, Спб., 1896, ст. VII+223+мапа.

Книжка д. Милюкова (доцента Московського університета, видаленого за свій лібералізм перед роком, і автора важної праці про економічний стан Росії за часи Петра I) є відбиткою статей, друкованих в часописи популярно науковій „Міръ Божій“, призначений для старшої молодіжи й ширшої громади; як довідуємось (див. Рус. Мысль 1896,

IV, 159), за сею першою частиною прийде друга, розпочата вже друком і присвячена церкві й школі, й третя — присвячена громадському життю. Видане тепер містить в собі по вступних увагах, де автор висловляє свої принципіальні погляди, ставлячи предметом історії культуру — в значінню побуту материяльного, духового і громадсько-політичного — та виступаючи прихильником теорії цілковитої залежності історичної еволюції від законів її і противником телєологічних теорій, наступає огляд колонізації сучасної Росії, далі йде огляд економічного життя — характеристика способів господарських, промислу домашнього й фабричного, історія торгівлі й кредиту; гл. III, присвячена державному устрою, займаєт ся головню оподаткованнем, попри нього — історією адміністрації взагалі; в гл. IV дано огляд історії верств — шляхетської, міщанської й селянської; книжку закінчує загальний огляд, де автор застановляєт ся над загальним характером російської громадської й державної еволюції, зазначаючи своє місце по середині між двома супротивними поглядами: т. зв. славянофілів і західників російських.

Автор, як зазначає в передмові (с. 18), мав на меті познаємити читача з „тими основними процесами й явищами, що характеризують русську (російську) громадську еволюцію“, систематизувавши материял, поза хронологічною, чи ліпше — синхроністичною схемою, аби виразнійше ті процеси представити. Призначаючи свою книжку для „широкого кола освіченої публіки, автор обмеживсь лише „елементарними відомостями, найбільш важними для загального розуміння історичного процесу, усунув аргументацію й цитати, даючи замість того вказівки про важнійшу наукову літературу в кінці кожного розділа.

Треба признати, що автору в значній мірі удалось дійти поставленої мети; поодинокі сторони, чи складові процеси російської еволюції історичної, позбавлені другорядних деталей, ілюстровані багатьма таблицями статистичними й діаграмами, виступають перед читачем виразно й дають суцільне й сильне вражіння, звязані одною провідною ідеєю автора. Автор виходить з принципа, що основним двигачем історичної еволюції є побільшення людности в звязку з потребою виживлення; надзвичайна малолюдність Росії й невичерпані запаси природні зоологічні й хліборобські запаси краю привели до того, що історичний процес переходив в Росії в цілком иньших формах ніж в Європі західній. Економічна слабкість і примітивність громадського життя в давнину мала наслідком, що державний устрій і диференцирований громадський склад витворились не з самої громади, а з'явились як результат впливу центрального уряду під впливом головної потреби — військової оборони і звязаної з нею — потреби грошевої. При економічній слабкості людности такий вплив мусів бути надзвичайно енергічним, а для того сама власть мусіла стати необ-

меженою, деспотичною. Забезпечення існування викликає надзвичайний зріст людности в останні часи, і се — в зв'язку з впливом форми європейських — приводить за собою надзвичайно швидку зміну форм життя і устрою, держачи край все ще в стані переходу.

Такі більш менш головні висновки цієї цікавої книжки, що безперечно, як сподівався автор, буде цікавою й не для „самих спеціалістів, що працюють звичайно в одній маленькій сфері науки і рідко ясно собі представляють зв'язок цієї сфери з цілостю“ (с. 19). Особливо цікавими, бо ґрунтовніше обробленими здаються розділи присвячені економічним питанням; автор спеціально сією стороною займався.

Для нас спеціально однак кнужка дає безпосередно дуже мало цікавого. Історична схема книжки така — доісторичні часи східної Європи, давня держава Руська, Московська держава, Російська імперія; се властиво — історія генези сучасної російської (себ то — великоросійської з погляду етнографічного, з територією російської держави) культури; при тій схемі виходить та хиба історичної перспективи, що давня держава руська стає ніби виключним антецедентом московської, а Україна-Русь почавши від XIII в. аж до кінця XVIII в. кудись пропадає з поверхні землі, щоб потім явитись в ролі об'єкта адміністративних заходів російського уряду. Розуміється, се хиба цілком несвідомо у автора, але молодшим, більш об'єктивним історикам російським треба було б раз зреформувану сю схему історичну.

Ближше нас дотикає розділ, присвячений колонізації давньої Русі, але він належить, на мою думку, до слабших в книзі. Шан. автор часом категорично говорить про річи більш менш гіпотетичні (напр. про іранство Сарматів с. 39, про стрічу Славян з Фінами коло Валдайських гір в VII в. с. 43), а сього в популярній книзі треба б особливо оминати; на с. 40 автор говорить про пам'ятки руської мови IX—X в. (?). На с. 45 автор говорить, що людність на границях степів була (в середній період) або чужеродна або мішана; очевидно, чужим елементом тут міг бути лише тюркський, але вище (с. 39) автор каже — і цілком справедливо — що в етнографічній складі руським кочовники мали дуже малу ролю; і дійсно, ті осадні тюркські граничні існували лише до часу, з часом знову притягались степовою людністю і в руській людности слід по собі зіставляли дуже слабкий; автор на довід каже, що мешканці Сквирського повіту „називали себе Половцями ще в XVI в.“ але се або непорозуміння, або lapsus memoriae, бо ми знаємо лише авантюриста Половця — Рожиновського, а й зв'язок його з Половцями досить проблематичний. На тій же стороні автор каже, що ознаки галицько-волинського діалекту проявляються в XIV в. На с. 46 сказано, що осадні на Поділлі не давніші від XVII в. і т. и. Взагалі треба сказати, що справу давньої етнографії

автор (не хочачи заглиблятись в гіпотези) представляє трохи вже занадто не ясно.

М. Грушевський.

Николай Рожковъ - Поводи къ началу процесса по Русской Правдѣ (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія 1895, IV с. 310—8).

Маленька розвідка д. Рожкова займаєть ся двома питаннями — що потрібно було, аби розпочати процес в справі карній, і що значить термін покліп. Зазначивши різницю в поглядах на поводи до карного процесу — чи потрібно до того особи обвинуваченого — автор розв'язує се так, що віджріжняє слідство, де для початку не були потрібними ані особа обвинуваченого ані „лице“, і самій сул, де особа обвинуваченого мусіла бути звісна. Що до другого питання, то автор уставляє існування поклецу лише в справі про убийство й татьбу, на основі ст. 15—17 Троїцького кол., в противність більшости дослідників, сполучаючи слова „и во всѣхъ тяжахъ“ з „въ татьбѣ“, і відділяючи „и въ покленѣ“, в значінню „себ то при поклені“; значінне ж слова „покліп“ виводить із статей 81—2, де говорить ся про уживання заліза: припускаючи, що поставлені тут умови характеризують і покліп він виводить, що покленом було „обвинуваченне на основі підозріння, висловленого кількома особами“, не очевидцями.

М. Г.

~~Dr. Max Gumpłowicz —~~ Bischof Balduin Gallus von Kruszwica, Polens erster lateinischer Chronist (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften, S. 36, 1895).

Під таким заголовком видруковала віденська Академія Наук в справоздавах секції філософічно-історичної працю Дра Гумпловича, звісного в істориографії польській ученого, працю, що, думаємо, повинна ближше заінтересовати істориків польських задля результатів, до яких доходить Др. Г-ич. Але також інтересна вона і для нашого кола істориків хоч би й тим, що перша хроніка польська, звісна під іменем Галла, єсть одним з жерел для історії найдавніших відносин русько-польських.

Автор, зазначивши на вступі загальний характер первісної істориографії польської тим, що вона відразу в скінченій, артистичній формі появляєсь, і характер самої-ж літописи, обговорює попередю справу походження Галля. Розібравши усі дотеперішні виводи учених, доказує, що згаданий літописець був Французом, одним із багатьох зайшлих тоді французьких монахів-Бенедиктинів до Польщи. Відтак переходить автор до означення місця, де літопись була написана. По бистроумнім розсліді

доходить до того, що М. Галль писав її у Великопольщі, в Крушвиці. Тут належав він, стараєсь автор далі доказати, до духовенства епархії Крушвицької, спеціально-ж був капеляном Болеслава III, навіть дорадником, що брав участь в його подорожах в краю і за границею.

Найсмілівіші виводи Дра Гумпловича два останні, а то — коли літопись була написана і хто був біскуп крушвицький Балдуїн Галлус. По тонких розслідах, зручно затираючи суперечности, доходить автор до результатів, що хроніка була написана межі Великоднем (?) а осіню р. 1113, а згаданий біскуп був ніхто иньший, як автор хроніки. Сї догадки ждуть научної оцінки, та в усякім разі Др. Гіч осьвітив згадану хроніку не з одного боку і тим значну заслугу приніс досліддам первістних польських жерел історичних. С. Т.

Вс. Ө. Миллеръ — Былинное преданіе въ Олонецкой губернии (Русская Мысль, 1894, III с. 1—18).

— Русская былина, ея слагатели и исполнители (ibid. 1895, IX с. 143—160, X с. 1—19)

— Отголоски галицко-волынскихъ сказаній въ современныхъ былинахъ (Журналъ Минист. Народ. Просвѣщ. 1896, VI с. 280—326).

Проф. Міллер далі студіює билинний епос в серії дрібних статей, заміщених по різних періодичних виданнях; в одній з попередніх книжок (т. IX) я дав справозданне з кількох; на сей раз скажемо про згадані вгорі статі загальнішого змісту, полишаючи кілька спеціальних на иньший раз.

Перша статя — є популярний відчит, вступ до билин, пересьпіваних одним з олонецьких „сказителів“ перед публікою в Москві; автор головно засновав його на Гільфердингу; по загальних увагах про Олонецький край і його сьпівців, д. М. уставляє тези, що сюжети й типові місця билин переховувались міцно, тим часом як комбінації сих типових місць (характерні і loci communes), їх сполучення мінялись і підпадали індивідуальному впливу сьпівця; взагалі ж творчість зникла, билина не розвиваєть ся, а пеуєть ся в устах селянських сьпівців.

Тезу про loci communes д. М. розвинув далі в своїй другій статі, де порушив ряд традиційних поглядів, звязаних з билиною. Д. М. вказує (як і Е. Барсов) на те, що термин „билина“ взято з Слова о п. Ігоревім і приложено до сих пес цілком довільно і безосновно (Сахаровим), так що він має лише умовне значінне; далі що назва „богатирського епоса“ не надаєть ся для означення репертуара, де крім богатирських є не меньша частина з характером новель; що гадки про феноменальність народньої памяти побільшені, і без організованого виучування билин вони

не могли б передаватись довгий час; що антитеза народної й штучної творчості безосновна, і композиція билин має багато штучного в заївках, вступак („зачинах“) і в тих loci communes, що представляють собою готовий епічний матеріал для утворення билин, а могли виробити ся, як і певні традиційні форми в епітетах, описаннях, лише серед фахових співців, якими не могли бути ділетанти-селяне. Такими фаховими співцями д. М. уважає скоморохів, звістних з часів давньої Руси (XI—XIII в.) і в Московщині знищених заходами уряду доперва в 2-ій пол. XVII в. Автор на довід вказує на „присутність в билинах цілого ряду осіб, що грають, присутність фахового гусяря (Садко), часті згадки про гусярів-скоморохів (с. 18), і наводить звістку Татіщева, що скоморохи співали й билини. Правда, що згадки про скоморохів не дуже часті (автор наводить лише три) і властиво не можуть бути ще доводом, бо — як і гранне на гусях — могло се виступати просто як побутова реальна подробиця, але сама догадка дуже правдоподібна.

Третя стаття має, як видно з титулу, спеціальну цікавість для нас. Д. М., ведучи далі, як сам каже, досліді Жданова над поетичною традицією про кн. Романа, хоче „зібрати в билинах все, що могло б вказувати на існування в періоді домонгольським галицьких історично-епічних оповідань“ (с. 281). Таких билин, зложених з початку в державі Галицько-волинській, вказує він три: про Дюка Степановича, про Чурила, про Потока і про Дуная.

Особливо широко застановляєть ся він на першій (с. 283—302). Вже Ол. Веселовський, в своїй розвідці про українські билини, признав в ній перерібку повісти про Індію (Епістолії пресвітера Івана), владжену в Галичині сю думку, в основі її, прийняв потім Халанський, а тепер і д. Міллер, не приймаючи одначе гадки Веселовського, що билина ся з Галичини прийшла в Київ, і звідти на північ і думаючи, що її прилученне до київського циклу скорше сталось в північній версії. Приймаючи нові здогади д. Істріна, що билина про Дюка стоїть в звязку з візантійською версією Епістолії і в основі своїй з'явилась в Візантії, д. М. догадуєть ся, що в Галичину вона могла зайти за часи живих зносин її з Візантією в 2-ій пол. XII в., може привезена самим Андроніком, як памфлет на його воєрога імп. Мануїла.

Автор сам називає се все „здогадами“ (с. 303), і дійсно все висше сказане не більш як гіпотези: чи билина не могла зложитись на Русі? чи зносин з Візантією не мали иньші землі руські? чи приїзд Дюка з Галича в билині має вказувати доконче, що билина зложена в Галичині?

Такий же слабкий ґрунт мають виводи й иньших билин: що до Чурила автор вказує його присутність в билині про Дюка і розповсюдження

згадок про нього в піснях в Галичині, Холмщині й на Підлясю. Про Потока свідчить лише істнування коломийки (вид. у Кольберга Рокусіє II, 101), де крива дівчина має

Одно око до Чурила

Друге до Потока

(хоч не певно, чи се належить до тих билинних героїв), і та подробиця, що жінка Потока „Подоленка“, а викрав її „политовський“ король; д. М., ідучи за Веселовським, звязує сю особу з болгарським святим Михайлом з Потуки, а оповідання про нього в Галичину могло бути перенесене в першій чверті XIII в., коли перенесено мощі його до Тирнова з великою честью. Нарешті в Дунаю билинним д. М. бачить Дуная, боярина Володимира Васильковича (згад. в Іпат. літ. під р. 1281, 1282, 1287), що і в билині, як і в літописи, мав справи з Поляками; билина замінила волинського Володимира традиційним київським, а до імени Дуная причепила сюжет що представляє лише варіант билини про Добриню-свата, а другий — про Дін ріку й його жінку Ніпру. Признаючи всю дотепність сих здогадів, мусимо одначе зауважити, що раз про літописного Дуная нічого ми не знаєм такого, що моглоб стати зерном тих оповідань, то при досить широкім розповсюдженню того імени й звязувати його з тим билинним героєм можна лише гіпотетично.

Розвідка кінчить ся критикою теорії проф. Халанського про німецький початок билини про Дуная (Нібелунгі й Тідрексага).

М. Грушевський.

Antoni Prochaska — Podole lennem Korony (1352—1430), Краків, 1895, стор. 24 (відбитка з т. XXXII Розправ виділу історично-філзовофічного Краківської Академії).

Невелика розвідка Дра Прохаски зачіпає цілий ряд важних питань подільської історії й хоче, можна сказати, шкереберть перевернути історію Поділя. Виводи сієї розвідки сам автор при кінці представляє так в означенню „фаз в історії Поділя“: 1) На Поділю осаджує ленників Казимир В. і земля ся вістаєть ся в відносинах ленних і до Людовика Анжу. 2) 1393 р. король (Ягайло) бере в неволю Федора Кориятовича, попертого Романом молдавським, і займає Поділе, що Угри силували ся відібрати у Корони польської. 3) 1395 р. Снитко з Мельштина дістає від короля Камінець разом з західним Поділем як лен корони; східньою частиною Поділя править король сам. 4) По смерті Спитка держить Поділе правом ленним Свидригайло 1400—1401 р., а як він втік до хрестоносних рицарів (під кінець 1401 р.), витворилось повстання на Поділю, задалене одначе королем; король посадив в важнійших замках

своїх старост і задержує їх і тоді, як викликавши Свидригайла з Прусії (1404 р.), подає йому деякі держави на Поділю. 5) 1411 р. віддає король Поділе в доживотну державу Витовту, а по його смерті земля має вернутись короні. Зем'яне подільські, зобов'язані до вірності королю і короні, як ленники коронні, дістають привілеї едлинський з певними обмеженнями, що обов'язують зем'ян подільських і руських. Ще вони не зрівняні з коронною шляхтою; відповідно показаним короні заслугам мають одначе надію цілковитого зрівняння в правах з коронною шляхтою“ (с. 22).

Головна точка з того всього — що Поділе зовсім ніколи не належало до в. кн. Литовського ані було князями литовської династії завоюване. Д. П. відкидає отже оповідання найдавнішої русько-литовської літописи, як „каламутну і не варту віри“ (с. 20) легенду того „каламутного і не вартото віри джерела“ (с. 1), „пам'ятки урядової історіографії“ (с. 13), спорядженої якимсь дяком в. княжол канцелярії, а натомість підносить ся, як справедливі і всякої віри варті відомости Длугоша, обізнаного з тими фактами і документами (с. 19, пор. 22). Такий погляд як сказано, перевернув би цілком погляди, уставлені в новійшій літературі історіографічній руській, польській і російській. Тож мусимо ближше придивитись доводам, що на їх оперто його.

Передовсім ми сподівали ся б, що автор докладнійше застановить ся над оповіданням літописи про те, як опанували Корятовичі Поділе, але д. П. лише категорично зазначає свій загальний погляд на р.-л. літопись, що вище наведено, а далі на тій основі, „що Поділе було леном кор. Казимира і його наступника Людвика, що жадні зв'язки не сполучали Корятовичів з Литвою“ (с. 4) признає, що все оповідання літописи „про завоювання Поділя Ольгердом¹⁾ — просто тенденційна вигадка.“ Битву на Синій воді, на думку д. П., видумано, а міг літописець тут перенести на Ольгерда битву на Куликовім полі, що в деяких хроністів німецьких заміняєть ся Синєю водою (Bloen Wasser, Blowasser) (с. 4). Розумієть ся, таке об'яснення, як з'явилось оповідання літописне, нікого не задовольнить; коли літописець взяв з голови всю історію про похід Ольгерда і Корятовичів, то не потребував за помочю німецьких хроністів приладжувати оповідане московських хронік про битву на Куликовім полі. Але власно — на чім опертий погляд, що те оповідання взято з голови? На тенденційний характер оповідання про Поділе вказав ще проф.

¹⁾ Зауважу по дорозі, що літопись властиво не говорить про завоювання Поділя Ольгердом, лише, що Корятовичі з'явилися на Поділю (і в порозумінню з отаманами почали організувати боротьбу з Татарами після побіди Ольгерда; на се вказувалось вже в літературі (див. і мою Барщину с. 20).

Дашкевич (Замітки с. 75: „уложеної тенденційно і на основі відомостей, що не визначали ся цілковитою певністю), і опираючись на оповідання Кромера, виставив навіть гіпотезу, що автор літописи переніс на Ольгерда похід з Витовтових часів („Замітки“ с. 77 і 87—8). Ся гіпотеза не знайшла собі співчуття в наукових кругах, але бодай показувала дорогу, якою могла уложитись версія про похід Ольгерда (тотожність імені Ольгерда і Витовтового воеводи). Д. Прохаска іде далі, уважаючи сей похід просто тенденційною вигадкою; але яка підстава тому? Такого характеру оповідань літописи д. П. не вияснив ані в сій, ані в попередній розправі, спеціально присвяченій сій літописи, де категорично закидає авторови оповідання про Поділе „теоденційність в перекручуванні фактів“ (Latopis litewski стор. 28—9, порів. с. 54), без докладнішої аргументації. Д. П. уважає епізод про Поділе утвором того ж пера, що написало першу частину літописи; я теж так думаю (пор. розвідку мою в Записках т. VIII с. 12—3); а тепер зауважу що ниньшій дослідник — проф. Смолька, детально перейшовши те вступне оповідання літописи (про відносини до Ягайла Кейстута й Витовта), приходить до виводу, що фальшовання й перекручування фактів ніде не можна достерегти, а тенденційність могла вплинути хіба на замовчання де чого (Najdawniejsze rozprawy стор. 41). Аби збити такий суд, треба докладніших доводів, і поки їх нема, оповідання літописи не може бути відкинено голословним закидом вигадки, хоч тенденційний характер і самотність сього оповідання примушують відомости його приймати з певною обережністю.

Д. П. виставляє аргументом проти оповідання залежність Поділя від Польщі за Казимира і Людвика; розуміється ся, така залежність не могла б ще довести фальшивости оповідання літописи: хіба зайняте литовськими князями Поділе не могло б пізніше прийти в залежність від Польщі? Але тепер переглянемо доводи тієї залежності Поділя від Польщі.

Д. П. каже: „Янко з Чарикова знає, що на Поділю був князем Олександр Кориятович, а відносини сього князя, як таке ж й брата його Юрія до Казимира В. означає ленною службою“ (с. 2); але Янко (Monum. Pol. h. II р. 634) нічого не говорить за Олександра, як князя подільського, лише як державцю Володимира з руки Казимира, так само як Юрія він знає як державця холмського, при чім згаданий у нього Georgius — правдоподобно, зовсім не Кориятович, а Юрій Наримунтович. Не поширають гадки д. Прохаски і наведені два документа: в документі 1866 р. Кориятовичі виступають як союзники Казимира, в документі 1368 р. Олександр підписаний свідком на документі Казимира, але се не може ще свідчити про належність Поділя до Польщі, лише про союзні і приятні відносини до Казимира.

Отже властиво не мають значіння для Поділя дальші уваги д. П. над текстом Янка, але по дорозі зауважимо, що автор виводить з терміна *serviundo*, ніби Олександр був в ленних відносинах до Казимира, бо *servicium* у Янка значить теж, що *feudum*; але питаємось, чи можна з тих термінів, що Янко з привичаєння до західньої термінології приложив до Кориятовичів, виводити, що ті західні відносини феодалні у нас тоді істнували? І взагалі уживання тих термінів феодалних для наших відносин, як в сій розправі, може лише затемнити справу і привести до несвідомого перенесення західних форм на наші події, тим часом як істнування феодалізма в західних його формах у нас не знає.

Вертаємось до залежності Поділя від Польщі; вище наведеним вичерпуєть ся аргументация д. П. що до Казимира; що до часів Людвика, то автор наводить лише один довід, се текст Германа *de Wartberge*, де під р. 1377 присягають Людвику під Белзом *Koddere filius Algarden ac Lubertus frater eiusdem regis*; *Koddere* тут має значити для д. П. Олександра Кориятовича, Ольгердового братанича; се гіпотеза, яку кождому ставляти вільно (хоч мені здаєть ся дуже непевним, щоб Олександр, вірний прихильник Польщі, що згадуєть ся в Кракові зараз по смерти Казимира¹), потребував би чекати аж до 1377 р. з своєю присягою і приїздити з нею під Белз з заклятим ворогом Польщі — Любартом), — але ніяким аргументом воно бути не може. Все иньше наведене у д. П. або не належить до Кориятовичів (а до Любарта та Юрія Наримунтовича), або нічого не має до політичної залежності (як грамоти краківським купцям Олександра і Константина).

І отсе все на думку д. П. *dowodzą niezbiecie*, що Поділе було леном польським, а завоювання литовське і залежність від Литви — мит. (с. 4). Вп. автор дарує, коли скажемо, що вся аргументация його довести нічого не може і робить неприємне вражінне категоричним тоном виводів, що мало відповідає вартости доводів, на яких він опертий. Попередні дослідники (Молчановський ст. 193 і далі *passim*, Леонтович *Очерки історії литов.-рус. права* с. 362 і далі) констатовали факт певних звязків Поділя з Польщею за Кориятовичів, хоч і не виводили звідси якоїсь належності політичної Поділя до Польщі; аргументация д. П. не може сього погляду збити.

Друга глава розвідки ставить не менш сьміливий постулат, що похід Витовта на Федора Кориятовича 1393 р. і завоювання Поділя — то также мит, що „жадним чином не можна погодити з сьвідощтвами сучасних хроністів та документів“ (с. 5). З дальших слів одначе довідуємось, що властиво бракує иньших звісток про сей похід, бо

¹) *Długosz*, X р. 331 вид. Пшездзецкого.

автор лише доводить, що одинокій слід Витовтового пановання на Поділлі — наданне В. Карачевському Княжої Луки р. 1393 є фальсифікатом (про Витовтове наданне Симякова говорив я при виданню його — Архив VIII, I N 1: передмова с. 53—5; як би наданне К. Луки було фальсифікатом, то на певне можна було б признати фальсифікатом і наданне Симякова)¹⁾; — розуміть ся, се само по собі оповідання про похід Витовта збити не може.

Намість сього Витовтового походу кладе д. П. похід Ягайла: „маємо документальні відомости, що зробив то Ягайло, і то р. 1393, а то таким чином що взяв в неволю так Федора як і його союзника молдавського воеводу Романа“ (с. 7). Побачимо, на чім оперто таку категоричну заяву.

Автор вказує на звістку рефести Кромера (у Стадніцького *Synowie Gedymina* ст. 179), де Федір 1403 р. дарує Ягайлу і підданим його *offensam arestationis*; терміном *ad quem* того факта уважає він наданне Поділя Снитку, а що на 1393 р. кладе він неволю Романа (до чого находить натаки в реєстрах рахункових 1393 р.), то zarazом кладе і похід подільський, а покликуючись на Длугоша (про те як Ядвига відібрала *Russiae castra* у Венгрів — під р. 1390), уважає се за боротьбу з Венграми, признаючи Федора васалом венгерським (с. 8). Перейдім сі доводи.

З рефести Кромера не можна вивести на певно, що то Ягайло взяв в неволю Федора; згадка про підданих (*subditi*) як раз може вказувати на противне, і Федір міг свою заяву дати Ягайлу лише як зверхнику того свого побідника (можливо — й Витовта); але припустім се, — та звідки р. 1395 може бути терміном *ad quem*? чи пізнійше Федір не міг пробувати якогось нападу чи що?...

Похід Ягайла на Волощину 1393 р. зістаєть ся гіпотетичним; хоч би навіть на 1393 р. припадала неволя Романа, був би він таким; записка про прихід до Кракова *legati de Walachia* зовсім не свідчить, що *expedicio*, про яку говорять реєстри двірські (на їх покликуюєть ся д. Прохаска) мала бути на Волощину, а до того з тих же реєстрів довідуємось, що ся *expedicio* не прийшла до жита (видаток *depositoribus et portatoribus necessariorum de curribus ad expeditionem paratis, dum iam expedicio cassata fuisset* під днем 28 липня в *Rationes curiae Vladislai* в новім виданню Краківської Академії с. 159). Але як би дійсно похід на Волощину 1393 р. був, чи ще з того можна вивести, що того року Ягайло ходив на Поділе і відібрав його у Федора? що найбільше,

¹⁾ До речі: др. Прохаска застановляєть ся над датою документа, видрукованого в моім збірнику барських актів під N 3; справедлива дата його вказала там же в спростованнях (с. 373 р. 1468).

можна поставити таку гіпотезу. І от поставивши гіпотезу на гіпотезі, автор вивів з них, що літопись поставила похід Витовта замість походу Ягайла. Сей гіпотетичний похід Ягайла у д. П. має бути боротьбою з Уграми за зверхність подільську; що Поділе було леном угорським за Федора, д. П. ніяких доводів не подає; одиноким міг би бути факт, що Федір володів Мукачевим, але з того, розуміть ся, вивести щось про залежність Поділя не можна. Д. П. натомість покликаєть ся на Длугоша (що одначе вчисляє лише міста галицькі — під р. 1390, с. 487), покликаєть ся на наданне Ягайла 1391 р. в Теробовельщині, але там про походи Ягайла ані для вигнання Угрів, ані для прилучення Поділя нема мови¹⁾. Повіт Теробовельський не зачисляв ся до властивого Поділя, можна думати — з тої причини, як я зауважив де инде (Записки ІХ, Н. Хроніка с. 6), що разом з невідомою нам *Sczenca* був вже за Казимира інкоронований Польщі й тим відлучений від Поділя властивого.

Я майже стільки присвятив перегляду виводів сієї части розвідки д. П., скільки вона в оригіналі займає; причиною тому була новість і пародоксальність висловлених тут гадок. Про дальшу частину буду говорити коротше.

Не признаючи Витовтового походу, д. П. відкидає і те, ніби Витовт яким небуть способом володів Поділем; звісну регесту 1394 р. про наданне Каменця Витовту правом ленним (*Scarbiec* N 649) д. П. прикладає до Камінця Литовського; таку думку висловив вже був Любавський (с. 16), і се можливо, але доказ, який тому наводить д. П. — що в наданню Спитку про володінне Витовтове не згадуєть ся, сієї можливости в певність не перетворить. З консеквенції мусів, розуміть ся, д. П. виступити проти погляду, що Поділе дано було Спитку як земля в. кн. Литовського, а не Польщі (с. 9—10); ся справа має де що *pro* і *contra*; не повто-

¹⁾ По дорозі кажучи, д. Прохаска, друкуючи сей документ в Квартальнику Историчнім (1894. IV с. 644) даремно вивів з нього свідцтво, що Ядвига мала кілька походів для відібрання від Угрів Руси; з тексту його такого виводу не можна зробити: говорить ся за *servitia* обдарованого, *quae nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularius et recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Hedvigis conscriptae et ad vindicandas diciones in terris Russiae, cis Tyram sitas, ultra praescriptum privilegiorum avulsas, eductae erant, fideliter ac strenue praestite*; отже *omnes expeditiones* зовсім не належать до Ядвиги і її проводу, як толкує д. Прохаска (*we wszystkich wyprawach wojennych, które uskuteczniiono pod auspicjami królowej Jadwigi*), а знов *corpae militares* ніякого натяга на більше число походів в собі не містять; що до дати, то pureг зарівно може належати до р. 1387, як і до 1390 (до нього прикладає д. П.), так що сей документ нічого нового до відомостей про справу наших не дає.

ряючи сказаного де инде (Записки Х С. с.), зауважу, що доводи д. П. не знищать тих непевностей¹⁾.

Далі д. П. переходить до пановання на Поділю Свидригайла; в головних точках згоджуєть ся спосіб, яким представляє він сі події, з гадками, висловленими у Стадніцького, опертими тут ще на деяких нових доводах; лише похід Ягайла на Поділе для знищення подільського повстання пересовує д. П. на р. 1402, а звістку Длугоша про надання Поділя р. 1403 усовує, як хибну хронологічну комбінацію самого Длугоша замісь р. 1400). Виступаючи отже проти думки, що Поділе наново було дано Свидригайлови (недавно повтореної проф. Левицьким — Powstanie Swidrygiełły с. 55—6), д. П. одначе приходить до виводу, що Свидригайло мав якісь володіння на Поділю (бо приймає дату Свидригайлового надання 1405 р.), значить не багато розминаєть ся з попередним поглядом, що Свидригайло дістав Поділе, але з якимись компромісами з властію Ягайла (Левицький С. с., Стадніцький р. 197). До поданих д. П. дат додамо, чи ліпше — пригадаємо ще одну — згадане в розвідці моїй про Барщину (с. 24) надання Ягайла вийтвства камінецького 9 серпня 1402 р. в Червоногороді (очевидно — при повороті з Камінця) — à pendant згаданого у д. П. надання францішканам 6 серпня.

На решті д. П. застановляєть ся над переходом Поділя до Витовта 1411 р. і кладе натиск на те, що се була лише держава доживотня, і що Ягайло уважав ся зверхником Поділя й під час володіння Витовтового. Шан. автор при тім хіба не додає, що з формального боку таким самим титулом володів Витовт і иньшими землями в кн. Литовського, а Ягайло навіть не спиняв ся перед порівняннями його становища з урядами старост. Закінчує автор увагами про характер ленних відносин в Польщі; за для їх загальности застановляти ся над ними не будемо.

На тім кінчимо свої уваги. Попри породоксальних виводах, що за для слабої основи ледви чи можуть придатись при дальших реконструкціях історикографічних, дає статя чимало справедливих заміток, вартих уваги комбінацій і догадок, що дають користну вкладку в подільську літературу історичну; шкода тільки що загальні вади розправи — довільність і брак обережності в орудованню материялом історичним, псуючи загальне вражінне, ослаблюють увагу й до сих позитивних частин розвідки заслуженого автора.

М. Грушевський.

¹⁾ Спитно одержав Поділе, на думку д. П., на prawie służskiem; сей термін д. П. не раз уживає для означення надань з обовязком служби, як термін актовий (див. його статю в Квартальнику Іст. 1895, I с. 29), хоч я не знаю, на чім властиво таке уживанне його оперте.

Київській митрополитъ Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни и дѣятельности (Богословскій Вѣстникъ, 1895, VII—VIII).

Статя під таким титулом є історико-біографічний нарис про життє і діяльність сього дуже визначного в своїм часі чоловіка. Відомости про нього дуже непевні, та й не багато їх лишило ся, — тим-то від того, хтоб почав писати про його, треба вимагати дуже великої обережності в поводженню з відомостями, добутими з всяких історичних джерел, і з гіпетезами, що доводить ся авторови робити на підставі таких не дуже численних і не цілком певних відомостей.

Зміст статі попереду всього складаєть ся з біографії митроп. Григорія. Болгарин родом, Григорій Цамблакъ (род. коло 1366 р.) одержав вихованне в щиро-византийськѣм, православнѣм напрямі під доглядом Євѣимія, патріарха терновського. Після зруйнованія Турками болгарської столиці (1393—94 р.) Григорій Ц. вибрав ся на чужину, в Молдавію (є причини думати, що до сього часу він був в Константинополі і на Аооні), де здобув собі велику славу, як дуже красномовний і талановитий проповідник; потім покинув Молдавію і осів ся в Сербії, в Дечанськѣм Пантократоровѣм монастирѣ. Швидко ченці сього монастиря обібрали Григорія Ц. за ігумена. Починаючи з 1406 р. Григорій Ц. переходить на життє в Україну, що належала тоді до великого князівства Литовського. Яко чоловік розумний, талановитий і добре освічений для свого часу, Григорій Ц. швидко звернув на себе увагу і ласку князя Витовта. Витовту, що саме тоді задумав цілком відокремити у себе православну ієрархію від Москви, потрібні були такі люде, і от, під впливом князя, Григорія Ц. було обібрано митрополитом київським і хиротоновано на соборі єпископів в Новгороді литовськѣм (1415).

Таким чином, по думці нашого автора, причиною заснованія київської митрополії були політичні мотиви (бажанне мати для самостійного політично князівства самостійний-же, нікому не підлеглий релігійний центр — митрополію, щоб усунути небезпечні звязки православних в. кн. Литовського з Московю), в звязку з особистими непорозуміннями, що повстали тоді меж Витовтом і Фотием, митрополитом московським. Автор статі, як бачимо, звертає увагу тільки на політичні і чисто-особисті причини заснованія київської митрополії і забуває, що сього вимагало й поводженне на Україні митрополитів, що приїзжали туди з Москви. „Св. Софія столня церковь митрополяя, не имущи государя, аки вдова осиротѣвшая, красоты своя лишена есть“; „также и во всей митрополіи кievской строенія нѣсть, а митрополитовѣ, пришедши зъ Москвы о семъ токмо пекутся, еже обрѣтше што красно в Софіи себѣ взяти, тако же и дани отъ священниковъ и иныхъ христіолюбцевъ собравши въ Москов-

ську землю съ собою отнести“. Як видно з сих слів літописи, причиною відокремлення були непорядки в київській митрополії, коли на митрополічій катедрі сиділи люде заходжі з Москви, і кривди, що чинили сї заходжі митрополити „священникомъ и инымъ христолюбцамъ“. До чого доходили сї кривди, — се виразно видно з слів літописі: „и се нынѣ Фотѣй митроп. все узорочіе церковное и сосуды переноситъ въ Москву и весь Кіевъ и всю землю пусто сотвори“ (Ник. літ. V, 52—53). Меж тим автор статі тенденційно се пустошення київських церков московськими митрополитами виставляє яко „предполагаемей“, себто ніби вони тільки хотіли зробити се, але не довели до кінця свого заміру. Але се просто противить ся тим словам літописця, що ми виписали вище.

Звернімось знову до Григорія Ц. Заснування самостійної митрополії в Києві викликало цілий ряд „посланий“ Фотія, митрополита московського. В сих „посланнях“ Фотій, доводячи, що поставленне Григорія Ц. незаконне, прикро нападає на Григорія і єпископів, що обібрали його на митрополічу катедру і навіть відлучає їх від церкви. В сій боротьбі Григорія Ц. і Витовта з Фотием брали участь константинопольський патріарх і імператор, що тримали ся сторони Фотія. Але все се не мало жадного впливу на Григорія Ц. Він зайняв митрополічу катедру і зараз же переніс митрополію з Києва, що тоді саме був зруйнований і спустошений Едигеем (1416 р.), до Вильна, до церкви Пресвятої Богородиці. Найбільш відомий факт з його діяльности в сей період — се подорож на констанський собор; ся подорож дала привід до несправедливого обвинувачення Григорія Ц. в уніятстві; але Цамблак завжди тримав ся православних поглядів і не приставав до унії; його православні погляди виразнійше всього відбились на його творах (до речи: автор статі не висловив свого погляда на проповіді Григорія Ц.). Помер Григорій Ц. року 1420 (автор відкидає ту думку, що ніби Гр. Ц. помер року 1450 в Молдавії); після його смерті київська митрополія на деякий час знову сполучилась з московською. Що до морального обличчя Григорія Ц., то, по думці автора статі, його не можна поставити високо. На підставі тієї невеличкої куки дат, що була у автора, він робить вивід, що Григорій — се честолюбний інтриган, що для досягнення свого ладен був пуститись на все, ужити всяких способів. Але, як ми вже бачили раз, виводи автора бувають часом тенденційні. X.

С. Шумаковъ — Акты Литовской Метрики о князѣ А. М. Курбскомъ и его потомкахъ (Книговѣдѣніе, 1894, VII—VIII ст. 17—20).

Звертаємо увагу на сю маленьку замітку, надруковану в мало розповсюдженій часописи. Автор, переглядаючи акти Л. Метрики про Курб-

ського, помічає, що видано їх в звістних „Сказавіях о кн. Курбском“ не конче докладно і без означення актових книг, звідки їх узято; тож автор укладає такий покажчик для видрукованих там документів, з означенням книг і аркушів. До сього додає актові титули 8 документів про Курбського, досі не звістні.

М. Г.

Православный Палестинскій Сборникъ, издание Императорскаго Православнаго Палестинскаго Общества, 43 выпуск (Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ половины XIV до конца XVIII столѣтія Н. Каптерева), Спб., 1895, стор. 508, 4°.

Уміщене в 43 вип. „Палестинського Збірнику“ розвідка Н. Каптерева уложена головним робом на основі так званих „Грецьких і турецьких актів і статейних списків“, перехованих в Московському Архиві міністерства справ заграничних. Описані тут зносини почались з половини XVI в. за першого єрусалимського патріярха, Гречина Германа. Метою сих зносин було бажанне патріярхів діставати від російського уряду і взагалі від Росіян грошеву заемогу для св. гроба, що її дуже потрібував. Для сього патріярхи часто посилали до Москви послів з грамотами, де скаржились на нужденний стан єрусалимської патріярхії і уклінно прохали стати їм в пригоді; два патріярхи Теофан (1608—1644), звісний відповлепнем київської ієрархії, і Паїсій (1645—1660), самі особисто приїздили в Москву з просьбами милостії. Єрусалимські патріярхи не тільки дивились на Росію, яко на край православний, звідки можна було дістати грошей, але й мали надію, що Росія, як більша політична сила, що все де-далі міцнішає, може з часом взятись до визволення Греків з ярма турецького. Патріярхи при кожній нагоді старали ся пригадати московським царям, що вони — спадчики по византийських імператорах і волею Бога призначені визволити православних з під власти безбожних Агарян, для чого охоче подавали російському урядови всі політичні відомости, що дотикали ся Турції, а московський уряд з свого боку бачив, що єрусалимські патріярхи можуть бути користними для нього, як потайні політичні агенти в Турції, і користали з них в тім напрямі. Опріч того зносини московського уряду з єрусалимськими патріярхами мали значний вплив і на внутрішнє життє Росії XVII в. бо вони брали велику участь в порішенню порушених в Росії церковних питань і зробили значні зміни в російськїм церковнім життю (що до служебного чину, потім в справі з патріярхом Ніконом, в заложенню шкіл присиланими зі Сходу вченими греками, якими були брати Ліхуди і иньші). В XVIII в. зносини російського уряду з єрусалимськими патріярхами вже втрачують свій життєвий інтерес; церковне життє Росії могло вже обходити ся без

східних патріархів, що звертають ся до Росії лише за для грошевої допомоги; але опісля і ся точка зносили межи російським урядом і патріархами відпадає, бо як всі зносили коло половини XVIII в. перейшли під управу сьв. Синоду, то від присиланих патріархами осіб стали вимагати ріжних справоздань і т. иньш. В кінци зносили сї скінчилися тим, що в Росії стали висилати всіх тих, що приїздили по гроші з Єрусалиму, бо поводжінне їх було часом не цілком чесне (напр. фальшивий виказ кількості одержаної ними від тої або иньшої особи милостині).

Хоча в книжці д. Каптерева описано тільки зносили єрусалимських патріархів з московським урядом, але тут знаходимо чимало відомостей, що дотикають ся й України, надто же в XVII в.; так, тут знаходимо докладні відомости: про посередництво патріарха Паїсія межи Богданом Хмельницьким і Москвою ще перед прилученнем України до Москви (стор. 146—155 і иньш.); про участь патріарха Доситея в справі залежности київської митрополії від московського патріарха (стор. 256—258) (хоча, властиво, тут нема нічого нового проти того, що є в V т. I-ої части Архиву Півд.-З. Росії); про старання того ж патріарха вчинити лад в церковних непорядках України (як висвячення за одною відправкою разом кількох ієреїв або діяконів, прийатте скинених архієреїв etc., стор. 289) і иньше.

Ю. С.

Труды Подольскаго Епархіального Историко-статистическаго комитета, вып. VII: Историческія свѣдѣнія о приходяхъ и церквахъ Подольской епархіи, І. Каменецкій уѣздъ, священника Е. Сѣцинскаго, Камінець, 1895, ст. XI+611.

Як довідуємось з передмови, ще в 50-их рр. у подільській зверхности епархіальної з'явилась гадка — уложити історично-статистичні описи парохій і церковів подільських і сю роботу пробовано зробити працею самих парохів; проби показали ся нещасливими, розуміть ся, і робота передложена на самий комітет, що видав в т. VI статистичні дати про парафії цілої епархії (1893). Тепер невисипущий робітник комітета, редактор Епархіальних відомостей, що при них в додатку „Труды“ виходять, д. Юхим Сіцинський заняв ся зведенням історичних відомостей, і в просторім VII томі Трудів маємо опись історичну одного з дванадцяти повітів Подільської губернії — Камінецького; хоч се повіт один з найбільш історичних, і иньші не будуть так багаті відомостями історичними, але все з того можна бачити, якої монументальної праці підняв ся комітет, чи властиво згаданий його співробітник.

В передмові до сього тома автор заявляє, що предкладає лише пробу того рода праці і мав на меті звести лише до купи, можливо ко-

ротко, відомости йому приступні, а не подати суцільну й докладну опись осад і церковів. Автор використав друковану літературу, значний запас рукописного документального матеріяла подільської консисторії (декрети, візити, презенти й описи парафій XVIII і XIX в.), де що з київського архива через нотки проф. В. Антоновича, що від довшого часу займається збиранням історично-географічного матеріялу, нарешті ужив історично-географічну опись Камінецького повіту пок. Дра Йосифа Ролле, зладжену 1891 р. і передану до його ужитку небіжчиком. Таким чином автор орудовав дуже значним запасом матеріялу.

Розуміється, повнота на основі сього матеріялу може бути лише тимчасова. Акти подільські взагалі дуже мало видавались; книги камінецькі, переховані в Київському архіві (від р. 1520), зужиті досі ще дуже мало; не витягнуто документи з богатих запасів Коронної Метрики, а також люблинського трибунала (з виїмком лише полуднево-східного кута воєводства); коли сей матеріял буде витягнений і зужитий, сума наших відомостей помножить ся дуже значно, але поки то станеть ся, такий збір відомостей, який подає праця д. Сіцинського, представляє собою набуток в високій мірі користний і пожаданий. Досі для того рода відомостей служив Географічний словник королівства Польського (досі ще не скінчений), але праця д. Сіцинського дає відомости далеко богатші й сьвіжіші; як то можна бачити з порівняння.

Д. Сіцинський розложив села в порядку деканатів; більш раціональним був би розклад географічний — по басейнам річним, але при доложенні змісті і покажчику географічним (пожаданий був би зміст альфаветний попри покажчику), такий чи иньший розклад не має ваги. При кожній місцевості подають ся попередю історичні (а де єсть — і археологічні), статистичні відомости і перекази народні про саму осаду, далі — відомости церковні, про місцеві церкви і духовенство (доложено реєстри парохів, досить богаті). Цитати, для короткості, подано разом для кожного відділу, але для всякого рода інформацій було б пожаданим, аби при кожній відомості було вказано її джерело (особливо як сих назбираєть ся багато). Взагалі праця уложена дуже старанно і докладно і можна лише пожадати, що б автор найшов час і спроможність посувати свою працю скоро; по закінченню її Подільська губернія могла б похвалити ся описею, якої не має тепер ніяка иньша на цілій Україні-Руси.

М. Г.

Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣѣ XVII—XVIII вв., изслѣдованіе М. И. Лилеева, выпускъ I, К., 1895, стор. XII+596.

Згадана праця д. Лілєва поставила своєю метою „звести до гурту готові дати про місцевий (вітковський та стародубський) розкол, перевірити їх строго-науковим методом історичної критики, порівняти недавно знайдене з відомим раніше, і таким чином представити можливо повну як на теперішній час картину подій до місцевої історії розколу в їх прагматичнім звязку, з усіми подробицями і причинами, що викликали те чи инче явище“ (Передмова стор. XII). Маючи таку мету, автор і розглядає детально історію стародубського та вітковського розколу, попраляючи на основі архивного материялу помилки по инчих працях що до сього питання, як от Щапова, Мельнікова, арх. Філарета, митр. Макария, прот. Журавлева, раскольничого історика Івана Алексеева та ин.

Свою роботу д. Лілєв поділив на сім розділів. У першому говорить про час засновання у Стародубському полку раскольницьких слобід під кінець 60-их або у 70-их роках XVII в., про збільшення сих слобід за царівни Софії, коли вельми притиснуто раскольників, і від утиску не зовсім захистились вони й на Україні, де їх душили, хоч і не дуже, уряди: козацький (Самойловичі — батько й син, стародубський полковник) та духовний (черниговський архієпископ Лазар Баранович).

У другому, подавши деякі уваги про кольонізацію Сіверського краю Литвою, Поляками та Москвою у XVII в., та про засоби, якими Москва хотіла спинити еміграцію своїх на Україну, про кількість осадників в центральних московських країв (610 сімей у 7 слободах), д. Л. показує ті умови, на яких осідали осадники на українських землях ріжних властителів. Тут автор подає чимало цікавих вказівок про земельні справи тодішніх Українців, про народне господарство, про обовязки раскольників-переселенців що до державців, про господарку та промисли раскольників, і прирівнює громадський та церковний побут раскольників з українських слобід до раскольників, що жили в Польщі.

У третьому розділі автор говорить про організаторів розколу у Стародубщині (попи Кузьма та Степан) та на Вітці, куди раскольники стали переходити з Стародубщини від утисків Самойловича — сина, що уживав для останніх „не токмо заключеніє, но и знатное наказаніє“, і подає усі деталі з біографій раскольників-діячів — на Вітці (Іова Тимоєєва, Іосафа, Θεодосія Вариніна) та їх заступників, особливож про чорного попа Леонтия, що написав звісний мемуар під іменем Іоанна Лукіянова. За Θεодосія та его наступників Вітка стояла дуже високо в раскольницьких кругах. Тут на Вітці були попи й монастирі, а ще більш було ченців та черниць, що розходились з відсіль по всіх закутках і розносили раскольникам усякі съвятощі та книжки, а в свої монастирі та скити зносили гроші та стягали велику силу московського люду. Що до стародубських слободжан, то автор подає новий погляд на мо-

рально релігійний побут їх, розходячись у сім разі з Мельниковим, Журавлевим, Андреевим та инч. (розд. IV).

Як звісно, великий натопк народу на Вітку дуже турбовав російський уряд, що після деяких нещасливих заходів коло задержання, намірив ся р. 1735 зовсім зруйнувати її з її церквами, монастирами та слободами, а людей вивести звідсіль у Росію й розіслати по ріжним місцям. Сей факт не мав, на думку автора, дуже великого впливу на Стародубе, на збільшенне там раскольників і на відміни у релігійному життю, хоча в сей час деякі нові явища й примітні в життю Стародубців; з'явились межі ними поморці, даниловці, фєдосиевці і поміж самими поповцями виникли осібні „согласія“. Але швидко на Вітці знову побудувались монастирі, скити й з'явило ся чимало люду. На Стародубщині монастирів та скитів було мало. Але слободжане дбали про збільшене числа їх і поставлене церкви, щоб легалізувати своє церковно-релігійне становище, чого й досягли р. 1764. Про сі всі справи автор докладно розказує в пятому розділі своєї праці.

В VI розділі книги автор говорить про внутрішнє релігійне життє стародубських та вітківських раскольників, про релігійні справи XVIII в., а в VII-му — про громадські справи раскольників стародубських, відданих під заряд київської канцелярії та сенату, а не під козацький уряд, що хотів правити раскольниками, яко мешканцями України. Історію расколу стародубського та вітківського автор доводить до 1767 р. При кінці книжки автор додав покажчик осіб, річей та місць.

Уже з показаного змісту праці д. Лілєва видко її наукову вартість. Автор використав багацько нових материялів, що він знайшов по архивах: київському центральному, московському архиві міністерства справедливости, харковському історичному, у бібліотеках — колегії Галагана, інститута князя Безбородька й ин. На основі сих материялів він виконав свою задачу, через всю працю держачись критичного методу, і при тім показав, яку наукову вартість мають писання, що до сього часу вважають ся за головні джерела до історії расколу, як от: „Исторія о бѣгствующемъ священствѣ“ Івана Алексеєва, „Плное историческое извѣстіе о раскольникахъ“ прот. Журавлева. Окрім загального наукового інтересу, праця д. Лілєва має не мале значінне і для історика України. Виясняючи історію стародубського расколу, автор подає цікаві відомости про колонізацію сіверського краю, про володінне ґрунтами по лівобічній Україні, про побут та громадське становище раскольників, бо сі мали вплив на економічне та промислове життя Українців, захопивши у свої руки багато земель і можна сказати — майже увесь торг, що загострило відносини до раскольників і уряду й мешканців. Гетьмани видавали універ-

сали, аби раскольників „гандлю искоренити въ Стародубщинѣ, наказуючи людемъ ничого не продавати раскольникамъ“ (492—493).

Не вважаючи на тяжку подекуди архивну мову та на дещо зайве, що не належить просто до теми (про Некросовців, про раскольників в Румунії), треба признати чималу заслугу працюючому автору й додати скінчення сеї цінної праці.

II.

Д. Миллеръ — Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, городскіе и подкоморскіе въ XVIII в. Харькѣ, 1896, ст. 181 (відбитка з Збірника Харькѣ. істор.-філ.-тов. т. VIII).

Працю сю написано на підставі архивного матеріалу, знайденого автором в Харьк. Істор. Архиві. Автор робить спершу загальний нарис судівництва в лівобічній Україні „дореволюційного періода“, се б то перед епохою Хмельницького. Характерною ознакою судів сїєї епохи був їх становий характер. Був окремий суд шляхетський; міста правились маґдебурським правом, що знов таки мало в собі кастовий характер; городове козацтво і духовенство також користувались своїм окремим судом. Тільки низші суспільні верстви, се б то селяне, як каже автор, не мали свого окремого суда (автор не згадує про існування кіпного суда), бо пани, старости і урядники мали право суда над залежними від них селянами.

По прилученню України до Москви шляхетський суд було скасовано самим життєм. По році 1652, — каже автор — не стрічаєть ся жадного документа, що б свідчив про існування городських або земських судів, хоча на основі умовних пунктів Хмельницького шляхетство не страчує своїх прав. Від тоді на Україні переважної сили набирає (тимчасово) козацтво, що висуває і свої форми військового суду — се суди сотенні, полкові і генеральні. Сим судам мала підлягати і колишня шляхта.

Але життє лівобічної України пішло таким шляхом, що незабаром замість польської шляхти витворилась своя. Зміцнівшись і станувши верховною верствою, вона поволі відновила старі форми дореволюційного судівництва: перед останнім роком Гетьманщини козацький суд існував тільки на папері, а в дійсности вже були відновлені і функціонували суди городські, земські і підкоморські. В яких же формах були відновлені сї суди? Здавало ся б, що вимоги шляхти муіли простувати до цілковитого відновлення судів виключно шляхетських. Але в життю вийшло инакше.

Нім перейти до сієї реформи, автор нагадує, який був уклад козацького судівництва; починає він з укладу сільського суда, переходить до сотенного, полкового і з рештою до генерального. Скінчивши се, він тоді вже приступає до самої реформи. Сьвідомість того, що конче потрібна нова судова реформа, виявилась ще в половині XVIII в.: тоді в 30 рр. уряджена була звісна комісія „для перевода и свода книгъ правныхъ“. Результатом діяльності сієї комісії були „Права, по которымъ судится малороссійскій народ“. Тоді вже ся комісія, не зважившись усунути вироблений Гетьманщиною судовий уклад, представила на затвердження проєкт відновлення підкоморя і коморників (окремого суда для справ граничних, що був до Хмельницького).

Перед 50-ми руками минулого століття думка про цілковите знищення козацького судівництва висловлюєть ся вже зовсім ясно в „екзцерптѣ правъ малороссійскихъ“, книзі, що призначалась для вжитку гетьманом Розумовським. Автор наводить відписи з сього „екзцерпта“, що містить ся в зборі рукописей небіжчика Кістяківського. На гетьмана налягали з усіх боків, жадаючи відновлення судів на основі статута литовського. Гетьман сам також не раз звертав ся до сената, вказуючи на конечну потребу реформи козацького судівництва. На решті р. 1763 ухвалено було розпочати реформу: наказом цариці Катерини ознаймувалось відновленє підкоморя, себ то спеціального межєвого суда такого, яким він існував в литовськїм статуті. Для сього в Глухові назначені були вибори: всі властители мусіли зїхати ся і вибрати на основі статута кандидатів в підкоморїї для кожного суда. Зараз же за сими виборами сі ж зібрані особи в Глухові розпочали наради взагалі „над поправою стану“ всієї української вітчизни. Результатом сих нарад було відновленне також і земських, і ґродських судів, себ то відновленне статутних дореволюційних судів.

На основі архивних відомостей автор досліджує далі, як переведені були в життю сі реформи, як урядовали суди, робить характеристику українських виборчих зборів. Тут, нам здаєть ся, у автора заходить суперечність з самим собою. Кажучи висше про те, що в лівобічній Україні по прилученню до Москви замість польської шляхти незабаром витворилась своя, автор додає, що шляхта ся, зробившись верховодною верствою, відновила і попередні станові суди. В істоті ж річи виходить що відновлені ґродські, земські і підкоморські суди зовсім вже не мали виключно станового характера. Таким чином, хоча на основі ухвали глухівських зборів право участі в виборах мали всі українські урядники до значкового товариша тільки, але в дійсности правом сим користувалась і сотенна старшина, не користало ж з нього лише просте козацтво. Автор не виясняє, як слід, чому станові змагання української шляхти,

що до того часу мала вже в краю економічну перевагу, не мали відповідної сили для відновлення виключно-шляхотських судів. Справді, земському судови підлягали „всі духовні і цивільні властителі і шляхетство і інші ріжних станів урядники від вишого до низшого“, себ то на основі слів автора, сьому судови підлягало духовенство, шляхецтво і козацтво.

Але питання про право козаків судити ся нарівно з шляхтою в земських судах знімалось не раз і хоча не раз воно рішалось самою шляхтою на свою користь, але проте ж аж до самого заведення в Україні загально-російського судівництва, аж до повного скасування статутних прав, козаки і шляхта підлягали одним судам. Автор не спиняєт ся на причині сього явища, не вияснює чому, не уважаючи на повну економічну відокремленість сих двох верств, вони все ж таки мають рівні політичні права.

Які ж права належали земським, які гродським судам?

На основі відомостей з судової практики, видобутих з Харьк. Історичного Архиву, автор приходить до пересвідчення, що певних меж для сфери тих і сих судів не було, і українські суди звичайно плутались в питаннях про належність справи тому чи сьому судови. Таке ж твердження, що судови гродському підпадали справи уголовні а судови земському — цивільні, автор признає дуже непевним. Що до компетенції суда підкоморського, то вона була виразно обмежена ґрунтовими суперечками і тільки в таких випадках, коли право могло бути порішене ревізією спірного ґрунта на місці.

Розглянувши далі ті закони, що були підставою для рішень сих судів — Литовський Статут, Порядок, права Цісарські, Магдебургські, Саксонські і російські закони ХVІІІ в., вказавши далі на численні редакції Статута і відхилення від нього на користь інших кодексів правних, що подибувались в практиці, зазначивши, що користання російськими законами в практиці українських судів було дуже обмежено — властиво тільки виданням присуду і ухвалою степеня кари, — автор в останнім розділі переходить до питання — чи ж були Україні задоволені з нових судів? Відповідь на се питання автор дає на основі „Наказів“ українських депутатів під час катерининської комісії, відповідь позитивну. Більшість шляхецтва висловлює бажання зберегти суди статутів, але значне число було й таких, що бажали точного відновлення статутних судів і урядження окремого трибуналу для шляхетських справ, себ то переведення в життє чисто-станового принципа.

Суди статутів істновали до р. 1782, себ то до заведення на Україні губерній. Розглянувши добре діяльність і значіння Статутних судів

і порівнявши їх з судами росвійськими, автор і сам дає перевагу першим, не вважаючи на всі їх недокладности, тяганину і т. и. Право на такий вивід дає вже та обставина, що в сих судах існував принцип виборчий (вибори урядників „вільними“ голосами) безпека від катувань і кари на тілі. Новий катеринінський суд зрівняв українську шляхту з московським „дворянством“ і завів цілковито принцип кастовости в судівництві. Новий суд для панів був далеко більше „судом шляхетним“, ніж попередні статутіві суди, в нім не було місця „людям козацької та селянської породи“.

От такий, в коротких рисах, зміст і головні тези цікавої розвідки Б. Мілера.

Е. Рова.

Е. Ливотовъ — Георгій Конисскій, архієпископъ бѣлорусскій (Русское Обозрѣніе 1895, III, IV, VI).

Невеличка стаття д. Ливотова (три друковані аркуші) є коротким начерком життя та діяльности відомого діяча в нашій культурній історії Юрія Кониського. Сам автор з початку своєї статті каже, що він не мав на меті писати життєписъ Кониського, а взяв ся лишень познайомити читачів з життям та діяльністю знаменитого ієрарха, з приводу столітнього ювілею його смерті (1795—1895). Розділивши життя Кониського на скілька періодів, автор говорить окремо про кожний з них, вставляючи сюди й побічні відомости, що більш-менш поясняють обставини, при яких працював Юрій. Через те стаття його складаєть ся з кількох частин: 1) дитинний вік Кониського, де автор пригадує напрямом тодішнього рідного виховання на Україні; 2) виховання Кониського в Київській академії, де автор розповідає про стан тогочасної академії з погляду наукового та материяльного; 3) педагогічна та адміністративна діяльність Кониського в академії, і 4) діяльність його, яко єпискона білоруського. Сю останню автор теж розділяє на дві частини — на діяльність єпископську до прилучення Білої Руси до Росії, і — після прилучення. План статті, як ми бачимо, досить — гарний, і періоди життя Кониського виділено зовсім натурально; що ж до самого виконання його, — то цього сказати не можна.

Від ювілейної статті, кажучи взагалі, не можна і жадати чого-небудь нового, більш-менш обробленого, — самий обсяг статі є перешкодою в сій справі. Се ж саме треба сказати і про працю д. Ливотова. Видко, що стаття писана на час, що б заповнити місце в часописи, по аркушу в кожному числі. Автор зібрав відомости, які знайшов в друкованих працях про Кониського (Аскоченського та Григоровича), навів справки по другорядним питанням в спеціальних монографіях (Макарія „Історія К. Академії“, Аскоченського „Київ та Академія“, Чистовича і т. и.) підвів весь сей материял під погляд і напрямом редакції і таким чином.

написав свою статю. Що до самого напрямку статі д. Лівотова, то за його говорить той орган, де вона надрукована, і, правду сказати, автор досить совістно виконав обов'язки, які накладає редакція на своїх співробітників, — тенденція і погляд „Русского Обзорнія“ проглядають скрізь, де треба, де й не треба. Юрій Кониський, на погляд автора, ще від чрева матери був призначений промислом до того, щоб привести відірваних чад православия та Росії в матерні обійми. До сього вело Юрія провидінне і в дальшому його життю; домашнє вихованнє сприяло тому, щоб розвинути ту силу волі, яку повинен був виявити Юрій в своїй боротьбі; академічна наука та дисципліна „виробила з його чоловіка сталого, сьміливого — чоловіка, що нехибно йде за приписами висої власти, і в виконанню сих останніх бачить не обмеженнє своїх прав та своєї діяльности, а — закон, що направляє жите „къ благимъ предначертаніямъ“, і через те все виконує сі „приписи старанно та з любовію“ (III стор. 374). Далі, провидіннє с хотіло поставити Юрія, „яко возженнаго свѣтильника“, на високому місті, щоб він свѣтив більш ясно; а російський уряд — сей толковник промислу і найкращий його провідник — постановив його на білоруську катедру, щоб він шукав правди для сього народу і найшов її нарешті в Росії.

Таким з'являєть ся у автора Кониський, сей оборонець народа, заступник його перед польським урядом. Він був справді чоловіком, що шукав правди для свого народу, шукав її, де міг; не знайшовши правди в Речи Посполитій, він звернув ся до Росії. Він був певен, що найде її власно тут, а чи найшов її — се иньша річ.

В відділі архиєпископської діяльности Кониського автор дуже тенденційно говорить лише про те, що К. робив в своїх відносинах до Росії і майже кількома фразами згадує про події його в Польщі. Через те з першого разу виносиш таке вражіннє, що уся діяльність Кониського в Могилеві складала ся лиш з того, що він писав до Синоду, до обер-прокурора, їздив до Москви, говорив проповіді цариці. Взагалі про статтю треба сказати: нічого нового нема, а старе перевернуто.

С. Л.

С. Пѣтуховъ — Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ (Журналъ Мин. Народ. Просв. 1895, IX 72—129).

По змісту отся статя поділяєть ся на дві нерівні частини, з котрих першу автор присвячує викладу історії згаданої інституції до часу реформи (1832 р.). Коротенько згадавши про громадський рух за імператора Олександра I, про загальнє змагання до розповсюдненнє освіти, автор оповідає про О. й І. Безбородьків і заложення за реґляментом

першого з них тієї інституції. Далі автор переходить до історії гімназії за перших директорів її Кукольника і Орлая і додає характеристику їх самих й їх діяльності, а теж й декотрих професорів з згадок вихованців гімназії. Оповіданням про гонення за часи Ясновского на „вольнодумний“ напрямок й реформу гімназії в 1832 р. закінчуєть ся перша частина статі.

В другій частині (V глава) ми знаходимо біографію й характеристику діяльності найбільш відомих вихованців „гімназії высшихъ наукъ кн. Безбородко“, між ними М. Гоголя й Е. Гребінки. Автор не застановляє ся на всім відомій біографії Гоголя, він тільки оповідає про початок літературної діяльності Гоголя в гімназії й про його пристрасть до театру, де він був завзятим ініціатором, енергічним режиссером і талановитим виконавцем комічних ролей. Окрім старих праць про Гоголя, автор користуєть ся й більш повними розслідами і статями В. Шенрока („Матеріялы для біографіи Н. В. Гоголя“ й дрібні статі), П. Владімірова („Изъ ученическихъ лѣтъ Н. В. Гоголя“) і иньших. Біографія Е. Гребінки більш повна й не обмежуєть ся тільки шкільними роками сього письменника. Автор наводить згадки І. Кулжинського про Е. Гребінку з часів його вчення в гімназії, коротенько оповідає про літературну діяльність й закінчує свій біографічний етюд випискою з критичної статі в Современнику 1848, XI, що характеризує Гребінку, як письменника, його напрямок й значінне в історії російської літератури.

Таким робом статя д. Петухова, зроблена компілятивно на підставі ранійше надрукованих материялів, хоч і не подає нових звісток, але всеж користна для тих, хто не може познайомитись з трактованими в ній питаннями з ширших праць, як М. Гербеля „Гимназія высшихъ наукъ и лицей кн. Безбородко“ і І. Лавровского „Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ“.

О. Г-ий.

Писання Трохима Зіньківського, зредакував Василь Чайченко, книга друга, Льв., 1896, ст. II+324+IV.

Другий том писань Зіньківського містить в собі статі публіцистично-наукові. Лише частина їх була приготована автором до друку і видрукована ще за життя його (Національне питання в Росії, Тарас Шевченко в світлі європейської критики і дрібнійші замітки), иньші, як: Молода Україна, Фіхте Старший, і не призначались автором до друку, представляючи з себе відчити в кружку приватнім; найширша розвідка — про штунду, зісталась невиконаною. Небіжчик мав велике замилованне до науки, і певне за якийсь час став би визначним діячем на полі науковім, але смерть спіткала його власне тоді, як здобувши в такими труднощами вищу освіту, забирав ся він до свобідних студій, і в видру-

кованих працях ми можемо слідити лише перші крески його в сій напрямі. Найбільшу вагу з усієї книжки має розвідка про штунду (Штунда, українська раціоналістична секта), що займає половину її; як довідуюсь з передмови, се була остання робота автора і збереглась в дуже невтішному стані, не викінчена, до того з значними дефектами — де позагублювались картки; заповнив сі дефекти і доповнив відомостями новітніми д. Л. С., означивши ті доповнення дрібнішим друком, але розуміть ся се не могло усунути з роботи характер невикінченности.

Зіньківський хотів у сій розвідці представити історію розвитку штунди, відносини до неї уряду, нарешті — науку штундову, її устрій і жите; як вазначив впорядчик, З. головно скористав з багатого запасу відомостей, зібраних в монографії про штунду Рождественского, написаній одначе з погляду урядової церкви, тож З. критично приймає висловлені тут погляди, поправляє й доповнює їх відомостями, зібраними з иньших джерел, а д. С. доповнив їх скрупулятно зібраними навіть з газетної літератури відомостями до р. 1894. При браку якоїсь докладної монографії про штунду в українсько-руській літературі студія Зіньківського безперечно буде мати свою вагу і користь, як совістно зроблений звід матеріялу. Шкодить її лише самий характер студії; автор замість об'єктивного і спокійного студійовання говорить в тоні горячого апольгета штунди і обвинувача православного духовенства, і сей характер адвокатської промови, розуміть ся, шкодить самому вражінню студії, бо примушує читача бачити тут сторонничість. При тім утрудняє читання форма, нагромадження дат і імен, часом зовсім безпотрібних, що подекуди робить просто вражінне зібранного для власного ужитку автора фактичного матеріялу. Доповнення д. Л. С. часом досить слабо зв'язані з самою студією, представляючи погляди сього автора на питання, зачіплені Зіньківським.

Статя: „Шевченко в сьвітлі європейської критики“ представляє з себе (так само як і „Молода Україна“) роковинну промову і подає огляд кількох чужесторонніх оцінок Шевченка (Боденштедга, Каверау, Францога, Обріста, Дюрана, Баттаглії); статі шкодить знов характер апольгоїї Шевченка перед російською критикою, де автор часом зходить з наукового ґрунту. Більш публіцистичний характер мають дві иньші статі: „Національне питання в Росії“ й „Молода Україна, її становище і шлях“; вони і пізнійше будуть мати певний інтерес, служачи образом поглядів і ідеалів того покоління українсько-руської інтелігенції, до якого належав їх автор. Нарешті статя про Фіхте представляє з себе витяг з статі петербурського професора Градовського, доповнену деякими увагами автора про становище українського національного питання.

М. Грушевський.

Н. Коробка — Звукъ **дж** въ малорусскомъ нарѣчїи (Русскій филологическій вѣстникъ, 1895, IV с. 223—232).

Питанне за звук **дж** в українській мові й досі ще не розв'язано в фільології. Переважно панує думка, що сей звук є глибоким архаїзмом в нашій мові, за се стоять такі поважні вчені, як Лавровскій, Срезневскій і Потебня. Розібравши докази сих вчених на користь їх гіпотези і вислїди д. Житецького, що обстоює за новітністю сього звуку, автор вище названої статті в своїх выводах згоджує ся з д. Житецьким, але доходить до них не студійованнем пам'ятників, а спостереженнем над живими говірками українсько-руської мови, де він не добачає витриманої заміни **dj** і ст. слав. **жд** звуком **дж**, а навпаки спостерігає що **дж** і **ж** подібують ся поруч без жадної закономірности, або в деяких говірках і цілком не подібують ся. Уважаючи ж на те, що в багатьох говірках опрїч **дж** замість **ж** в **dj** в 1-ий особі дієслів з'являє ся **д** (ходю, водю і т. ин.), д. Коробка гадає, що коли під впливом сусідніх форм в **д** міг виникти замість **ж** чистий згук **д**, то тим латвіще було з'явити ся діфтонгови **дж**, що містить в собі і **д** і **ж**. Що до угорських і карпатських говірок, де **дж** виникло там, де його не можна вияснити впливом **д**, напр. джайворонок, джерело, то він припускає, що **дж**, з'явившись під впливом **д** в тих самих випадках, що і в східних говірках, вже аж потім того під впливом міни **ж** і **дж** перейшло в иньші форми, що майже зовсім заступили **ж**.

Е. Тимченко.

Систематическое описаніє колекцій Дашковскаго етнографическаго музея, составлено хранителемъ музея проф. В. О. Миллеромъ. Вып. IV, Москва, 1895, I+IV+108.

Отсим випуском (IV), як сказано у „Передмові“ книжки закінчуєть ся „Систематична опись колекцій Дашківського етнографічного музея“. Відповідно загальному плянови виданне IV вип. присвячено народам славянським, що мешкають в Австро-Угорщині та в границях Балканського півострова, себ то: Чехам, Мораванам та Словакам, Словенцям, Сербо-Хорватам, Болгарам та Русинам Австро-Угорщини. Маючи на увазі убожество бібліографічних відомостей про етнографію західних та південних Славян в російській літературі, укладчик вважав за користне поперед описи музейних колекцій подати деякі бібліографічні уваги, хоч сї уваги й не претендують на повність. Що до району осад та кількості того чи иньчого славянського народу тут подано лишень коротенькі відомости, виняті з джерел загальне відомих або показаних у нотках, на які й падає відповідальність за справедливість та певність відомостей. Більш широкі відомости подано, як і в попередніх випусках, про національне убрання, маючи на увазі, що сї убрання у західних та й у південних Славян

швидко зникають. Деякі описи убрань взяті з паперів російської етнографічної вистави 1867 р., що заховали ся в канцелярії музею; нічї з німецьких та славянських етнографічних праць.

Найцікавішим для нас є, розумієть ся, останній відділ: Русини Австро-Угорщини (угорські, галицькі та буковинські). Доволї широка бібліографія вчисляє з загальної етнографії збірники й студії про пісні, обряди, звичаї, одєжу й т. и., а нарешті студії мови. Відомости подані автором про територію Русинів, кількість їх, повіти їх, мову та віру, хоч коротенькі, але досить ясні. Руська людність Австро-Угорщини представлена в музеї такими манекинами: 1) селянська дівчина з села Іви над Тисою; 2) Лемко з села Завадки, Дуклянського повіту західної Галичини; 3) Жівка-Лемчинка з тієї ж місцевости; 4) Гуцул з села Дори над верхнім Прутом, Станіславського пов.; 5) Гуцульська дівчина з тієї ж місцевости; 6) Бойко з села Синевідська, Стрийського повіту; 7) Бойківська дівчина з тієї ж місцевости; 8) Русин з громади Арябиної, Спішського комітату в східній Угорщині; 9) Селянин руський з містечка Ясені над Чорною Тисою в Маромарошському комітаті та 10) Дівчина з тієї ж місцевости. З побутових річей австрійських Русинів у музеї є всього лиш 19 предметів, та й вибір сих річей носить на собі характер випадковий.

У „Доповненнях“ подано реєстр річей, набутих після того, як видано перші три випуски.

Нарешті не можемо не завважити, що як ні докладні описання етнографічних річей музею, але хромо-літографічні образки з сих річей давали б ще більш ясне виображення й робили б непотрібними багато подробиць в описанню. Не зайвою була б тут і етнографічна карта славянської людности.

О. Щуровський.

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. VIII, Харьков, 1896, стор. 322+47.

Харківське історично-філологічне товариство мало в сім році дві втрати — в особі Івана Собєстіанського, що займав катедру історії російського права в Харківськїм університеті і в особі Н. Ф. Одарченка, директора II Харк. мужеської гімназії, поважаного педагога. В що йно виданім збірнику, присвяченім памяти сих двох членів товариства, уміщено кілька нарисів і некрольоїв.

На засіданню 7 лютого сього 1896 р. проф. М. Дрінов відчитав свій нарис ученої діяльности покійного І. Собєстіанського. Першою його вченою працею була, видана ним у Празі р. 1886; книга „Громадська порука у Славян на основі давних памяток їх законодавств“. Друге її виданне — в Харкові, — з великими доповненнями послужило

її авторови, яко магістерська дисертація. Примінивши історично-прикладний метод до своєї розвідки, автор прийшов до пересвідчення, що гуртова порука властива не самим лише слав'янам, але була і є в багатьох народів, являючись продуктом звісного ступеня розвою суспільности. Докторська дисертація С. „Студія про національні властивости, вдачу і правний стан давніх слав'ян“ викликала свого часу дуже жваві диспути не тільки в самих стінах Харківського університету; рецензії на сю працю з'явили ся в багатьох російських і слав'янських виданнях. В останні часи С. розпочав нову працю — про південно-слав'янську задругу, але сієї роботи йому не довелось скінчити.

Далі наступає справозданне з діяльности Товариства і його педагогічного відділу за 1894/5 академічний рік; справозданне Історичного Архиву Товариства і про студентські праці на премію імени А. А. Потебні.

До діяльности Іст.-філ. товариства належить і заведенне наукових відчитів для жінок; програми сих відчитів і тимчасові правила уложило Іст.-філ. тов. на жаданне місцевого товариства учительок і виховательок. Відчити сі на окремі теми зложили разом більш-менш укінчені курси.

Так, проф. Д. Овсянико Куликовський дав ряд відчитів про загальне язикознавство; проф. М. Сумцов про О. Пушкіна; пр. доц. С. Соловев про історію західних літератур; проф. Шепелевич про „Фавста“ Гете, д. В. Лалін -- про римську історію; проф. І. Собєстіанський — вступ до руської історії і проф. Д. Багалій руську історію.

В осени р. 1895 відбуло ся в Харк. унів. ювілейне св'ято памяти Г. Сковороди. З сієї нагоди проф. А. Лебедев мав промову на тему „Г. Сковорода, яко богослов“, проф. Зеленогорський — „Памяти Г. С. Сковороди“ і проф. Д. Багалій — „Григорій Савич Сковорода“. Проф. Д. Багалій звернув увагу слухачів на філософський світогляд і етичні ідеали сього українського філософа.

Проф. М. Сумцов в сій збірнику умістив статю, присвячену „пам'яті М. С. Тихонравова“. В сій статі він зробив огляд найбільш ранньої діяльности М. С. ще перед його професорською діяльністю в Московським університеті і навів деякі біографічні звістки.

До історії Харк. університету в сій збірнику належать два документи — обіжник попечителя Карнеєва і лист В. Н. Караїна з поводу сього обіжника.

Сей цікавий обіжник, звернений до Харківського університета і всеї шкільної округи р. 1817, трактує про те, що в іспитових творах студентів „словесного“ відділу були висловлені хибні погляди „що до способів відновлення віпсутої людської істоти, поправи моральности і по-

ліпшення серця". Таким способом в творах студентів названо „фільософію взагалі“ і забуто про другий спосіб — релігію. Для того попечитель рекомендує звернути особливу увагу студентів на книги „Божественна філософія“ і „Християнська філософія“, що повинні бути „краєугольним камінем“ при студійованню всіх наук... З поводу сього обіжника Каразін і написав лист до гр. Кочубея, міністра справ внутрішніх, додавши до того і уступи з рекомендованих попечителем книг. Уступи витягнено з перших двох частин, що місцями міг прочитати Каразін, бо для прочитання всіх шестьох томів, як каже він сам, „треба залізного терпіння“. З властивим йому запалом, Каразін благає гр. Кочубея звернути увагу царя на сей циркуляр і на всю безглуздість рекомендованих книг, здатних хіба лише для розповсюдження забобонів і неучтва.

До чисто фільольогічних праць належить стаття Корша „Кілька уваг до грецької фонетики Бругмана“, де він не погоджується з деякими висновками автора цієї фонетики.

В сій же збірнику видано д. В. Мякотіним Генеральне слідство над маєтностями Переяславського полку. Значінне „Генерального слідства“ для дослідників економічної історії Гетьманщини досить вияснено в літературі, і ми можемо тільки імені сих дослідувачів подякувати д. Мякотіну за видрукування сього важного документа; рукопис його переховується в Румянцевському музеї в Москві. Д. Мякотін готує до друку також слідство Прилуцького полку. Р. 1892 А. М. Лазаревський видав „Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку“, а д. Василенко видав „Слідства“ Київського й Гадяцького полку. Про статю Мілера (про судівництво в Гетьманщині) говоримо особно.

Етнографічного матеріалу не багато в сій томі збірника, — увесь він обмежується двома статтями д. Сумцова. В одній з них він згрупував український матеріал, що дотикається „Переказів про міста, що провалились“. Вказавши по дорозі на існування сих легенд майже в усій народній європейській літературі, автор наводить взірці з народної української літератури і порівнює їх з відповідними взірцями європейських літератур — чеської, бретонської, тирольської, швабської, пруської, саксонської, мекленбурської, голянської, англійської і на решті робить кілька порівнянь і з східними, азіатськими, кавказькими ба навіть африканськими легендами. Не зашкодило б, на нашу думку, для більшої повности згадати і біблійну легенду про Содом і Гомору, але автор не робить сього, мабуть, для того, що вона загально відома.

В додатку до збірника, як і перше, друкується опис Харківського Історичного Архиву, що укладає п. М. Плохинський. *Е. Рад-ова.*

Отчетъ Императорской Публичной Библиотеки за 1892 годъ, Спб., 1895, ст. 356+29+167.

Сі справоздання, завсіди багаті відомостями про нові рукописи й книжки, що прибули до Бібліотеки, містять в собі оповістки часто дуже користні й за для українського історика, й сей том багатий на такі оповістки. У відділі придбаних коштом Бібліотеки цілих колекцій, а власне у колекції поета Г. Державіна занотовані: 1) вірш, підписаний ініціалами А. С. під заголовком: „Агравлическій пеон“; на 1-ій картці присвята: „Безсмертнои миромъ и воиноу. Екатеринѣ Великой, на 144чг г. отъ младенчествующихъ Юго-Двиѣстровскихъ Музъ“. Друковано у Дубосарах церковно-славянським письмом (стор. 58). 2) Похвальная пѣснь при возшествіи на престолѣ... императора... Павла Петровича Перваго, воспѣтая шкловскими евреями и с ними сопреженнымъ обществомъ Белорусіи“ 1797 р. 3) Рѣчи и стихи Г. Р. Державину на случай посѣщенія Благороднаго училища въ Шкловѣ 1799 г. августа 23., сочиненные Иваномъ Богоявленскимъ, а також промова на французській мові Ів. Вольфа і на німецькій барона Єльснера, виголошені в тієї-ж нагоди (стр. 68 і 69). 4) Слово на погребеніє митрополита київ. и галицкаго Іерофея, „говоренное въ Кієво-Соеійскошъ соборѣ протоіереемъ Іоанномъ Левандою 10 сентября 1799 г. печатано при Москов. Губерн. типографіи, 1799 г.“ (стр. 72). 5) „Рѣчь къ преосвященному, говоренная февраля 10 дня 1814 г. Кієво-Подольскої Доброниколаевскої (церкви) священникомъ намѣстникомъ Іаковомъ Мойсѣенкомъ“ (стр. 75). 6) „Рѣчь, говоренная при выѣздѣ изъ Кієва митрополита Гавріила, 22 сент. 1803 г.“ (стр. 85). 7) Выписка о содержаніи дѣла Новохоперскаго уѣзда помѣщика Шемякина возмущившихся малороссіяняъ (з powodu тієїж справи Державин подав свою записку в 1796 г.) (стр. 114). 8) У реєстрі актів переданих з мін. народньої освіти у Бібліотеку цікава переписка з приводу польських періодичних видань, що виходили в Кієві, про небажаний напрям збірників, які видавано в Кієві в 1840—50 рр., про збірники видані у Вильні й про виленських цензорів (стр. 146—147); два рапорти київського цензурного комітету про заборонені книжки, з вих одна — Пояснення на 2 Гораццеву сатиру, писані старшим учителем 1 харьків. гімназії Н. Тихоновичем (стр. 166); розпорядження князя Паскевича, аби петербурські цензори переглянули працю Мацієвского (Pamiętniki o dziejach, pismnictwie i prawodawstwie Słowian), що провадить думку про православє в Польщі за давніх часів (стр. 170); про наданне ученого степеня студентам Виленського університету за дисертації (стр. 194—197). 9) Написаний рукою Н. В. Гоголя вірш: „Пѣснь Невская“ (стр. 205). 10) Листованнє П. Батюшкова з ріжними особами, переважно з професорами Кієв. дух. академії, і па-

пери, що дотикають ся освіти в Білій Русі й Литві, греко-уніятських і латинських релігійних справ та видання „Памятників русской старини въ западныхъ губерніяхъ“ (стр. 221—241). 11) Портрети М. Гоголя в 12 примірниках (стр. 252). 12) Дісертація (знищена) Костомарова: „О причинахъ и характерѣ уни въ Западной Россіи“, Харькѣв 1841 р. 13) Іссалтир, видана у Київі р. 1788. 14) Канонник, виданий теж у Київі р. 1790, за київського митрополита Самуїла Миславського. 15) Українська пісня: „На бережку у ставка“ з цілим хором та з усією вокальною та інструментальною музикою. Москва 1791 р. 16) Aporokrisis, або odpowiedz na xiążki o synodzie Brzeskim (imieniem ludzi starożytney religiey greckiey) przez Christophora Philaleta (стор. 257 та 258). 17) Два автографи М. Гоголя (стор. 295). 18) Genealogia metropolitow kijowskich — рукопис XVIII в.; останній митрополит Юрій Винницький († 1713 р.). 19) „Pominnik“, рукопис XVIII в., що містить у собі біографії визначних людей василянського ордену з 1686 до 1730 р. (стор. 323.). 20) Збірник ухвал і розпоряджень василянського ордену — рукопис XVIII в.; подібних збірок є чотири, й вони мають велику вагу за-для історії унії; вони були власністю проф. М. О. Кояловича (стор. 324—326). 21) Опись документів архиву уніятських митрополитів, її р. 1780 спорядив архивист Франц. Янковский (стор. 327). 22) 32 правних акти XVI—XVIII в., що дотикають ся Слонимського повіту (стор. 331.).

Окрім того роду відомостей справозданє містить д і собі числові дати про кількість праць, надрукованих по видатнійших духовних центрах Росії. Перше місце належить Петербургові (5007) та Москві (1945), далі Варшава (891), Рига (788), Київ (691), Одеса (313) та Вильна (189). Книжок духовного змісту найбільше надруковано у Москві (500), потім у Петербурзі (422), у Київі (33) та Казани (18). З наведених чисел видно, що Петербург з Москвою стоять на чолі духового життя Росії.

З 523 періодичних видань найбільш потрібували до читання в бібліотеці Вѣстн. Європы — 3632 рази; Рус. Старина — 904, Кієвск. Старина — 203; найменше читав ся „Вѣстникъ Психіатрія“ — 24 рази. З видань на нинішніх мовах найбільш потрібувались видання вірменські та польські.

Не менш цікава таблиця розкладу читачів відповідно верствам та зйняттям; найбільше читали учні та укінчені (3740), урядники (1130), міщане (808), селяне (326), дворяне (812), професори та вчителі (346); найменше потрібували книжок музиканти (3), рисовники, телеграфісти та властители маєтностей (по 2). З жіноцтва найбільше читали вчительки (222), курсистки (276), жінки-лікарки (32), жінки та дочки дворян та

урядників (851), селян та міщан (123). Найбільше число читачів припадає на жовтень та листопад, найменше на червень, липень та серпень; в сім місяці найбільше видавано й усяких книжок. Більш за все читались періодичні видання (12559), історичні (2941), земські видання (1532), юридичні (1530), менше — що до історії літератури (103); інші ще предмети займають середину. Числа читачів та перчитаних книжок характеризують тільки Петербург; що до цього то не можна не побажати мати такі-ж цифри й за-для інших міст, що б була змога зважити потребу книжки у столиці та провінції. При кінці подано 18 листів різних осіб й промез них три листи М. Гоголя до С. Шевирева; зміст сих листів не має нічого інтересу окрім імення.

Справозданне надруковано та видано розкішно, хоча нумерація реєстру приданих книжок дуже непоправна й незрозуміла. *О. Ц.*

Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору, видає Ольга Франко. Рік другий, том III і IV, Львів, 1895, ст. 480—488.

В минулім, 1895 р. вийшло не шість книжок „Житя і Слова“, як мало вийти, а лишень п'ять. Дперва в липни с. р. появилась шеста книжка, а в ній в „Оповістці“ читаємо таке: „Отся книжка Ж. і С. занізнала ся не зовсім з нашої вини. Другий рік нашого виданя кінчив ся з значним, як на наші плечі, дефіцитом і ми задумали з шестою книжкою другого року закінчити зовсім наше видаве, а радше залишити его дальше видаване“. Коли-ж упав „Радикал“, редакция, бажючи його заступити, переініла о стілько свій журнал, що викинула з нього рубрику фольклорну, а ввела намість того політичну і почала дальше Ж. і С. видавати від другого півроку місячними випусками. Тим ото аж тепер вийшло можливим здати з нього справу.

„Житє і Слово“ містило, як і попереднього року, крім белетристики, статі наукові, материяли історичні, літературні, етнографічні, та відділ критики і хроніки.

Зі статей, що нас вправді менше обходять, але на згадку заслугоють, назвати треба отсі: „Шагнаме або іранська книга царів“ (стор. 250—264, III. 231—248 і 330—345, IV), переклад, зладжений д. Хв. Кримським; Верна Моріса „Евангеліє“ (стор. 126—136 і 286—295, III) і його ж: „Історія і релігія жидів“ (стор. 68—80 і 202—216, IV).

Недокінчені минушого року статі „Про Румянцівський Музей у Москві“ Хв. Кримського і „Старі хартії вільности“ М. Драгоманова не найшли цього року продовження, остання очевидно задля смерти автора.

У розділі присвяченим сучасними діячами словянської науки і літератури помінені статі: 1) про Миколу Гавриловича Чернишевського, де горячими словами змальовано жите Чернишевського і літературна діяльність в Росії, на Сибіри, і знов в Росії по повороті з двадцятилітньої тюрми, таї самий його поворот і смерть; 2) про Михайла Лар. Михайлова, сучасника Чернишевського, що й в однім місци з ним відбував каторгу, одного з найліпших, найталановитших поетів російських, що згинув в тюрмі за те, що в кількох зшитках „Великоруса“ встоював за конституцією в Росії „з федеральним складом країн і окремою свободою Польщі“. Для нас Михайлов тим заслугоє ще уваги, що дуже красно перевів на російську мову дві Шевченкові поеми: До Основяненка і Іван Підкова. Житєпись его і літературна діяльність подані дуже коротко.

Коротко також подані ще житєписи: 3) Модеста Гриневецького; 4) Григорія Тарковича; 5) Н. К. Сигіди. Ту належить вкінци згадати і про літературний портрет польської письменнички Елізи Ожешкової, пера Л. Васілевського, що явив ся пізнійше також в перекладі на мові чеській.

Найбільшою статєю, що цілі два роки печаталась в Ж. і С., єсть „Літературні стремління галицьких Русинів від 1772—1872“ Івана Заневича (стор. 99—110, 274—285 і 430—461, III; 112—160, 272—302 і 385—454, IV). Перша половина сеї обширної праці появила ся вже осібною відбиткою п. з. „Знесенє панщини в Галичині“ і буде докладно обговорена на иньшому місци. Тому й тут я ограичуюсь поданєм як найкоротшого змісту тої частини праці, що замічена в другім річнику Ж. і С.

Автор обговорює тут основно і обширно німецький централізм до заведеня конституції і його ж такі дитину, централізм малярський, проти котрого виринула славянська опозиция; систему урядову за Франца І і Фердинанда; заведенє конституції; рух, який викликала віденська революция в Галичині, і становище, яке заняли Русини прсти нього; піднесеня Поляків по революції; фази революційної пропаганди польської; адрес до трону 18 марта 1848; опозицію губернатора Галичини, Стадіона, проти адресу; завязанє горожанського комітету для удержаня публичного спокою і його відозву; розвязанє комітету по пятигодиннім істнованю; знесенє цензури; революційний рух на провінції; революцію в Берліні і німецькі симпатії до польських конспірацій; жаданя депутації польської в Відни; голоси з ріжних сторін про відбудову Польщі; змаганя революційні в Кракові; невдачі Стадіона; завязанє „Ради Народової“ і єї протест проти скликаного сойму; змаганя революційних польських партій за границу; непорадність уряду австрій-

ського; слабкі сторони революційної польської пропаганди; доктринерію польської демократичної партії; антагонізм між нею та шляхтою і другими партіями революційними; способи польської революційної пропаганди в руській і польській часті Галичини; реформи австрійського уряду звернені до полекші долі селян і становище польських дідичів супроти них; надужиття дідичів і збільшення економічного і морального підневолена мужицтва; захитане становища шляхти; меморіял ґр. Красіцького предложений становому соймови в справі селян і суперечности в ній; проєкт Василевського і його слабкі сторони в порівнанню з проєктом цісаря Йосифа II; голоси прихильників панщини, особливо-ж ґр. Цетнера; три внесеня Василевського в становім соймі, що дотикали панщини і внесеня Яблоновського; брошуру незвісного дідича правника про позиткову власність; внесеня Країнського в становім соймі прийняте без дебати, в наслідок глухих вістий про якусь катастрофу, що й вибухла в 1846 році.

Як видно з сього короткого змісту, історія внесеня панщини представлена в праці д. Заневича так докладно, як в жадній иньшій; належало-б тому бажати, щоби й другу частину своєї праці оголосив ш. автор як найскорше, бо від її можна дуже багато сподіватись.

„Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних“ Володимира Охримовича (стор. 296—307 і 387—406, III).

Праця ся становить дуже важний причинок до пізнання нашого народа, тому й заслугує більшої уваги особливо зі сторони правників.

Застановлюючись над сільськими прозвищами, ділить їх автор на урядові та сільські, при чім зазначає, що „не кождий Верховинець, а мало котра Верховинка знає своє урядове прозвище“. Тимчасом мені прийшлося зовсім щось противного сконстатувати між тими самими Верховинцями. Будучи в Хітарі Стрий. пов. допитував ся я про прозвища сільські цілого кружка парубків і господарів; мимо того, що їх було кільканайцять, не могли мені сказати всіх прозвищ сільських, хоч урядові всі знали. Подібно було і в Шужниках Буч. пов. З того видно, що лиш давні прозвища сільські, або надані особам більше рухливим, більше знаним в селі, кождому звістні, иньші-ж хіба найблизшим сусідам.

Всі прозвища сільські ділить автор на пять систем, що виступають в чистих видах, то знов перехрещують ся в ріжних комбінаціях. Они такі: 1) Система матерня, коли дитина одержує прозвище по матери і то або від імени хрестного, або від прозвища, або вкінци від імени (прозвища) батька, але посередно через матір. 2) Система родова, коли дитина одержує прозвище по найстаршій члені роду; она може бути матриархальна, патріархальна і мішана (зложена з обох). 3) Система батьківська, коли дитина дістає прозвище від батька. 4) Система ґрун-

това, коли людина дістає прозвище від особи, на котрої ґрунті жие.

5) Система індивідуальна коли людина дістає прозвище від своїх власних прикмет.

Дальше наводить автор всі слова, яких уживають Верховинці на означеня споріднення і свояцтва: подає ріжницю між виразами „весіле і вінчанє“ і пояснює, як їх народ розуміє; говорить про супружество вдівця або вдови, котре в розуміню Верховинців несправедливе; пояснює слова: лишанки, продани, приймичі, комірницї, майор і майорка; говорить про слуг (коли їх наймає ся, за яку платню і т. др.), про вітний вигін худоби на чужі ґрунта перет св. Юром і по Покрові (знаний і в иньших сколицях, не лиш у Верховинців), про „толоку, царину, загороду“. Останнє треба так розуміти: в деяких селах верховинських є звичай, що по однім боці села всі газди засївають свої поля (царина), по другім боці лишают облогом (толока) і пасуть на них худобу. Хто виймає ся з під загального права (пр. сїє свій кавалок там де толока), мусить своє поле обгородити (загорода), коли не хоче мати шкоди, або не хоче другому шкоди робити; звичай сей мабуть дуже давний, та помалу виходить з ужитя і введовї зовсім загине, як на Поділю вже загинув. Дальше говорить автор про спільний випас волів, кіз і овець на громадських полонинах та подає дуже интересні звістки про платню пастухів і про поділ сира та жентичі поміж властителїв овець; наводить погляди правні народа на лїс і воду, звїрину і рибу, гриби і ягоди, копань, сналь і чертежі, що зовсім противні законам державним; вкінци подає цікаву звістку про особливий річ присяги, котру називає „руською“: коли хто перекосить або переоре чужу межу, то на жаданє покривдженого мусить іґи з дерном землі на голові туди, куди по його думці веде межа; такою межою вдоволюєсь покривджений, бо она витичена під присягою.

Статя М. Зубрицького п. з. „Село Кіндратів турецького (турчанського) повіта“ буде обговорена на иньшому місци.

Важна для нас статя А. Кримського „Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою, та про поетові листи (з додатком двох листів Руданського до його брата)“ (стор. 261—271, IV). Про що автор говорить, видно вже з самого заголовку, та найважїйше для нас отсе місце: „Рукописи всіх неопублікованих творів Руданського, які вважали ся досі загубленими, тепер лежать у мене; міні їх передав шан. проф. Навло Гн. Житецький. Я отсе ладжаю ся видати їх у сьвіт божий“. Нововіднайдені твори Руданського вже друкують ся і от небавки будемо мати майже повне виданє їх. Кажу тому „майже“ повне виданє, бо поемп „Цар Соловей“ таки не удалось відшукати. Та можна сподіватись, що

ї вона колись віднайде ся ще між якимись паперами, бо завдяки популярности поета, мусіла ї она бути переписаною.

Невеличку, але замітну статю замістив др. Франко на стор. 101—104, п. з. „Сліди снохацтва в наших горах“. Він старає ся виказати там, що подібно як в російських сімах, і в нас існувало снохацтво, а на довід наводить уступ з розпорядження княгині Острожеської з року 1623, що приказувала карати смертю тих, хто допустили ся снохацтва, і уступ з опису подорожі німецького ученого Гакета по наших горах. Д. Стшелецький полемізував проти тих виводів дра Ф. в місячнику „Lud“, 1895. Та в тім самім Lud-і, 1896, стор. 278 подав др. Гожицький знов цитату з твору Ціотровського „Dziennik wургawy Batorego pod Psków“ з XVI віку, з котрого видно, що снохацтво існувало і на Литві. Я думаю, що при дальших дослідях показало ся-б, що снохацтво було колись річю зовсім звичайною в цілій Європі, та лиш сліди по нїм затерли ся.

В VI кн. опублікував був первістно др. Фр. політично-агітаційну „Інструкцію“ Ценглевича, та прокураторня сконфіскувала її.

Др. Франко не поминув також оголосити значного числа листів, що кидають багато світла на наші відносини. Між ними находить ся: Чотири листи покійного буковинського поета Федьковича; три з них писані до А. Кобиланського, що перший з Русинів зблизив ся до поета і не мало вплинув на нього, особливо що до напряму поглядів поета і його праці на рідній ниві; четвертий знов писаний до Дідицького, першого видавця поезій (не всіх) Федьковича; перші два листи писані по руськи, але азбукою і правопису чеською, два другі по німецьки; датовані всі в Kezdi-Vasarhely, 1861 р. Дуже замітний лист М. Гриневецького до графа М. Осолінського з р. 1816, де автор відповідає на питаля графа: чи друкарня острожеська була першою на Русі і де подїлась? друге: звідки походить сьпів церковний руський, чи має усталені ноти і ким они впроваджені? Дальше: шість листів Федора Заревича до В. Шашкевича і оден лист А. Краліцького до В. Шашкевича. Листи Заревича кидають дуже ярке світло на наші відносини літерацькі, що ї тепер ще не в одному не змінились. Важний також лист Костомарова до Драгоманова (стор. 336—338), що поясняє історію фонду зібраного в 60 роках на популярне виданє сьвятого письма, а оберненого остаточно на нагороду за написанє українсько-російського словаря, що до тепер ще не міг появितись. Окрім сих заміщені ще листи О. Левицького (1), О. Лозїнського (3), Д. Зубрицького (8) і Куліша (1) писані до Чеха Ганки. Найцікавійші з них листи Зубрицького.

В відділі: „Із старих рукописів“ заміщені отсі статі:

1) Слово о сотворенію ангел і архангел і о прочіих безплотних

силах. Єсть то звісна легенда про гордість Сатанаїла і про його упадок, що давно сталась власністю народа. Дуже цінні додані до неї порівняння дра Франка.

2) Слово о Сивидлі пророчици і о Давиді цару. Єсть то апокриф, де „Сивидла“ Марія родить ся з гусячого яйця заплідненого Давидовим сіменем, виховуєсь в землі Угорській, стає пророчице і сподієсь бути матерію Христа, але надармо. По гадці дра Франка апокриф сей повстав в XIV або XV віці.

3) Св. Василій і Євладій. Єсть то церковно-руський текст з трьох ріжних списків звісної легенди про сьвятого Василя. Подав єго др. Франко головно для виясненя двох пісень під таким самим заголовком, наведених на стор. 215—216.

4) Легенда про вірменина Сергія, в трьох текстах; она ходила в рук до рук особливо поміж противниками Вірмен і мала метою висміювати вірменську церкву.

В рубриці: „Матеріяли і уваги до історії австр-руського відродження 1778—1818“ подані вправді лиш невеличкі подробиці, але в своїм роді дуже характеристичні. І так: в статейці „Обяви русько-польського антагонізму 1831 р.“ виказує др. Франко, що антагонізм між Поляками і Русинами існував в Галичині ще й перед 1848 р. а не з'явивсь 1848 р., як то думають деякі Поляки, приписуючи його впливови Стадіона; на довід сього наводить трикуpletну пісню псевдо-Литвиновича з 1831 р., з котрої наскрізь пробивавсь дика радість з причини побіди Росиян над Поляками. Так само москвофільство по думці дра Франка існувало вже перед Погодіним, хоть характер його був троха инший.

Рівнож интересна і друга статейка дра Франка, п. з „Обяви русько-польського братаня 1842 р.“, що особливо між польською молодіжною університетською та руськими семинаристами було дуже сердечне. Щоби таке братанє і публично заявити, устроювали руські семинаристи представлення театральні, звичайно імпровізовані і запрошували на них польських студентів. При таких нагодах виголошувано також ріжного роду вірші; одна з них, виголошена мабуть 1847 р. Наумовичом, поміщена на стор. 117—120, III.

На стор. 462—463 поміщений вірш Тарковича, п. з. Маркович, 1805. Про нього не варта би й згадувати, як би не був сьвідомством, що вже й тоді було на угорській Русі москво- і мадярофільство. З коротенького віршика Демкевича (стор. 468) пізнаємо, що в 50-х роках біля мертвеччини писав дехто й по народньому; письма ті однакож до теперь неопубліковані. Так само зі взгляду на народню мову і на думки заслугує на увагу революційна поема М. Попеля, написана 1838 р. п. з. „Русин на правнику“.

В IV рубриці поміщені матеріяли записані з уст народа. Др. Франко ділить їх на 7 розділів:

1) Пісні. Замітніші з поміж них: Сьпіване, сьпіванки (ст. 46, III), де представлено, звідки беруться пісні у народа; Деsertир-опришок Проць Туманюк (ст. 47) малює дуже гарно один епізод з життя опришків, доси у нас ще не вислідженого, хоч деякі проби вже й появляли ся в тім напрямі; Проповідь тверезости митрополита О. Сембратовича (ст. 50); дві пісні про св. Василя і Євладія (ст. 215—216), котрих основу становить грецька легенда про Євладія, що душу свою запродав чортам, але через молитву св. Василя врятував ся з їх рук. На ст. 91—95 зібрані варіянти пісень „Про шандаря“. Они тому заслугоують уваги, що на підставі одної з них (вар. Б) написав др. Франко свою драму, п. з. Украдене щастє.

В статі „Нові варіянти кобзарських сьпівів“ замістив пок. М. Драгоманов кілька дум та пісень з записів Ломиковського, Бодяньського, Цертелева і Мартиновича з своїми замітками.

2) Легенди. Замітніші між ними отсі: Чому руські сьвята найпівнішій? (ст. 51). Рабін і ангел (ст. 53). Про грім і блискавку (т. 218); подібну легенду чув я в Пужниках; в ній поміг св. Михайлови убити чорта Добуш і за сю прислугу отримав таку силу, що можна его було вбити лише кулю 12 разів посьвяченою. З иньших можна ще згадати: Вандрівка до неба (ст. 373) і Адамові діти (ст. 96, IV).

3) Казки. Замітніші між ними такі: Як брехач і побрехач пана обікрали (ст. 62); Про царівну, з котрою батько хотів вженити ся (ст. 375) в двох варіянтах; Царівна Оліяна (ст. 372); всі три останні належать до тем вандрівних; Про царя, що ходив красти (ст. 172, IV) заслугоує тому уваги, що на її підставі, хоть в иньшій першовзорі, написав др. Франко свою драму „Сон Сьвятослава“. Подібна казка находить ся при Александрії (пор. Записки, IX Miscellanea, звістка про рукопись хитарську).

4) Новелі і Фабліо. З між них заслугоують уваги: Лісковий корч сьвідком (ст. 223); Чоловік між трьома жінками (ст. 381); Війт над пастухами (ст. 178, IV); послідия єсть очевидно уривком з циклю оповідань про премудрого Соломона.

5) Міти і віруваня. Найцікавіші тут віруваня зібрані М. Зубрицьким (ст. 71—76), що належать до будинків, майстрів, млинів, мельників; они майже всі зовсім нові.

6) Оповіданя про історичні особи і відносини. Ся рубрика подає найбільше нових матеріялів; між ними визначають ся: Король Собеский і жовківські Жиди (ст. 226); король представлений там яко син жидівського послурача; в записці знов метрикальній яко бельфер жидівський;

Цісар Йосиф II (ст. 228), де знаменито представлені кривди заподіяні селянинови і его процес з папом; Панщина на Буковині і Лукіян Кобилиці (ст. 233); Про Довбуша (ст. 187, IV), в чотирьох варіантах.

7) Анегдоти і фанеції. В сій рубриці не багато зібрано матеріалу.

В відділі критики поміщено кілька рецензій на новітні книжки, а в відділі хроніки подано кілька біжучих справ. *В. Гнатюк.*

Der Aufwand für das öffentliche Unterrichtswesen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern auf Grund der Erhebung des Jahres 1890, [Oesterreichische Statistik herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commission. XLII Band, I Heft, Відень, 1895].

На XLII том австрійської статистики зложились три зошити. Перший з них, котрого повний заголовок в горі виписали сьмо, зіставляє видатки на публичне шкільництво за рік 1890; однак опрацьований з історичної точки опираєсь на ширших підставах і тому подає майже загальний і повний образ австрійського шкільництва і перед р. 1890 взагалі, з винятком шкіл удержуваних приватними фондами. Табелі статистичні в числі 73 подають результати за рік 1890; уступи же що випереджають ті табелі, містять дати з попередних літ, о скільки їх можна було зіставити, і замітки історично-нравні що до поодиноких категорій шкіл. І так в уступі II є мова за школи висші; в III про школи середні; в IV про семинарії учительські мужеські і женьські; в V о фахові заведеня і спеціальні інститути; в VI оброблені публичні школи народні і мійські. В „додатку“ зіставлені видатки на інститути гуманітарні; а в уступі I говорить ся про загальні видатки на шкільництво.

Тим способом сї вступні уступи з властивими табелями за рік 1890 становлять цілий образ шкільництва, наслідком чого ся праця не представляє ся відірваною, якою мусіла б бути, наколи б подала нам сухі висліди за рік 1890. З огляду на се, що до сїєї публікації малисьмо в „Таблицях до австрійської статистики“ лише недокладні дані що до видатків і стану шкільництва в нашій державі і з огляду на се, що ті таблиці були односторонні, бо зіставляли видатки персональні себ-то дотації персоналу шкільного, а річевих in natura ложених видатків не увзглядняли — нинішня публікація комісії статистичної зіставляючи видатки одноі і другої категорії представляє цілість видатків.

Зрозуміла то річ, що та праця яко перша в тім напрямі не може з кожного боку бути повною. Дати пересічні там подані в неоднім випадку незгідні з фактичним станом річей і для того не можна їх всюди приймати за типові, а передовсім дати що до видатків на поодинокі за-

веденя шкільні і на удержане учеників треба брати з певною обережністю. Лише там, де заведенє шкільне виключно фондами державними удержувано, а видатки *in natura* або зі сторони приватних осіб не входять в рахунок, подані дані можна уважати за типові. Се можна сказати що до дат шкіл висших, на рівні з ними поставлених інститутів шкільних і до шкіл середних в переважній частині, а не можна того сказати про видатки на шкільництво народне.

Подати хочай би в головних чертах зміст сеї праці — річ трудна. Потреба би передати велику кількість чисел, а декотрі таблиці переписати в цілості. Все ж таки хочемо подати бодай найголовніші цифри, котрі подали би маленький образець своєї праці, при чім уважати-мемо передовсім на Галичину і Буковину.

Загальний видаток адміністраційний в 1890 р. виносив 983.620 зр.; а то на центральні влади шкільні 325.761 а на інші влади адміністраційні 657.859 зр. З своєї останньої суми припадає на Галичину 115.083 зр., на Буковину 15.770 зр. Найбільше припадає на Чехи, бо 165.690 зр., Галичина займає друге місце.

Приходимо до поодиноких категорій шкіл австрійських.

Видатки на школи висші в числі 40 виносили в 1890 р. 4.921.001 зр. На вісім австрійських університетів припадає з тої суми 3.046.524 зр. Решта видатків на інші заведеня з характером шкіл висших. Видатки річеві виносили 32.8% загальної суми, видатки персональні 58.8%, а на інтернати получені з школами висшими обернено 8.5% всіх видатків Державний фонд шкільний покрив 81.9% себто 4.025.001 зр. всіх видатків, на інші видатки зложились інші жерела доходів шкіл висших. Майно всіх висших шкіл виносило в кінцем р. 1890: 2.364.052 зр. На поодинокі університети не припадають рівномірні суми. На віденський приміром університет виносили видатки 946.675 зр. т. є. найбільше з усіх університетів, бо навіть на оба прагські університети та сума виносила лише 831.115 зр.; на університет львівський припадає 231.907 зр., на краківський 301.498 а на черновецький 129.637 зр.

Пересічно припадає на одного слухача на австрійським університеті 216 зр. взагалі; на поодиноких університетах відмінна цифра випадає. У Відні 117 зр., у Львові 197 зр., в Кракові 257 зр. в Празі 219 зр.; найбільші видатки на одного слухача виносять в Чернівцях бо 468 зр. Коли дочисливо стипендії для слухачів, то пересічні видатки на одного слухача виносять 232 зр.; в тім випадку у Львові піднесуть ся сі видатки на 207 зр., в Кракові на 273, в Чернівцях на 478 зр. В порівнянню університетів з школами технічними видатки на одного слухача-техніка о много висші бо 472 зр. а по дочисленю стипендій навіть 504 зр.; спеціально же у Львові на одного слухача політехнічної школи

вносять видатки 614 зр. а зі стипендіями 632 зр. себ то майже два рази стілько що у Відни. Подібне зіставлене дат статистичних знаходимо в табелях що належать до иньних шкіл з характером шкіл висних.

В уступі III, як згадали сьмо, обговорені школи середні, себ-то гімназії, реальні гімназії і школи реальні. Долучені там також таблиці ілюструють стан середних шкіл з давнійших літ. Видатки на школи середні збільшають ся рік-річно. Так приміром вносили видатки на гімназії і реальні гімназії в 1873 р.: 1.999.347 зр. а вже в 1883 р. вносять они 3.465.369 зр. а в 1890 р. збільшились видатки на школи середні, вилучивши заведеня виключно приватними фондами удержувані, до 5.224.002 зр. З тої суми припадає на реальні видатки 18.2%, персональні 80.6%, а на інтернати 1.2%. На Галичину припадає 346.238 зр., на Буковину 96.113 зр.; найбільше на Чехи бо 1.456.888 зр. Пересічне удержане одної гімназії в Галичині вносило 36.338 зр., на Буковині 32.038 зр., найдешевше удержане одної гімназії є в Сольногороді, а то 14.395 зр., найдороше в Трієсті разом з округом бо 40.360 зр. Пересічний видаток на одного гімназіяста в Галичині вносить 79 зр., в Буковині 71 зр. найвисше в Істриї: 250 зр., найменше в Тироли: 56 зр. До покритя видатків на гімназії і реальні гімназії причинив ся фонд державний сумою 3.627.586 зр., себ-то 57.9% цілої суми, на решту видатків зложились иньші чинники. Маєток всіх австрійських гімназій і реальних гімназій був оцінений з кінцем 1890 р. на 1.705.726 зр.; на Галичину припадає 45.285 зр.

Що до шкіл реальних подибуємо сумаричні дати доперва від року 1850, себ-то від часу організації сих шкіл. Видатки в тім році вносили 19.292 зр.; на Галичину припало лише 5.105 зр. В пять літ опісля вносять вже видатки 184.868 зр., далі з побільшенем сих шкіл ростуть видатки і в 1890 р. внесли они 2.148.187 зр. На Галичину припадає 112.624 зр., на Буковину 33.484 зр. Удержане одної школи реальної нисшої в Австрії вносило 16.094 зр., висшої 96.530 зр. Процентово представляють ся відносини між видатками реальними та персональними в Галичині так, що реальні вносять 14.7%, персональні 85.3% суми, яка припадає на одну школу реальну; на Буковині вносять видатки реальні 11.4%, персональні 88.6%. Пересічне удержане одної школи реальної в Австрії вносить 29.427 зр., в Галичині-же 28.156 зр., на Буковині 33.481 зр.; найвисша ся цифра в Трієсті з округом: 46.622 зр. Пересічний видаток на одного реаліста вносить 115 зр.; в Галичині же 114 зр., на Буковині 94 зр. Найдорожше в Дальмації бо 249 зр. По дочисленю стипендій піднесе ся пересічний видаток на одного 118 зр. взагалі; на Галичину вістає та сама цифра, на Буковині 99 зр. До видатків в сумі 112.624 зр. на школи реальні в Галичині

причинив ся державний фонд шкільний квотою 86.058 зр., на Буковину дав лише 1.897 зр. Декотрі школи реальні мають своє власне майно, а взагалі майно шкіл реальних в 1890 р. виносило 465.846 зр.

В уступі IV подані дати, що належать до семинарій учительських: мужеских і женських. Розвідка вступна осявідомлює нас що до історично-правного становища семинарій учительських. Сумаричні дати що до сих заведень шкільних стають точнішими з 1870 роком. Від 1870—1890 видав фонд державний на них 28.630.680 зр. В 1890 р. виносили сї видатки 1.743.671 зр., з чого припадає 62%, на женські 38%. На Галичину видано з тої суми 273.255 зр. а то на мужескі семинарії 192.092 зр., на женські 80.163 зр. Пересічний видаток на одну семинарію мужеску представляє ся — по відтрусеню видатків на інтернати — в сумі 24.893 зр., на женську 20.962 зр.; по дочисленю видатків на інтернати видатки сї піднесуть ся до 25.626 зр. на мужеску а 25.722 зр. на женську семинарію. Як взяти на увагу поодинокі краї, то в Галичині сї цифри представляють ся так: видатки на одну семинарію мужеску виносять 26.834 зр. в Буковині 35.612 зр. Пересічний кошт на одного вихованка семинарії в Галичині виносить 189 зр. на Буковині 171 зр.; кошт одної вихованки в Галичині 117, на Буковині 112 зр. На покритє коштів причинив ся скарб державний в 1890 р. сумою 1.326.246 зр. себ-то 75.8%; на Галичину з державного скарбу припадає на мужескі семинарії 158.771 зр. на женські 68.202 зр.; на Буковині на мужескі 31.108 зр., на женські 13.522 зр. Майно семинарій учительських в Австрії вивосило 107.604 зр. Поминувши иньші школи як торговельні, промислові, лієнічі, рільничі і иньші, подаємо ще кілька дат з народного шкільництва, головно в Галичині і Буковині.

Треба тут замітити, що дати шкільництва народного взагалі найменше типові, бо дати з попередних літ не повні, а використаний материял за рік 1890 представляв в неолнім згляді браки, а до того се перша повнійша публікація і праця на поли шкільництва народного.

З дат за попередні літа виходить, що видатки на шкільництво народне збільшають ся дуже поволи. Так приміром дотації учителів народних виносили в 1828 р. 1.157.895 зр. і ледво по 16 літах сума уросла до двох мільонів. В 1865 р. виносила вже майже цять мільонів. Видатки на школи народні покривають переважно громади. За рік 1873 подає Ficker видатки громад на 14.159.050 зр.; на Галичину припадало з того 717.400 зр. на Буковину 118.900 зр. Доперва від 1870 р. маємо перегляд видатків з фондів державних на народне шкільництво. В тім році виносили они 172.210 зр.; в 1890 р. 307.621 зр.

В Галичині тягар шкільний розложений на три чинники: громади, повіти і край. В якій мірі і яким способом конкурують сї чинники — се

постановляє закон шкільний з 2 мая 1873 р., змодифікований законом з 2 лютого 1885 р.

3.349 громад шкільних в Галичині видали в р. 1890 на річеві потреби шкільництва загально 1,097.016 зр. Найбільша часть тої суми: 51.4% ужито на будинки шкільні. Пересічно припадає на одну громаду 328 зр. Побори на шкільництво у всіх громадах виносили 1,128 254 зр. Самі громади уплатили 88.3%, дідичі лише 4.7%. Майно шкільне в адміністрації громад виносило 219.577 зр.

Видатки з повітового фонду шкільного виносили в 1890 р. 2.080.147 зр.; з тої суми видалось на персонал учительський 87.7%. Шкільний фонд повітовий складаєсь з поборів з громадського фонду шкільного, що виносили в 1890 р. 1,096.745 зр. і з власних поборів в сумі 972.598 зр. Маєток шкільний під зарядом фонду повітового вносив в 1890 р. 507.215 зр.

Видатки краєвого фонду шкільного складають ся з двох рубрик: з додатків до повітового фонду і з власних видатків. Виносили они в 1890 р. 927.080 зр., а то до фонду повітового 71.8%, а власні видатки 28.2%. Крім того фонд краєвий дає задатки громадским або повітовим фундам шкільним. Повітові фонди одержали в 1890 р. 71.039 зр., громадскі лише 9.700 зр. Майно краєвого фонду шкільного виносило 208.689 зр.

Краєвий фонд пенсійний видав в 1890 р. 189.125 зр., на пенсії учителів припадає 50.4%, на пенсії вдовичі 19.9% тої суми. Доходи того фонду виносили 192.713 зр., на що зложились процентіві виплати від платні учительської в сумі 25.082 зр. себ-то 27% цілого доходу.

Замітити годить ся, що повітовий фонд шкільний видав в роках 1884—1890 загально суму 10.878.808 зр., на що побрав 10,812.727 зр. Шкільний фонд краєвий від часу свого заснованя до 1890 р. видав загально 9,192.641 зр. і стілько побрав. З ретроспективного погляду на фонд пенсійний показуєсь, що він видав від часу свого заснованя по 1890 р. 1.026.881 зр.; побори єго в тім часі виносили 1.042.891 зр.

Переходячи до народного шкільництва на Буковині треба завважати, що табелі статистичні обнимають окремо видатки громади Черновець а окремо видатки прочих громад. Чернівці видали загально в 1890 р. 52.933 зр. на цілі просьвітні в своїй громаді.

265 громад буковинських видали на школи народні в 1890 р. 129.444 зр.; пересічно виносили видатки одной громади 489 зр. Побори громад на шкільництво виносили 111.866 зр., пересічно на одну громаду 422.1 зр.

Краєвий фонд шкільний видав в 1890 р. 152.674 зр., крім того додатки для фондів громадських виносили 7.100 зр. Побори єго рівнова-

жились з видатками. Майно фонду шкільного виносило з кінцем р. 1890 820 зр.

Фонд пенсійний видав 8.098 зр.; пенсії учителів виносили 43·9‰; пенсії вдовичі 37·9‰. Доходи его в 1890 р. були 13.897 зр.; від пенсій учительських вплинуло 22·5‰. Маєток фонду пенсійного виносив 127 351 зр.

Кравий фонд шкільний від свого заснованя [1872] до 1890 р. видав загально 2.011.481 зр.; побрав в тім часі 2.208.489 зр. Видатки фонду пенсійного від часу его заснованя по кінець 1890 р. виносили 65.252 зр.: доходи 197.138 зр.

Се в найголовніших чертах зміст сьї цікавої публікації комісії статистичної. Як зазначилисьмо на вступі не є она цілком докладна, бо докладною під кожним взглядом і бути не може, однак з праць, які на поли австрійської статистики шкільної появились, має она найбільшу вартість научну, тому гадаємо, що ширше справозданє наше не буде для читателів безінтересне.

Г. Пятляр.

Энциклопедическій словарь, издание Брокгауза и Ефрона, Конкордъ-Кулонъ, т. XVI, полутомъ I—II, Спб., 1895, ст. 960.

Видавництво Енциклопедичного Словаря невинно посуваєть ся наперед, і з XVI томом дійшло до слова "Кулон". Ані в редакції, ані в програмі видання не було важних перемін й воно зістаєть ся як і попереду більш-меньш повним, докладно впорядкованим словником.

Перш сього занотуємо найбільші обсягом статі про Україну — Котоп (31 полутом), Константиноград, Константин Острожський, Костомаров, Котляревський Ол., Котляревський Ів., Кочубей В., (32), Кременець, Кременчук, Крїмівець, Кубанський край, Куліш. Не всі сі статі, як можна було й сподіватись оброблені однаково добре; лише статі географічно-статистичного змісту, як і попереду, зроблено все повно й докладно, і в деяких ми знаходимо сьвіжі статистичні цифри.

Зазначимо декотрі недостачі й недокладности, що звертають на себе увагу при перегляді. В статі про К. Острожського не вказано деякі важні факти з його діяльності. Нічого тут не казано, про ролю К. О. на Люблинському соймі 1569 р., про подану йому Жигмунтом III 1592 р. грамоту, що давала його голосу головне значінне в іменованню православного духовенства; про діяльність острожської друкарні й видань сьв. Письма казано теж мало; не зауважено, які перешкоди заходили що до видавництва, як треба було знов перекладати де-котрі частини сьв. Письма; не каже автор, що з сього видання надруковано було з де-якими відмінами 1663 р. московська „первопечатная біблія“.

В статі про Ольгу Косачеву (О. Пчілку) можна б доповнити, що вона перекладала не тільки з Гоголя, але й з ліричних поетів (збірник Українським дітям); окрім самостійних ліричних творів й перекладів вона дала кілька повістей і драматичних пєс. В статі про М. Костомарова казано, що він в 1839—1841 рр. надруковав дві драми і збірники ліричних творів, але драму: „Савва Чалий“ надруковано ще 1838 р., й 1841 р., коли в збірнику „Сніп“ з'явилась Переяславська піч, не скінчила ся літературна діяльність Костомарови на рідній мові: вірші його друкували ся по в збірниках, і в Основі 1861—63 рр., де між віршами надрукована була й „Загадка“.

Статя про Ів. Котляревського мала обсягом в порівнянню з иньшими (вона напр. разів зо три менша від статі про О. Котляревського, київського професора): даючи коротеньку оцінку Енеїди, автор не виясняє важне значіння цієї поеми, як живого, рельєфного образу українського тогочасного життя й як вираз світогляду самого Котляревського. Окрім того треба занотувати, що пуганне про гєнезу Енеїди й про обопільні відносини поем Котляревського й Осіпова доси ще зостаєть ся відкритим й не можна казати, що Котляревський перейняв від Осіпова метр і описи п'яництва; адже сцени гульні й п'яства він міг бачити сам в тогочаснім українському суспільстві, особливо в новонародженій шляхті. Між писаннями Котляревського зовсім не зазначено оди до кн. Куракина. Взагалі статя ся, як ми вже й казали, трохи не повна; шкода, що автор не дав загальної характеристики літературної діяльності поета, як се зроблено в статі про Квітку (XIV, 880), а „батько нової української літератури“ у всякім разі був варт того.

В статі про Куліша не зауважено, що він працював й над критичною історією української літератури (статі в Хайні в Основі і т. і.). Взагалі українським діячам, як і в попередних томах, редакция дає дуже тісне місце

Ол. Г-ий.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі :

Часописи за р. 1895 : Университетскія извѣстія (київські).

Записки харьковскаго университета.

Труды Кіевской Духовной Академіи.

Кіевскія епархіальныя вѣдомости.

Волинскія Епархіальныя Вѣдомости.

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости.

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ.

Сборникъ Херсонскаго земства.

Ө. П. Кеппенъ — Къ исторіи тарпана въ Россіи, 1896.

Д. Н. Анучинъ — Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и объ ихъ прирученіи въ Россіи, 1896.

П. Милюковъ — Очерки по исторіи русскої культуры, I, 1896.

Н. Рожковъ — Поводы къ началу процесса по Русскої Правдѣ, 1895.

Dr. Max Gumpłowicz — Bischof Balduin Gallus von Kruszwica (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften, S. 36), 1895.

В. Миллеръ — Былинное преданіе въ Олонецкой губерніи, 1894.

— Русская былина, ея слагатели и исполнители, 1895.

— Отголоски галицко-волинскихъ сказаній въ современныхъ былинахъ, 1896.

А. Prochaska — Podole iennem Korony, 1895.

С. — Кіевскій митрополитъ Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни и дѣятельности, 1895.

С. Шумаковъ — Акты Литовской Метрики о князѣ А. М. Курбскомъ и его потомкахъ, 1894.

Н. Калтеревъ — Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ съ половины XIV до конца XVIII столѣтія (Православный Палестинскій Сборникъ т. 43), 1895.

Е. Сѣдинскій — Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи, I. Каменецкій уѣздъ (Труды Подольскаго Епархіального историко-статистическаго комитета), вып. VII, 1895.

М. И. Лилеевъ — Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII—XVIII вв., 1895.

Д. Миллеръ — Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, городскіе и подкоморскіе въ XVIII в., 1896.

Е. Ливотовъ — Георгій Конисскій, архієпископъ бѣлорусскій, 1895.

С. Пѣтуховъ — Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, 1895.

Писання Трохима Зіньківського, II, 1896.

Н. Коробка — Звукъ **дж** въ малорусскомъ нарѣччі, 1895.

В. Миллеръ — Систематическое описаніе коллекцій Дашковского этнографическаго музея, т. IV, 1895.

Сборникъ Харьковскаго Историко - филологическаго Общества, т. VIII, 1896.

Отчетъ Императорской Публичной Библіотеки за 1892 годъ, 1895.

Жите і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору. Рік другий, том III і IV, 1895.

Der Aufwand für das öffentliche Unterrichtswesen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern auf Grund der Erhebung des Jahres 1890, 1895.

Энциклопедическій словарь, изданіе Брокгауза и Ефрона, XVI, 1—2, 1895.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секцій за третину р. 1896 (май — серпень).

6 н. ст. мая засідане секції фільольогічної:

1) Проф. М. Грушевський предложив розвідку Ол. Кониського — Т. Шевченко на першому засланню (надрук. в т. XI Записок). 2) Проф. Ів. Верхратський відчитав свою рецензію статі Л. Вінера про жидівсько-німецькі слова в мовах рус.-українській, білоруській, російській і польській (надрук. в т. XII Записок).

20 н. ст. мая засідане секції історично-фільозофічної:

1) С. Томашівський відчитав реферат свій під титулом „Самуїл Казимир Кушевич, радця львівський з серед. XVII в.“; ухвалено до друку в „Записках“ (вийде в XIV кн. Записок).

10 н. ст. червня засідане секції історично фільозофічної:

1) Проф. Грушевський предложив працю М. Кордуби — „Перша держава славянська“ (видрук. в т. XII Записок).

Того ж дня засідане комісії археографічної:

1) Проф. Грушевський повідомлює комісію, що надруковано досі 11 аркушів збірки апокрифів, 8 аркушів II т. Жерел і закінчується передрук першого видання „Енеїди“ Котляревського. Ухвалено в ювілейнім томі Памяток видруковати всі писання Котляревського. Принято пляни видання — актів галицьких з часів Хмельничини, предложений С. Томашівським і збірника українсько-руської драматичної літератури XVII — XVIII в., предложений дром О. Колессою.

24 н. ст. червня засідане секції історично-фільозофічної:

1) Др К. Левицький предложив для обмірковання деякі терміни правничі, що мають увійти до перекладу Процесу цивільного. 2) Ом. Терлецький відчитав свою працю „Події політичні на Галицькій Русі в р. 1340“ (Видрук. в т. XII Записок).

8. н. ст. липня засідане секції історично-фільозофічної:

1) Др К. Левицький реферує розвідки, призначені для VI річника „Часописи Правничої“: Дра М. Зобкова про pactum de contrahendo,

Дра П. Стебельського про значінне Карпцова в області увязнення слідчого; Дра К. Левицького Про новий цивільний процес в Австрії; Др. Д. Кулика: Одно спірне питання в теорії і практиці. 2) Проф. Грушевський предложив найдавніші описи Перемишльського староства; ухвалено видрукувати в Записках.

Останніми місяцями вийшли сі видання Товариства:

Історична бібліотека т. XVIII, під редакцією Ол. Барвінського, ст. III+294 (Мазепа (кінець) і Мазепинці Костомарова, Останні часи козаччини на Правобережжі В. Антоновича).

Писання Трохима Зіньківського, зредагував В. Чайченко, т. II.

Етнографічний збірник т. II, під редакцією М. Грушевського, с. VIII+76+28+54 (Матеріяли про лїрників, под. В. Гнатюк, Замітки етнографічні з Угорської Русі Ю. Жатковича, Чорноморські народні казки й анекдоти, збір. М. Дикарев).

Часопись правнича, розвідки правничі секції філософічної Наукового товариства ім. Шевченка, річник VI (Pactum de contrahendo дра М. Зобкова; Карпцов (Carpzw) і становище єго супротив науки о увязненню слідчим дра П. Стебельського; Про новий процес цивільний в Австрії дра К. Левицького; Голоси теорії і практики дра Д. Кулика; Нові видавництва).

На укінченню:

Памятки українсько-руської мови і літератури (апокріфи старозавітні, ул. др. І. Франко).

Твори С. Руданського т. II і III.

Друкують ся:

Жерела до історії України-Русі т. II (люстрації королівщин в землях Перемишльській і Саноцькій 1564—5 р., улож. М. Грушевський).

Памятки українсько-руської мови й літератури (Писання І. Котляревського, ул. М. Грушевський).

Поправки: в т. XII в розвідці Ом. Терлецького належить поправити: ст. 9 рядок 9 зн. надрук.: все казали треба: виказали; ст. 14 р. 3 зн. nullis треба: multis; ст. 15 р. 6 зн не обстає треба: обстає; ст. 16 р. 5 зв. Лише взагалі треба: Взагалі; ст. 18 р. 5 зв. нім треба: як; ст. 19 р. 15 зв. 8000 треба: 80000; ст. 20 р. 12 зн. де належить треба: не належить; ст. 20 р. 4 зн. як акция треба: така акция; ст. 23 р. 17 зн. надрук.: позиція треба: опозиція; ст. 23 р. 9 зн. рівночасною а лише з відносинами треба: попередною а лише з рівночасними відносинами

НБ ПНУС

632174

НБ ПНУС

632174